

У нумары:

Верш Віктара Шніпа	3
<i>ЁН СВЕТУ АДКРЫЎ ЗЯМЛЮ СВАЮ</i>	
А.Пашкевіч. Сымон Рак-Міхайлоўскі... ..	4
<i>З ДУМАЙ ПРА ВЕЧНАЕ</i>	
С.Цімошка. Пра мову беларускую, пра нас.....	31
<i>СЛЯДАМІ ПРОДКАЎ</i>	
Л.Гардынец. Абрэзкі з мінулага жыцця.....	37
<i>ВОДГУКІ</i>	
І.Гайдзінская. Канстанцін Тукала... ..	29
<i>РЭХА ДАЎНЯГА ЧАСУ</i>	
С.Рак-Міхайлоўскі. Турэмны дзённік.....	39
<i>СПАДЧЫНА</i>	
В.Жуковіч. "Лявон Бушмар" Кузьмы Чорнага... ..	98
<i>ПОСТАЦІ</i>	
С.Чыгрын. Максім Бурсевіч - рэпрэсаваны палітык ...	102
<i>ЭПІСТАЛЯРЫЙ</i>	
"Я тут зусім адна..." ..	108
<i>ЗАГАДКІ ГІСТОРЫ</i>	
А.Камінскі. Аможа гэта быў не Ягайла?	115
<i>НА СУД ГІСТОРЫ</i>	
В.Панізнік. Колькі слоў аб былым.	121
<i>МОЙ РОДНЫ КУТ</i>	
М.Касцевіч. Баброўня.....	128
<i>НЕЗАБЫЎНАЕ</i>	
"Мы заўсёды былі аднадумцамі"	158
<i>ЗАБЫТЫЯ ІМЁНЫ</i>	
С.Лескець. Ты мой брат.....	165
<i>ПАМЯЦЬ</i>	
Ф.Світо. Жыццё і ўспаміны.	167
<i>КРАЯЗНАЎСТВА</i>	
У.Кажамяка. Ходзіць вёскамі сіняе лета.	173

Галоўны рэдактар
Міхась Казлоўскі

Рэдкалегія:

Таіса Трафімава,
Алесь Капуцкі,
Эдвард Зайкоўскі,
Янка Саламевіч
Віктар Шніп

Мастацкае афармленне і дызайн:

Генадзь Селядзец
Валянцін Герновіч
Яўген Міцкевіч

Пры перадруку спасылка на часопіс «Куфэрак Віленшчыны». Рукапісаў рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе. Аўтары цалкам адказныя за падбор і дакладнасць прыведзенай інфармацыі.

Часопіс «Куфэрак Віленшчыны» ўважае мову ва ўсіх формах яе бытавання нацыянальным скарбам і помнікам культуры беларускага народа. Культурна-гістарычная скіраванасць нашага выдання абавязвае нас зберагаць графічныя, правапісныя і лексіка-граматычныя асаблівасці мовы публікаваных матэрыялаў.

Рэдакцыя.

**Нумар прысвечаны выдатнаму
грамадскаму і палітычнаму
дзеячу, педагогу
Сыману Рак-Міхайлоўскаму**

Рэдакцыя

КАМУНІКАТ

БАЛАДА СЫМОНА РАК-МІХАЙЛОЎСКАГА

*...Жыццё – не каляровы сон, кроў – не вада,
І гэта сёння добра разумееш ты.
Як пальцы ў кулаку, людская грамада,
Калі адна ёсць мэта ў цэлай Грамады.*

*А мэта – жыць у беларускай грамадзе
На роднае зямлі, якую даў нам Бог.
Тут зоры, як у небе, у рачной вадзе,
Тут вечна студні і крыжы каля дарог.*

*“Што заслужылі, тое атрымалі мы...” –
Гаворыш ты і чуюць Салаўкі твой крок,
І сочыць за табою вартавы, як воўк,
Каб ты не ўцёк у белы акіян зімы.*

*Ты не ўцячэш, ты вернешся ў радзімы край,
Ужо там кулю для цябе рыхтуе кат.
Радзіма – сонца вечнае і вечны рай,
Калі глядзіш ты на Радзіму не з-за крат.*

*Ты ў грамадзе. І голас з неба чуеш ты:
“Хто з вас гатоў агонь зімы стушыць сабой?”
І першым выйшаў ты спакойна з грамады,
І, выйшаўшы, застаўся з Грамадой.*

ВІКТАР ШНІП

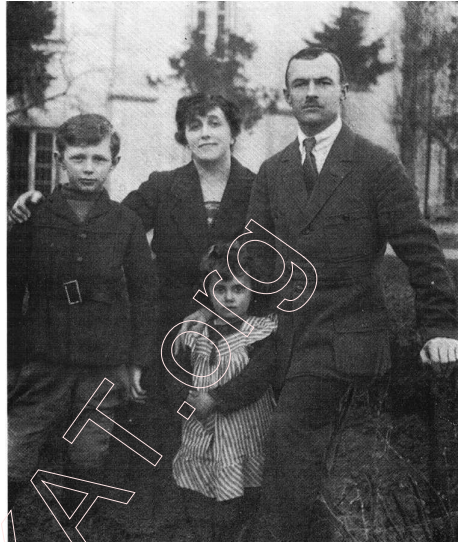
Алесь Пашкевіч

СЫМОН РАК-МІХАЙЛОЎСКІ: СТАРОНКІ ЖЫЦЦЯ І ДЗЕЙНАСЦІ

Сымона Рак-Міхайлоўскага цяжка далучыць да забытых асобаў у беларускай гісторыі, якіх, на жаль, і да сённяшняга дня застаецца яшчэ шмат. Нават і ў савецкі час, пасля афіцыйнай пасмяротнай рэабілітацыі, ягонае імя не забаранялася пазітыўна згадваць пры разглядзе розных праблемаў гісторыі рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў міжваеннай Беларусі, у першую чаргу гісторыі заснавання і дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Ягонае імя, у адрозненне ад імёнаў многіх іншых беларускіх заслужаных дзеячоў, не было зусім прамінута ў выдадзенай у 1970-я гг. Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, хоць прысвечаны яму артыкул ніяк нельга было назваць поўным і грунтоўным¹. Больш таго, Сымон Рак-Міхайлоўскі ў 1970-1980-х гг. быў ушанаваны проста нечувана для беларускага нацыянальнага дзеяча ва ўмовах савецкай улады: ягоным імем была названая адна з вуліц у горадзе Маладзечне, а на радзіме, ў вёсцы Максімаўцы цяперашняга Маладзечанскага раёна, усталяваны памятны камень з мемарыяльнай дошкай. Акрамя таго, да сённяшняга дня беларускія і польскія гісторыкі падрыхтавалі і апублікавалі шэраг навуковых і навукова-папулярных публікацый, прысвечаных жыццю і дзейнасці Рак-Міхайлоўскага, сярод якіх найбольш значнымі з'яўляюцца артыкулы польскай даследчыцы Аляксандры Бергман і беларускага гісторыка Уладзіміра Адамушкі². Ёсць вялікія біяграфічныя артыкулы, падрыхтаваныя рознымі аўтарытэтнымі аўтарамі, і ў сучасных беларускіх энцыклапедыях і даведніках³. Тым не менш, нельга сказаць, што біяграфія гэтага нацыянальнага дзеяча сёння цалкам даследавана і асэнсавана. Дзеля таго ў гэтым артыкуле будзе зроблена спроба правесці пэўнае абагульненне і крытычнае асэнсаванне інфармацыі, уведзенай у шырокі ўжытак раней, з адначасовым дапаўненнем яе новымі, раней малавядомымі ці нават зусім невядомымі звесткамі⁴.

Сымон Рак-Міхайлоўскі нарадзіўся 2 (паводле старога стылю 14) красавіка 1885 г. у невялікай вёсцы Максімаўка недалёка ад Радашковічаў у шматдзетнай сям'і беларусаў Алеся і Марцэлі (у дзявоцтве Рудзь) Міхайлоўскіх. Прынята лічыць, што бацькі Сымона былі сялянскага паходжання, хоць падвоенае прозвішча звычайна сведчыць аб паходжанні шляхецкім. Аднак жа нельга забывацца, што падвоенае прозвішча з усёй радні прыняў толькі Сымон, нібыта дзеля таго, што

знайшоў нейкія дакументы, якія сведчылі, што менавіта так гучала прозвішча нейкага ягонага далёкага продка. Цяжка сёння сказаць, што гэты былі за дакументы і ці правільна яны былі Рак-Міхайлоўскім інтэр-прэставанья (інфармацыю пра сам факт іх існавання Аляксандра Бергман, якая ўпершыню ўвяла яе ў навуковы ўжытак, атрымала ў 1979 г. пры ліставанні з дачкой С. Рак-Міхайлоўскага). Вядома, аднак, што бацькі Сымона былі праваслаўнымі і зусім немагчымымі⁵. Да таго ж у дзесяць гадоў Сымон Рак-Міхайлоўскі застаўся без бацькі, таму ўжо з гэтага ўзросту мусіў дапамагаць маці карміць сям'ю. У той час самым распаўсюджаным спосабам заробку для дзяцей было найманне ў пастушкі. Не мінула гэтая доля і Сымона. Пасля, калі Сымону споўнілася 14 гадоў, ён нібыта нейкі час працаваў дрыва-секам у панскім лесе каля Сёмкава Гарадка.

Сымон Рак-Міхайлоўскі з жонкай Надзеяй, дачкой Рагнедай і сынам Рагвалодам. У двары Віленскай беларускай гімназіі. 1923 год

Ужо ў дзіцячыя гады Сымон праявіў выключныя здольнасці і ахвоту да вучобы, бо ў 1900 г., скончыўшы пачатковую школу ў Радашковічах, у 15-гадовым узросце паступіў у Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю, якую скончыў у 1904 г. У 1904-1909 гадах ён настаўнічаў ў Свянцянскім і Вілейскім паветах, праводзячы пры гэтым шырокую культурна-асветніцкую дзейнасць на вёсцы і займаючыся сярод іншага збіраннем беларускага фальклору і запісам народных песень. Апошняму вельмі спрыялі добры музычны слых і іншыя здольнасці: вядома, што Рак-Міхайлоўскі ўмеў іграць на скрыпцы. Увогуле за час свайго настаўніцтва, паводле Генадзя Каханюскага, Сымон Рак-Міхайлоўскі запісаў больш за тысячу беларускіх песень, легенд, казак, прымавак, паралельна займаючыся вывучэннем народных абрадаў і звычайў⁶.

Пачатак ягонай педагагічнай дзейнасці прыпаў на рэвалюцыйныя падзеі ў Расіі, якія зацягнулі ў свой вір і маладога настаўніка. Ён распаўсюджаў улеткі і пракламацыі партыі эсэраў, РСДРП і Беларускай сацыялістычнай грамады, за што ў 1906 г. быў нават адміністрацыйна пакараны трохмесячным арыштам у Вілейцы. Перад гэтым ён ездзіў у Пецярбург у якасці хадака ў Дзяржаўную думу ад сялян Радашковіцкай воласці.

Недзе ў гэты ж самы час Рак-Міхайлоўскі, відаць, уключаецца і ў працэс беларускага нацыянальнага адраджэння, завязаўшы сувязі з рэдакцыяй газеты "Наша ніва". Тут неабходна зазначыць, што само месца нараджэння Сымона Рак-Міхайлоўскага спрыяла таму, што ён у будучыні стаў беларускім нацыянальным

дзеячам. Непадалёк ад Максімаўкі знаходзіліся вядомыя цэнтры, з якіх праменявала на навакольныя вёскі беларуская нацыянальная ідэя: кіламетраў за 5 знаходзілася вядомая Мігаўка Аляксандра Уласава, за 15 – Карпілаўка Антона Лявіцкага (Ядвігіна Ш.). І калі наконт сувязяў Рак-Міхайлоўскага з апошнім у пачатку ягонага жыццёвага шляху нічога невядома, то з будучым рэдактарам “Нашай нівы” ён быў знаёмы з дзяцінства: сам Уласаў, выступаючы сведкам на працэсе “Грамады” ў 1928 г, заявіў, што „я ведаю абвінавачанага Рак-Міхайлоўскага з таго часу, як ён яшчэ быў пастушком. Гэта быў чалавек здольны і энергічны, заўсёды быў прыхільнікам беларускага кірунку”⁷.

Рэвалюцыйная дзейнасць Рак-Міхайлоўскага падчас Першай расейскай рэвалюцыі адгукнулася яму праз некалькі гадоў пасля яе, калі ён, жадаючы працягнуць адукацыю, узамерыўся паступаць у Віленскі настаўніцкі інстытут (па іншых звестках – у нейкую вышэйшую навучальную ўстанову ў Санкт-Пецярбургу). Не прыняты за “неблагодзейнасць”, Рак-Міхайлоўскі, аднак, рукі не склаў і настаўніцкі інстытут усё ж такі скончыў, але не на радзіме, а ў далёкай крымскай Феадосіі. Там жа, далёка ад Бацькаўшчыны, ён мусіў пасля сканчэння інстытута і працаваць, займаючы пасаду выкладчыка чатырохкласнага вышэйшага пачатковага вучылішча і жаночай гімназіі ў горадзе Карасубазар. Гэты перыяд ягонага жыцця вывучаны мала, але дакладна вядома, што ўдалечыні ад радзімы Рак-Міхайлоўскі ўважліва сачыў за развіццём беларускага нацыянальнага руху і з’яўляўся чытачом і падпісчыкам віленскіх беларускіх газет, прытым не толькі слыннай “Нашай нівы”, але таксама і газеты для беларусаў-каталікоў “Biełarus”, якая выдавалася з 1913 г. лацінкай.

У Феадосіі Рак-Міхайлоўскі знайшоў і сваё сямейнае шчасце, пабраўшыся шлюбам з маладой настаўніцай-грачанкай Надзеяй Мусолавай⁸. У 1912 г. у маладой сям’і нарадзіўся сын, які атрымаў імя Рагвалод. Імя, дадзенае (несумненна, па ініцыятыве бацькі) сыну, выразна сведчыць пра тое, якое месца ўжо тады займала ў жыцці Рак-Міхайлоўскага беларушчына (дарэчы, даччы, якая нарадзілася ў 1919 г., было дадзена такое ж дэманстратыўна беларускае імя – Рагнеда).

Кардынальныя змены ў лёс Сымона Рак-Міхайлоўскага, як і ў лёсы мільёнаў многіх іншых беларусаў, унёс пачатак Першай сусветнай вайны. Улетку 1914 года ён быў мабілізаваны ў войска, аднак у франтавыя акопы не патрапіў, відаць, па прычыне праблемаў са здароўем. Да верасня 1917 года ён служыў пісарам у канцылярыі 24-га транспарту 5-га абознага батальёну 10 расійскай арміі на Заходнім фронце⁹. Дарэчы, якраз часамі вайскавай службы датуецца ягонае першае вядомае выступленне ў беларускім друку: 5 чэрвеня 1915 г. у газеце “Наша ніва” з’явілася карэспандэнцыя “З думак у паходзе”, падпісаная псеўданімам “Сымон Рак”. Праўда, насамрэч гэтая публікацыя можа быць зусім не першай. Так, з 1909 г. “Наша ніва” атрымлівала карэспандэнцыі з Феадосіі “ад уласнага карэспандэнта”. Зусім не выключана, што гэтым “уласным карэспандэнтам” якраз і быў Сымон Рак-Міхайлоўскі, хоць, як вынікае з вiншавальнага адрасу, прысланага ў газету з нагоды яе трохгоддзя і надрукаванага ў № 47 за 19 лістапада 1909 г., у Феадасійскім настаўніцкім інстытуце вучылася ў той час яшчэ як мінімум сямёра “сыноў Беларусі”.

Лютаўская рэвалюцыя 1917 г., якая дала новы імпульс да развіцця палітычнага жыцця на тэрыторыі ўсёй Расійскай імперыі, адкрыла Сымону Рак-Міхайлоўскаму шлях у палітыку, і гэты шлях для яго адразу стаў беларускім. У сакавіку 1917 года ён удзельнічаў у з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый у Менску, а таксама стаў сябрам адноўленай Беларускай сацыялістычнай грамады. Акрамя таго, Рак-Міхайлоўскі чынна заангажаваўся ў справу стварэння беларускага нацыянальнага войска, прымаючы ўдзел у арганізацыі беларускіх вайсковых з'ездаў. А ўжо ў кастрычніку 1917 года на з'ездзе вайскоўцаў-беларусаў Заходняга фронту ён быў выбраны старшынёй Часовага выканаўчага камітэта створанай на гэтым з'ездзе Цэнтральнай беларускай вайсковай рады. Паралельна Рак-Міхайлоўскі займаўся і справай развіцця беларускай нацыянальнай адукацыі, з'яўляючыся сакратаром беларускай школьнай падкамісіі пры Менскай гарадской думе.

Браў удзел Сымон Рак-Міхайлоўскі і ў галоўнай для ўсяго беларускага нацыянальнага руху падзеі 1917 года – снежаньскім I Усебеларускім з'ездзе. Пры гэтым яму, як старшынэ адной з найбольш уплывовых тагачасных беларускіх арганізацый, Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, быў аказаны вялікі гонар – адкрыць ад імя Бюро па скліканні з'езда першае ягонае паседжанне 5 снежня 1917 г. Рак-Міхайлоўскі старшыняваў таксама яшчэ на некалькіх паседжаннях. Падчас з'езда ягоны прэзідыўм перавыбіраўся некалькі разоў, і Рак-Міхайлоўскі нязменна ўваходзіў у ягоны склад, звычайна ў якасці аднаго з намеснікаў старшыні. Акрамя таго, ён выступаў на з'ездзе па пытанні арганізацыі беларускіх вайсковых фармаванняў. Пра тое, колькі сілаў і энэргіі ўклаў Рак-Міхайлоўскі ў арганізацыю з'езда, можа сведчыць той факт, што Рак-Міхайлоўскі праз чатыры дні пасля яго адкрыцця на нейкі час проста “з'лёг ад празьмернае працы”¹⁰.

Пасля разгону з'езда Сымон Рак-Міхайлоўскі ўвайшоў у падпольна створаны Выканкам ягонага Рады, а ў студзені 1918 года разам з А.Цвікевічам і Я.Серадой быў прызначаны беларускім прадстаўніком на савецка-германскіх перамовах у Брэсце. Паводле А. Бергман, да Берасця Рак-Міхайлоўскаму давялося дабірацца пехатою. 25 лютага 1918 г. ён разам з Аляксандрам Цвікевічам падаў кароткую даведку аб гісторыі беларускага руху і аб становішчы беларускага пытання да лютага 1918 г. прадстаўніку нямецкай дэлегацыі ў Берасьці Шылеру. Але ў выніку беларускім прадстаўнікам так і не ўдалося дабіцца прызнання сябе ў якасці самастойнага суб'екта перамоваў. 3 сакавіка 1918 г. Берасцейская дамова была падпісана без уліку іх думкі.

У гэтай няўдачы, аднак, наўрад ці была персанальная віна беларускіх прадстаўнікоў, бо непрыманне пад увагу беларускіх інтарэсаў вынікала перш за ўсё з агульнай палітычнай слабасці Выканкама Рады Усебеларускага з'езда і адсутнасці ў яго рэальнай улады. Невыпадкова неўзабаве пасля такога няўдалага для беларусаў заканчэння берасцейскіх перамоваў Раку-Міхайлоўскаму разам з Цвікевічам была даручана чарговая важная дыпламатычная місія – гэтым разам перамовы ў Кіеве з урадам Украінскай Народнай Рэспублікі.

Дэлегацыя была выслана ў Кіеў адразу пасля абвешчэння 25 сакавіка 1918 г. незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі. Перад ёй былі пастаўлены наступныя задачы: 1) афіцыйна паведаміць УНР, а праз яе радыётэлеграф і ўсім народам, пра абвешчэнне незалежнай БНР; 2) высветліць магчымасці атрымання

грашовай пазыкі для ўрада БНР; 3) наладзіць гандлёвы абмен паміж дзвюма краінамі і пастаянную прамую сувязь паміж іх сталіцамі. Акрамя таго, меркавалася вырашыць пытанне аб двухбаковай мяжы на аснове этнаграфічнага прынцыпу, а таксама дасягнуць міжнароднай падтрымкі Украіны ў вызначэнні заходніх і паўночных межаў Беларусі на той жа аснове¹¹.

Адразу ж адзначым, што большасці з гэтых задачаў прадстаўнікам БНР у Кіеве рэалізаваць не ўдалося, галоўным чынам па прычыне тагачаснай геапалітычнай сітуацыі. Акрамя таго, калі казаць шчыра, шмат няўдалама выніку перамоваў паспрыялі відавочна слабыя пазіцыі Народнага сакратарыята БНР як у міжнародных дачыненнях, так і ўнутры Беларусі. Рак-Міхайлоўскі, як відаць, гэта добра разумее, бо 20 красавіка 1918 г. пісаў у сваім справаздачным лісце: “Перыяд рамантычных адносінаў украінцаў да беларусаў (цяпер Урад Украінскі) прайшоў; выступае на сцэну бязлітасная рэальная палітыка, дзе права на самавызначэнне можа ў слаба арганізаванай Беларусі пацярпець”¹².

У той жа час пэўных поспехаў дэлегацыі ўсё ж дабіцца ўдалося. Так, старшыня Народнага Сакратарыята БНР Язэп Варонка ў сваім лісце да братаў Луцкевічаў 5 красавіка 1918 г. пісаў, што “украінскаму міністру загранічных справаў ужо ведама аб нас. Таксама ведае аб нас ужэ Адэса і Румынія”. Тут трэба адзначыць, што Адэса і Румынія ведаліся пра беларусаў у значнай ступені дзякуючы Сымону Рак-Міхайлоўскаму, бо якраз ён перадусім займаўся справай арганізацыі беларускіх вайсковых частак на тэрыторыі Украіны, у першую чаргу з фармаванняў былога Румынскага фронту. І ўвогуле, 27 красавіка 1918 г. Язэп Варонка пісаў у лісце Антону Луцкевічу ў Вільню, што “Рак-Міхайлоўскі у Кіеві працуе добра”¹³.

Дэлегацыя БНР была адкліканая з Кіева ў Менск 10 чэрвеня 1918 г. Аднак Рак-Міхайлоўскі вярнуўся на радзіму трохі пазней, восенню 1918 г., бо яшчэ перад канчатковым завяршэннем працы дыпламатычнай місіі выехаў у Крым, каб забраць у Менск сям’ю. За час адсутнасці Рак-Міхайлоўскага на радзіме тут адбылося шмат важных падзей. Адною з самых галоўных была высылка Радай БНР 26 красавіка 1918 г. прывітальнай тэлеграмы нямецкаму кайзеру Вільгельму. Рак-Міхайлоўскага гэты факт настолькі ўразіў і шакаваў, што ён шмат месца ў сваім чарговым лісце прысвяціў крытыцы пазіцыі сваіх калегаў. У прыватнасці, ён пісаў:

“Вось толькі аднаго я ўцяміць не магу – чаго вы паспашаліся з наступнай тэлеграмай Вільгельму. Што вы зрабілі? Я не магу зразумець Сацыялістычную Грамаду. Як магла Грамада весці беларускі народ да Вільгельма? Як Грамада магла павяргаць сябе ў трона Вільгельма і падаваць свае галасы ў Радзе за хаўрус Беларусі дэмакратычнай з імператарскай Германіяй. Што вы зрабілі? [...] Я ня ведаю, як я магу працаваць цяпер у Грамадзе пасля гэтай тэлеграмы. [...] Толькі патрыятызм як сына Беларусі ўтрымлівае мяне пакуль што тут, каб дабіцца тут грошай, падтрымаць Раду, сакратарыят, даць магчымасць пашырыць працу, павесці агітацыю і пачаць будаўніцтва дзяржавы нашай [...]

Ах, Грамада, Грамада! Няўжо Бадунова, Грыб, члены ЦК Грамады маглі гэта зрабіць? Я яшчэ цямялю ініцыятыву Грамады ў незалежнасці Беларусі. Гэта ініцыятыва – zenіт працы Грамады, а тэлеграма – труп Грамады. Якое будзе становішча цяпер Грамады ў інтэрнацыянале? Як будучь глядзець цяпер на нас,

беларускіх сацыялістаў, германскія сацыялісты, якія ўсё ж змагаюцца ў рэйхстагу з юнкерамі, на дапамогу якіх мы ўсё ж такі мелі надзею спадзявацца. Эх, браты, браты! Што вы нарабілі? І з “левага течения” пад тэлеграмай Іван Серада! Я проста не веру! Гэтага не магло быць у Радзе... Не магу верыць.

Пераканайце мяне ў тым, што гэта было патрэбна!”¹⁴.

Прывядзенне ў гэтым тэксце такой вялікай цытаты – невыпадковае, бо выказаныя ў ёй думкі добра характарызуюць палітычны светапогляд нашага героя. Падобныя маральныя перажыванні ў той час былі характэрныя не толькі для Сымона Рак-Міхайлоўскага, але і для многіх іншых беларускіх нацыянальных дзеячоў. З’яўляючыся перакананымі прыхільнікамі перабудовы свету на сацыялістычных прынцыпах, яны адначасова былі прывязаныя да ўласнага народа, падтрымлівалі нацыянальную ідэю. Нярэдка абедзве гэтыя ідэі маглі спакойна і мірна суіснаваць у свядомасці аднаго і таго ж чалавека, але часамі бывала і зусім інакш: ідэя сацыяльнай рэвалюцыі ўваходзіла ў супярэчнасць з ідэяй нацыянальнай. Тады такім дзеячам даводзілася рабіць свой выбар, часта вельмі няпросты, а для многіх нават трагічны. Сымон Рак-Міхайлоўскі быў адным з такіх дзеячоў.

Вярнуўшыся на радзіму, ён застаў там зусім новую палітычную сітуацыю ў параўнанні з той, якая была падчас ягонага выезду з Беларусі. Зусім не існавала ўжо той палітычнай партыі, якой Рак-Міхайлоўскі быў сябрам – Беларускай сацыялістычнай грамады. Яе раскол прыспешыла сярод іншага і вышэйзгаданая высылка тэлеграмы германскаму кайзеру. У чэрвені 1918 г. раней адзіная партыя падзялілася на 3 часткі: Беларускаю партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПСР), Беларускаю партыю сацыялістаў-федэралістаў (БПСФ) і Беларускаю сацыял-дэмакратычную партыю (БСДП). Прынята лічыць, што Рак-Міхайлоўскі адразу далучыўся і ўвайшоў у кіраўніцтва апошняй. Аднак жа пад праграмай Беларускай партыі сацыялістаў-федэралістаў, прынятай у жніўні 1918 г., ёсць прыпіска, што Сымон Рак-Міхайлоўскі разам з Язэпам Варонкам, Янкам Серадой, Аляксандрам Цвікевічам, Кастусём Езавітавым, Пятром Крачэўскім, Васілём Захаркам і Антонам Аўсянікам з’яўляецца прадстаўніком гэтай партыі ў Радзе БНР¹⁵. Магчыма, што яшчэ да свайго вяртання ў Менск Рак-Міхайлоўскі нейкім чынам выказаў сваю згоду на далучэнне менавіта да гэтай партыі, але, вярнуўшыся, чамусьці аддаў перавагу БПСД. Падобна на тое, што для Рак-Міхайлоўскага чыста праграмныя адрозненні паміж беларускімі сацыялістычнымі партыямі не мелі надта прынцыповага значэння, і рашэнне аб сяброўстве ў адной з іх прымалася ў значнай ступені пад уплывам нейкіх іншых фактараў, не выключана, што нават пад уплывам асабістых адносін з асобнымі дзеячамі. У любым выпадку, нават унутры БСДП Рак-Міхайлоўскі вылучаўся як чалавек дастаткова радыкальны, што давала яму магчымасць адначасова падтрымліваць даволі цесныя сувязі нават з найбольш левай з беларускіх сацыялістычных партый – БПСР.

Апынуўшыся ў Менску, Рак-Міхайлоўскі на нейкі час цалкам прысвяціў сябе справе арганізацыі беларускай нацыянальнай асветы. У верасні 1918 – траўні 1919 г. ён быў дырэктарам Менскіх першых беларускіх настаўніцкіх курсаў, якія былі створаны Сакратарыятам асветы БНР з дазволу камандавання германскай

10-й арміі і пасля прыходу савецкай улады былі пераўтвораныя ў 1-я Менскія беларускія педагагічныя курсы пры Менскім Беларускам педагагічным інстытуце. Таксама ён прыкладаў намаганні па заснаванні беларускіх вясковых школ і займаўся арганізацыяй дапамогі ахвярам вайны.

Актыўную дзейнасць на беларускай нацыянальнай ніве Сымон Рак-Міхайлоўскі працягваў і падчас польскай акупацыі Беларусі ў 1919–1920 гг. 10 жніўня 1919 г. у занятых палякамі Менску ўзнік прадстаўнічы орган беларускіх арганізацый – Часовы беларускі нацыянальны камітэт (ЧБНК), у склад якога сярод іншых дзеячаў, як прадстаўнік Рады БНР, увайшоў і Рак-Міхайлоўскі. Як і перад гэтым, асноўныя свае сілы ён у тых умовах скіраваў на арганізацыю сістэмы беларускай адукацыі, узначаліўшы Беларускаю цэнтральную школьную раду і адначасова працуючы інструктарам беларускай секцыі школьнага аддзела Менскага магістрату, а таксама дырэктарам курсаў беларусазнаўства. Гэта, аднак, не азначала, што іншыя сферы дзейнасці яго наогул не цікавілі: энэргія Рак-Міхайлоўскага скіроўвалася ў самыя розныя рэчышчы, якія часам падаваліся зусім несумяшчальнымі. Так, калі ў кастрычніку 1919 г. згодна з дэкрэтам Юзафа Пілсудскага была распачата стварэнне беларускага нацыянальнага войска і дзеля гэтага была зацверджана Беларуска вайсковая камісія (БВК), Рак-Міхайлоўскі быў уключаны ў яе склад у якасці старшыні культурна-асветнай камісіі. Акрамя таго, у сакавіку 1920 г. ён (перакананы сацыяліст!) увайшоў у арганізацыйны камітэт створанага ў Менску Беларускага Праваслаўнага Народнага Брацтва імя Святых Кірыла і Лаўрэнта Тураўскіх, за мэта якога было пастаўлена “аб’яднаньне праваслаўных беларусаў дзеля абароны Сьвятое праваслаўнае Веры на Беларускай зямлі і пашырэння нацыянальнай сьведомасці сярод Беларускага Народу і умацаваньня паміж братчыкамі асноваў хрысьціянскай маралі, добрага хрысьціянскага жыцця і ўзаемнай помачы”¹⁶. Увайшоў Рак-Міхайлоўскі і ў склад беларускай дэлегацыі на чале з Вацлавам Іваноўскім, якая 20-24 сакавіка праводзіла перамовы са старшынёй камісіі для распрацоўкі праекта ўрэгулявання польска-беларускіх дачыненняў Леанам Васілеўскім. Падчас перамоваў беларусам удалося дабіцца выдзялення польскім бокам некаторых субсідый на развіццё беларускай нацыянальнай адукацыі¹⁷.

З’яўляючыся сябрам Рады БНР, Сымон Рак-Міхайлоўскі, натуральна, не мог застацца ўбаку ад снежаньскіх падзей у Менску 1919 г., калі на адкрытым з дазволу польскіх уладаў паседжанні Рады адбыўся раскол апошняй. 13 снежня 1919 г. была ўтворана т. зв. Найвышэйшая Рада, якая выступала за далейшае выкананне абавязкаў прэм’ера Рады БНР Антонам Луцкевічам, у той час як іншая, большая частка ўдзельнікаў паседжання, у асноўным беларускія эсэры, стварылі Народную Раду на чале з Вацлавам Ластоўскім. Рак-Міхайлоўскі ў гэтым канфлікце падтрымаў пункт гледжання Луцкевіча і разам з Язэпам Лёсікам, Аляксандрам Уласавым, Кузьмом Цярэшчанкам і Янкам Серадой увайшоў у склад Найвышэйшай Рады. Розніца паміж прыхільнікамі дзвюх Радаў палягала на тым, што прыхільнікі Найвышэйшай Рады фактычна стаялі на больш памяркоўных прапольскіх пазіцыях, у той час як іх апаненты – на больш радыкальных і антыпольскіх. Тое, што пры такім ідэалагічным падзеле Рак-Міхайлоўскі апынуўся ў складзе Найвышэйшай Рады, выглядае не вельмі натуральным – усё ж як да

гэтага, так і пасля ён стаяў на дастаткова радыкальных сацыялістычных і рэвалюцыйных пазіцыях. Тут варта адзначыць, што польскія спецслужбы ў міжваенны перыяд спрабавалі растлумачыць падобны парадокс вельмі проста: уваходжанне Рак-Міхайлоўскага і іншых блізкіх яму ідэйна дзеячоў на штат Кузьмы Цярэшчанкі ў паланафільскія структуры (Беларускую вайсковую камісію ці Найвышэйшую Раду) нібыта адбывалася са згоды і нават па заданню кіраўніцтва леварадыкальных арганізацый з патаемнай мэтай падарваць гэтыя структуры знутры¹⁸. Аднак жа гэтае меркаванне пакуль не знайшло фактычнага пацверджання, хоць, улічваючы пазнейшыя відавочныя саветафільскія і камуністычныя сімпатыі таго ж Рак-Міхайлоўскага, цалкам гэтага выключаць усё ж нельга.

Між тым пасля пачатку наступлення Чырвонай Арміі на Варшаву ў 1920 г. Рак-Міхайлоўскі пакінуў Менск і перабраўся спачатку ў Ваўкавыск, а потым (у ліпені) – у Горадню. У Горадні яму і ягонай сям’і было суджана пражыць дастаткова працяглы час – да пачатку 1921 г. Спачатку, падчас кароткага перыяду існавання ў горадзе савецкай улады, ён працаваў школьным інструктарам аддзела народнай адукацыі і займаўся арганізацыяй школ у Гарадзенскім павеце. Разам з сям’ёй Смолічаў, з якімі ён у той час жыў на адной кватэры, Рак-Міхайлоўскі вырашыў застацца ў горадзе і пасля савецкага адступлення 17 ліпеня 1920 года. Паводле У. Адамушкі, ён быў вымушаны так зрабіць таму, што якраз у гэты час цяжка захварэлі на дызентэрыю ягоныя дзеці¹⁹. Паводле асабістых паказанняў Рак-Міхайлоўскага, якія ён даваў, з’яўляючыся ў чэрвені 1923 г. сведкам на т. зв. «працэсе 45-ці» ў Беластоку, з лета 1920 г. ён з’яўляўся сябрам Гродзенскага БНК і з’яўляўся фактычным рэдактарам гродзенскай газеты «Беларускае слова» (хоць фармальна рэдактарамі лічыліся спачатку Вячаслаў Адамовіч, а пасля Уладзімір Шалешка)²⁰. Рак-Міхайлоўскі і сам дастаткова часта выступаў у гэтай газеце ў якасці публіцыста, пішучы сярод іншага і на актуальныя палітычныя тэмы, у тым ліку пра Слуцкае паўстанне, дзейнасць вайсковых фармаванняў Булак-Балаховіча і г. д.

Увогуле, Рак-Міхайлоўскі пачынае рэгулярна пісаць артыкулы ў беларускія газеты з 1917 г., закранаючы ў іх розныя тэмы: культурна-асветніцкія, гістарычныя, актуальна-палітычныя. Артыкулы ягонага аўтарства можна знайсці на старонках выданняў “Вольная Беларусь”, “Варта”, “Беларусь”, “Звон”, “Родны край”, “Часопіс”, “Беларускае слова”, “Наша думка”, “Беларускі звон” і інш. Друкаваў Рак-Міхайлоўскі свае матэрыялы як пад уласным прозвішчам, так і пад шматлікімі псеўданімамі і крыптанімамі: Баўтручонок, Беларус, Бутрым Каляда, Сымон Міхалкаў, Сымон Рак, С. Р., Р.-М., Сымон Р. Сымон Р.-к. Несумненна, што не ўсе псеўданімы і крыптанімы нам да гэтага часу могуць быць вядомыя, і дзеля таго публіцыстычная спадчына Сымона Рак-Міхайлоўскага можа быць куды больш грунтоўнай за тую, якая прыведзена ў падрыхтаваным В. М. Грышкевічам бібліяграфічным дадатку да прысвечанага Рак-Міхайлоўскаму артыкула ў біябібліяграфічным даведніку “Беларускія пісьменнікі”. Падаецца, што пытанне творчай спадчыны Сымона Рак-Міхайлоўскага патрабуе больш сур’ёзнага аналізу і вывучэння.

Вяртаючыся ж да гарадзенскага перыяду жыцця Сымона Рак-Міхайлоўскага,

варта яшчэ адзначыць, што, паводле інфармацыі А.Бергман, ён паспяваў яшчэ ў гэты час выкладаць арыфметыку ў Гродзенскай беларускай гімназіі і шмат часу аддаваў справе ўладкавання мясцовага беларускага дзіцячага прытулку. Аднак жа ў канцы 1920 г. палітычная сітуацыя ў Беларусі пачала відавочна стабілізавацца, і Рак-Міхайлоўскаму з ягонай вялікай энергіяй, відаць, зрабілася няўтульна ў Горадні, якая апынулася на перыферыі беларускага руху. З канца верасня 1920 г. ён усё больш часу праводзіць у Варшаве і Вільні, а ў канцы студзеня 1921 г. ягоная сям'я канчаткова перабіраецца ў Вільню, дзе ў кастрычніку 1920 г. у выніку т. зв. “мецяжу” генерала Люцыяна Жалігоўскага было створана марыянеткавае дзяржаўнае ўтварэнне “Сярэдняй Літвы”. У гэтай “Сярэдняй Літве” склаліся напачатку дастаткова спрыяльныя ўмовы для развіцця беларускамоўнай адукацыі, што знайшло адлюстраванне сярод іншага і ў тым, што пры Дэпартаменце асветы Сярэдняй Літвы быў створаны беларускі аддзел, загадчыкам якога стаў Браніслаў Тарашкевіч. Скарыстоўваючы гэта, Сымон Рак-Міхайлоўскі зноў актыўна ўключыўся ў культурна-асветніцкую працу. У 1920–1921 гадах ён працаваў дырэктарам Барунскай настаўніцкай семінарыі, і пра ягоную дзейнасць у гэты час да нас дайшлі некаторыя сведчанні ягоных вучняў. Так, Я. Ермаковіч прыгадваў: “Нас, сялянскіх хлопцаў, уражвала апантанасць дырэктара, уменне запаліць аптымізм, бачыць разумнае і справядлівае, адразніваць ад злага, несправядлівага. Гэта быў таленавіты педагог, цудоўны матэматык, дабрэйшы чалавек. Ніколі не забуду... экскурсіі ў ваколіцах Барунаў. Ён любіў прыроду, народныя песні. На ўсё жыццё запомніліся яго гутаркі пра родную мову”²¹. Іншы вучань той жа самай семінарыі, Аляксандр Стэфановіч, сцвярджаў, што “ўжо тады ён (Рак-Міхайлоўскі – А. П.) адзначаўся сваімі радыкальнымі настроямі, хоць не быў вольны ад нацыяналістычных забабонаў”²².

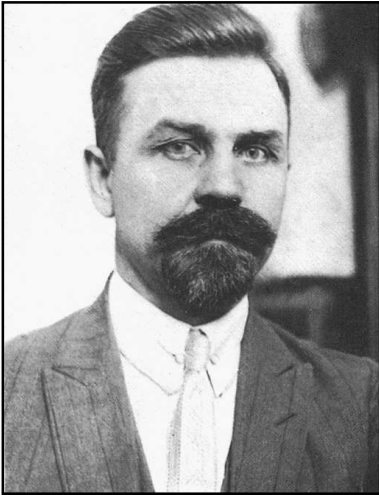
У траўні 1921 г. семінарыя ў Барунах была зачынена польскімі ўладамі, пасля чаго Рак-Міхайлоўскі канчаткова перабраўся ў Вільню, дзе адразу ж, па сваёй заўсёднай звычцы, разгарнуў шматпланавую дзейнасць. Так, з лета 1921 г. ён загадваў беларускімі настаўніцкімі курсамі, адначасова з восені выкладаючы матэматыку ў Віленскай беларускай гімназіі. Акрамя таго, з першых дзён заснавання арганізацыі ён з'яўляўся сябрам Таварыства беларускай школы, быў сябрам Віленскага Беларускага нацыянальнага камітэта, віцэ-старшынёй Беларускай цэнтральнай школьнай рады, старшынёй Беларускага камітэта помачы пацярпелым ад вайны, прымаў даволі актыўны ўдзел у працы Беларускага выдавецкага таварыства.

Як з усяго гэтага відаць, у 1920-1921 гг. Рак-Міхайлоўскі зноў амаль цалкам аддаў свае сілы справе будавання на Віленшчыне сістэмы беларускай нацыянальнай асветы, але пры практычнай рэалізацыі гэтай задачы ён, акрамя несумненнага поспеху, зазнаў і вялікае расчараванне, сутыкаючыся з усё больш непрыхільнай да беларушчыны пазіцыяй польскага кіраўніцтва Сярэдняй Літвы. У сувязі з гэтым усё больш радыкалізуецца ягоная ўласная палітычная пазіцыя. Ужо 30 сакавіка 1921 г. Янка Чарапук пісаў да Вацлава Ластоўскага, што “Сымон Рак кажэ: адно трэба рабіць, за бомбы і рэвольверы трэба ўзяцца”²³. Натуральна, што пры гэтым Рак-Міхайлоўскі адчуваў маральны дыскамфорт ад свайго фармальнага сяброўства хоць і ў фактычна ўжо няіснай, але тым не менш

прапольскай арганізацыі – Найвышэйшай Радзе. Адначасова ён пачынае адкрыта выказвацца за аднаўленне парушанага ў снежні 1919 г. адзінства Рады БНР. 1 красавіка 1921 г. Уладзімір Пігулеўскі пісаў да таго ж Ластоўскага: “Па пытаньню аб аб’яднаньні Найвышэйшых раскалоліся на 2 групы: адна на чале са Смолічам лічыць гэта аб’яднаньне не на часе дзеля таго, што Ластоўскі звязаны з Коўнам, а гэтакім чынам сувязь з Ластоўскім азначае звязь з Коўнам, што ў сучасны момант пацягнула б за сабой поўную ліквідацыю нават усёй нацыянальна-культурнай беларускай працы, другая на чале з Ракам-Міхайлоўскім ўсяцэла стаць на аб’яднаньні, гатова злажыць паўнамоцтва: нават Рак-Міхайлоўскі сёнека мне заявіў, што апублікуе дагаворы, пад якімі маецца яго подпіс”²⁴. Праўда, у красавіку 1921 г. Рак-Міхайлоўскі разам з іншымі яшчэ ўвайшоў у склад т. зв. Беларускага палітычнага камітэта, які па заданні II аддзела Генеральнага штаба польскага войска мерыўся арганізаваць у Вільні Яўген Ладноў, але расчараваўся ў гэтай ідэі адным з першых. 10 ліпеня 1921 г. Рак-Міхайлоўскі разам з Кузьмом Цярэшчанкам у лісце да Браніслава Тарашкевіча абвясцілі аб спыненні нават фармальнага існавання Найвышэйшай Рады. У верасні 1921 г. Рак-Міхайлоўскі быў адным з тых, хто выступаў за паразуменне Віленскага БНК з ковенскім урадам БНР на чале з Вацлавам Ластоўскім²⁵.

У канцы 1921 г. Рак-Міхайлоўскі актыўна падтрымаў ідэю байкота беларускімі нацыянальнымі арганізацыямі выбараў у т. зв. Віленскі сейм, прызначаных польскімі ўладамі Сярэдняй Літвы на 8 студзеня 1922 г. Фактычна гэтыя выбары ігралі ролю плебісцыту, які меў развязаць спрэчку паміж Польшчай і Літвой аб будучай дзяржаўнай прыналежнасці Віленскай зямлі. Хоць пытанне аб далучэнні Віленшчыны да Беларусі і наогул аб стварэнні беларускай незалежнай дзяржавы ў гэты час ужо не стаяла, беларусам справа прыналежнасці гэтай тэрыторыі не была аб’якавая: яны ў пераважнай сваёй большасці цвёрда сталі на бок Літвы, якая вуснамі свайго прэм’ера паабяцала беларусам аўтаномію. Пазіцыя па гэтым выпадку Сымона Рак-Міхайлоўскага была выкладзена ў напісаным ім, але чамусьці ў той час не апублікаваным артыкуле “Ці йсьці ў Сойм?”. Аўтар артыкула пісаў сярод іншага такія словы: “Мы з усякім суседам, у тым ліку і з палякамі, хочам жыць у згодзе. Але мы ня хочам, каб кожны наш сусед, у тым ліку і паляк, цягнуў нас сілком да сябе. Мы ня можам прызнаць за палякамі права захопліваць ня польскія, а літоўска-беларускія землі сілаю аружжа. Не прызнаем таксама мы за палякамі і права распараджацца ў нашых землях, так як ім, палякам, гэта ўздумаецца, ня толькі не пытаючыся нас, але яшчэ прыгнячаючы нас”. У канцы артыкула рабілася агульная выснова: “На выбары ў Сойм у такіх варунках ісці няможна, калі не хацець зрабіць сабе вялікай шкоды на доўгія гады. Дык не будзьце здраднікамі! Не ідзіце на выбары ў Віленскі Сойм! Праз Віленскі Сойм у Варшаўскую няволю!”²⁶.

Галасаванне ў Віленскі сейм адбылося 8 студзеня 1922 г. У выбарах узялі ўдзел 64,4% ўсіх выбаршчыкаў, і такім чынам беларускім дзеячам фактычна не ўдалося дасягнуць пастаўленай мэты. 20 лютага 1922 г. Віленскі сейм, выбраны без іх удзелу, сабраўся і прыняў рашэнне аб далучэнні Віленшчыны да Польшчы. Пасля гэтага 28 сакавіка 1922 г. Віленскі сейм быў распушчаны, а 6 красавіка гэтага ж года быў прыняты закон аб перадачы ўлады над Віленшчынай дэлегату

Пётра Мятла

польскага ўрада. Да канчатковага рашэння Лігі нацый аб прызнанні ўсходніх межаў Польшчы заставаўся яшчэ амаль год, аднак мала хто сумняваўся, што гэтае рашэнне будзе па-зітыўным. Такім чынам, пераходны перыяд скончыўся, і беларускім дзеячам у Вільні належала задумацца пра тактыку ў новых палітычных умовах – у складзе польскай дзяржавы.

Надзвычай важны для ўсяго беларускага руху ў Польшчы 1922 год – адзін з найбольш цымяных у біяграфіі Сымона Рак-Міхайлоўскага. У гэты час згадкі пра ягоную асобу фактычна знікаюць са старонак беларускай прэсы, з’яўляючыся там толькі эпизадычна. Вядома, праўда, што ён у гэты час працягваў выкладчыцкую дзейнасць у Віленскай беларускай гімназіі, быў віцэ-старшынёй Беларускай цэнтральнай школьнай рады і ўзначальваў Беларускі камітэт помачы

пацярпелым ад вайны. Падчас выбарчай кампаніі ў польскі парламент, у якую беларускія арганізацыі ў Польшчы актыўна ўключыліся са жніўня 1922 г., ён афіцыйна ўвайшоў у склад Беларускага цэнтральнага выбарчага камітэта (БЦВК) і быў пастаўлены на другім пасля Антона Аўсяніка месцы ў спісе Блока нацыянальных меншасцяў (БНМ) (тэхнічнага перадвыбарчага аб’яднання беларускай, украінскай, габрэйскай, нямецкай і расейскай нацыянальных меншасцяў Польшчы) ў Лідскай акрузе. Аднак жа дарэмна шукаць згадку ягонага прозвішча ў змешчаных на старонках беларускіх газет справаздачак аб правядзенні ў гэтай акрузе беларускіх перадвыбарчых мерапрыемстваў. Прозвішча Рак-Міхайлоўскага адсутнічае і ў спецыяльна заведзеным сшытку, дзе фіксавалася выдача грошай беларускім актывістам на перадвыбарчую агітацыю, хоць, акрамя асноўнага атрымальніка Антона Аўсяніка, у ёй адзначыліся яшчэ каля 30 асобаў з той акругі, дзе Сымон Рак-Міхайлоўскі балатаваўся²⁷. Можна было б прыпусціць, што Рак-Міхайлоўскага падчас выбараў падвяло не вельмі моцнае здароўе і менавіта дзеля гэтага ён не змог у іх прыняць актыўнага ўдзелу, калі б не ўрыўкавая згадка ў лісце камуністычнага актывіста з Вільні пад мянушкай “Стасек” (Аляксандра Бергман мяркуе, што пад гэтым псеўданімам хаваўся Стасевіч, спецыяльны прадстаўнік Вацлава Багуцкага²⁸, высланы на час выбараў у Польшчу) ад 6 кастрычніка 1922 г.: “Шмат дапамагае мне ў працы Рак-Міх[айлоўскі]. У працы незалежнікаў ён не ўдзельнічае (вылучэнне маё – А. П.)”²⁹. Факт наяўнасці кантактаў Рак-Міхайлоўскага з віленскімі камуністамі яшчэ перад парламенцкімі выбарамі 1922 г. пацвярджаў праз шмат гадоў і Антон Луцкевіч, адзначаўшы, аднак, што для яго гэта не было таямніцай і “было вядома ад яго самога”³⁰. У іншым месцы Луцкевіч палічыў патрэбным адзначыць, што Рак-Міхайлоўскі быў тыпам “інтэлектуальна слабым” і “балансаваў... да кампарты з нейкай асаблівай

лёгкасцю”³¹. Янка Станкевіч, ужо на эміграцыі пасьяла вайны, беручы пад сумненне асобныя факты, выкладзеныя ў свежанадрукаваных успамінах Васіля Рагулі (на той час ужо нябожчыка), адзначаў: “Ня верыцца мне, каб Рак-Міхайлоўскі быў бяздзейны ў перадвыбарчым часе ўвосень 1922 г. (Рагуля не мянуе яго ў ліку дзейных тады.) Ён быў ведамы як рупны і дзейльны працавень сярод народнае масы”³². Тым не менш, як выглядае з выкладзенага вышэй, рацыю ў дадзеным выпадку меў хутчэй Васіль Рагуля, а не Янка Станкевіч (які падчас правядзення выбарчай кампаніі ўжо знаходзіўся на вучобе ў Празе і таму ўсіх нюансаў яе правядзення мог не ведаць).

Пры сённяшнім стане даследавання праблемы цяжка нешта сцвярджаць наконт усяго гэтага зусім упэўнена. Можна, аднак, меркаваць, што відавочнае збліжэнне Рак-Міхайлоўскага з камуністамі адбылося ў 1922 г. пад уплывам ягоных асабістых кантактаў з лідэрамі Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (БРА), якая з пачатку гэтага года разгарнула сваю дзейнасць у Вільні. Так, вядомы беларускі дзеяч Сяргей Хмара (сапраўднае прозвішча Сіняк) у сваіх пазнейшых мемуарах сцвярджаў, што Рак-Міхайлоўскі “інфармацыі аб БРА меў [...] непасрэдна ад братаў Канчэўскіх, ягоных старых сяброў”, пра што ён нібыта сам расказваў яму і таварышам “падчас увязьнення за Грамаду ў Каранове”³³. Несумненна толькі тое, што Рак-Міхайлоўскі не быў на выбарах 1922 г. зусім “бясчынны” і ў пэўнай ступені знаходзіўся ў ценю толькі таму, што іграў са згоды кіраўніцтва беларускай выбарчай кампаніяй нейкую асаблівую, не да канца пры сённяшнім стане даследавання зразумелую ролю.

У любым выпадку бясспрэчна тое, што калі 28 лістапада 1922 г. Сымон Рак-Міхайлоўскі ўпершыню ўвайшоў як выбраны насельніцтвам дэпутат у будынак польскага парламента, ён ужо меў цесныя сувязі з камуністамі і ставіўся да іх з безумоўнай сімпатыяй, чым вылучаўся на фоне іншых беларускіх паслоў. Так, адзін з агентаў Камінтэрну ў Варшаве, нейкі “Янэк”, які меў заданне збіраць інфармацыю ў тым ліку і пра развіццё камуністычнай дзейнасці ў парламенце, пісаў у сваім справаздачным лісце ад 5 снежня 1922 г.: “З беларусаў ёсць кіраўнік групы беларусаў, нейкі Сымон Рак-Міхайлоўскі, нейкі незалежны сацыяліст. Ён даволі сімпатычна паводзіць сябе ў адносінах да Л[анцуцкага] (адзін з двух камуністычных дэпутатаў у польскім сейме – А. П.). Звяртаецца да яго – “таварыш”. Другі – Тарашкевіч Браніслаў, беларускі сацыял-дэмакрат, і 3-ці, Аўсянік нейкі – эсэр. Акрамя іх, ёсць яшчэ нейкія два эсдэкі... Астатнія беларусы – нацыяналісты”³⁴. Цікава, што і Браніслаў Тарашкевіч у сваёй т. зв. “Аўтабіяграфіі...” адзначаў, што “з канца 1922 г., з пачатку 1923 г. Рак-М., будучы ўжо дэпутатам сойму, устанавіў

Браніслаў Тарашкевіч

сувязь з поўпрэдствам і атрымваў субсыдыю на прэсу [...] Пэўнымі саветафіламі ў паслявыбарчы пэрыяд 1923 г. лічыліся Рак-М. і Аўсянік [...] У гэтым саветафілстве павінна была граць значную ролю сымпатыя да захадаў савецкага ўраду па нацыянальнаму і аграрнаму пытаннях, але разам з тым, пэўна, і стаўка на скоры прыход бальшавікоў на Заходнюю Беларусь у выніку прыпушчанай вайны (апошняе, відочна, у Аўсяніка)³⁵.

Улічваючы такія палітычныя погляды і сувязі Рак-Міхайлоўскага, няма нічога дзіўнага, што менавіта яму было суджана адыграць адну з галоўных роляў у наступнай радыкалізацыі Беларускага пасольскага клуба і ўсё большым ягоным падпарадкаванні камуністычным уплывам, што ў рэшце рэшт прывяло да раскола клуба ў чэрвені 1925 г. Так, менавіта да Рак-Міхайлоўскага накіраваў Луцкевіч “адказнага супрацоўніка савецкага Палпрэдства Гальштэйна”, калі той пажадаў “усталяваць кантакт з Беларускім Пасольскім Клубам”, асабіста перад гэтым пазнаёміўшы таго “з беларускім пытаннем і праявамі беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы”³⁶. Падобна, што з гэтым самым чалавекам (нягледзячы на некаторую розніцу ў перадачы прозвішча) Рак-Міхайлоўскі цесна супрацоўнічаў і надалей, пра што мела звесткі польская дэфензіва. Так, у патаемным сітуацыйным рапарце аддзела бяспекі дэлегата ўрада ў Вільні 5 чэрвеня 1924 г. адзначалася: “Паводле інфармацыі, паданай даверанымі мясцовымі канфідэнтамі (якія выдатна ведаюць стан беларускіх справаў), у гатэлі “Рымскі” ў Варшаве жыве габрэй

Беларускі пасольскі клуб. 1-ы рад: А.Аўсянік, Ф.Ярэміч, П.Валошын; 2-і рад: В.Багдановіч, М.Кахановіч, Б.Тарашкевіч, А.Назарэўскі, А.Уласаў; 3-і рад: В.Рагуля, С.Якавіюк, А.Станкевіч, С.Рак-Міхайлоўскі, П.Мятла. 1923.

Гольдэнштадт, які дастаўляе паслу Рак-Міхайлоўскаму бальшавіцкія газеты і брашуры, а таксама грошы на агітацыйныя мэты. Узамен Рак-Міхайлоўскі дастаўляе Гольдэнштадту беларускія газеты і іншыя выданні, якія выходзяць на тэрыторыі Польшчы. Найбольш цесныя асабістыя кантакты з Рак-Міхайлоўскім утрымліваюць паслы Рагуля, Валашын і Мятла, якія таксама, несумненна, пайнфармаваныя пра ягоныя адносіны з Гольдэнштадтам³⁷.

Ёсць і іншыя сведчанні таго, што менавіта праз Сымона Рак-Міхайлоўскага ў значнай ступені ажыццяўлялася сувязь паслоў Беларускага пасольскага клуба з мясцовымі дзеячамі КПЗБ і эмісарамі, прысланымі з Варшавы ці Менска. Так, напрыклад, Васіль Рагуля згадваў у сваіх успамінах, што “аднойчы ў Сойме Рак-Міхайлоўскі запытаў мяне, ці знаю Ханевіча, што паходзіць з мае вёскі, які застаўся ў Саветах... Нейкі Ханевіч прыехаў з Менску для нелегальнай працы і хоча бачыцца са мною. Рак-Міхайлоўскі даў мне адрас, дзе я мог спаткаць гэтага Ханевіча³⁸. Згаданы Міхал Ханевіч, нелегальна перакінуты ў Заходнюю Беларусь з Менска для кіравання дзейнасцю КПЗБ, пасля набывў вядомасць як Міхал Гурын, стаўшы ў канцы 1924 г. адным з арганізатараў т. зв. “сэцэсіі” ў КПЗБ. Успамінаў пра сваю сустрэчу з Рак-Міхайлоўскім пасля прыбыцця ў Вільню і яшчэ адзін эмісар з БССР – Мікалай Арэхва. Арэхва сведчыў таксама і пра тое, што менавіта з Рак-Міхайлоўскім (разам з Браніславам Тарашкевічам) вясной 1925 г. ён разам з Язэпам Лагіновічам (Паўлам Корчыкам), які адмыслова для гэтага прыехаў у Польшчу, веў перамовы пра выхад з адзінага Беларускага пасольскага клуба групы радыкальных паслоў³⁹. Аляксандр Стэфановіч, дзеяч КПЗБ з Ашмянскага павета, таксама згадваў пра тое, што першым, да каго ён звярнуўся позней восенню 1925 г. пры неабходнасці ўсталяваць сувязі з пасламі БСРГ, быў Сымон Рак-Міхайлоўскі. Менавіта да Рак-Міхайлоўскага Стэфановіча нібыта накіравала ягонае кіраўніцтва⁴⁰.

Апроч усталявання кантактаў з беларускімі савецкімі ўладамі ў Менску і мясцовымі камуністамі значную працу Рак-Міхайлоўскі праводзіў таксама дзеля падтрымання сувязяў з беларускімі дзеячамі ў іншых краінах, звязанымі з урадам БНР на эміграцыі. Відаць, гэтая дзейнасць праводзілася ім у межах створанага ў 1923 г. так званага “Краёвага цэнтру”. Эміграцыйныя дзеячы, калі меркаваць па ўзаемнаму ліставанню, усведамлялі значэнне асобы Рак-Міхайлоўскага ў нацыянальным руху і мелі да яго давер. Так, вясной 1923 г. Аляксандр Цвікевіч перамаўляўся “з Сымонам” “у справе [заснавання] партыі”. Палута Бадунова у лісце да Вацлава Ластоўскага ад 22 кастрычніка 1923 г. называла Рак-Міхайлоўскага разам з Тарашкевічам і Мятлой сярод тых, з кім было б пажадана зрабіць патаемную сустрэчу ў Чэхіі ў гарах. Пры гэтым Ластоўскі, адпісваючы Бадуновай і просячы яе пераслаць у Вільню 50 ці 100 далараў на імя Школьнай Рады, у прынцыпе не рэкамендаваў рабіць гэта на імя Рак-Міхайлоўскага, “каб не звяртаць лішне на яго ўвагі”. Меў кантакты Рак-Міхайлоўскі і з Кастусём Езавітавым, які 8 студзеня 1924 г. пісаў з Люцына Вацлаву Ластоўскаму ў Коўна, што “напісаў я Раку аб грашох, але адказу не маю”⁴¹.

Такая актыўная дзейнасць Рак-Міхайлоўскага ў якасці каардынатора розных беларускіх палітычных сілаў, несумненна, забірала ў яго шмат часу, і дзеля таго, каб паспяваць усё гэта рабіць, ён мусіў абмяжоўваць саю актыўнасць у іншых

сферах дзейнасці. Так, відавочна другаснай для сябе ён, пасол сойма, лічыў, відаць, чыста парламенцкую працу. У выніку за 4 гады выканання пасольскіх абавязкаў ён усяго толькі 4 разы (12 лютага 1924 г., 6 ліпеня і 12 снежня 1925 г., 21 ліпеня 1926 г.) выступіў з сеймавай трыбуны і падаў ад свайго імя толькі 4 інтэрпеляцыі (запыты), якія ў асноўным тычыліся парушэння правоў беларускага насельніцтва ў справе атрымання адукацыі на роднай мове (з іх 3 – у пачатку 1926 г.). Фармальна ўваходзячы ў некаторыя сеймавыя камісіі (камісію аховы здароўя, прававую камісію, камісію грамадскай апекі), актыўнага ўдзелу ў іхнай працы ён таксама не браў. Затое вельмі актыўна Рак-Міхайлоўскі праводзіў пазাপарламенцкую дзейнасць. Ён часта ездзіў па Заходняй Беларусі (у асноўным па Віленшчыне і паўночнай Наваградчыне) і праводзіў т. зв. “справаздачныя мітынгі”, якія карысталіся вялікай папулярнасцю сярод насельніцтва. Права пасольскай недатыкальнасці дазваляла Рак-Міхайлоўскаму выказваць свае думкі больш адкрыта і больш радыкальна, чым тыя дзеячы, якія пасольскага мандата не мелі. Пра вастрыню ягоных выступаў на справаздачных мітынгх сведчыць сярод іншага тое, што маршалак сейма ў 1924 і 1926 гг. двойчы атрымліваў запыты віленскай пракуратуры аб дачы сеймам згоды на прыцягненне Сымона Рак-Міхайлоўскага да судовай адказнасці за заклікі да непадпарадкавання распараджэнням улады, за пашырэнне нянавісці паміж паасобнымі групамі ці класамі насельніцтва і за распаўсюджванне забароненай літаратуры. Праўда, сейм у той час адмовіўся выдаць Рак-Міхайлоўскага суду, аднак заведзеныя справы не былі канчаткова спыненыя, а толькі адкладзеныя да часу сканчэння дэпутацкіх паўнамоцтваў абвінавачанага.

Але выступленні на пасольскіх мітынгх, няхай сабе нават і вельмі вострыя, усё ж такі ўкладаліся ў межы польскага заканадаўства. У той жа час мы маем звесткі, што адначасова з гэтым Рак-Міхайлоўскі разам з некаторымі сваімі аднадумцамі патаемна прымаў удзел у падрыхтоўцы на тэрыторыі Заходняй Беларусі антыпольскага паўстання, не спыняючыся, як выглядае, нават перад асабістымі візітамі ў месцы фармавання партызанскіх атрадаў. Так, адзін з арганізатараў партызанскага руху на Слонімшчыне Сяргей Хмара згадваў, што “нашымі ўчынкамі захапляліся, галоўным чынам, Сымон Рак-Міхайлоўскі і Васіль Рагуля... З дзiesiąтк разоў нас наведвае патаемна пасол Рак-Міхайлоўскі... Усё гэта неафіцыйна, пераагрануўшыся ў вопратку, якая не зварочвала б увагі паліцыі... Рак-Міхайлоўскага звычайна спатыкаў наш вазак ці ў Наваельні, ці ў Дварцы, і вёз глухаманню да нас. На патаемных зборках у Казлоўшчыне ці ў адной з вёсак збіралася да 30 асоб. Такім чынам паслы маглі самі пераканацца, што ў нас за актыў і якія ў нас настроі”⁴². Пра тое, што Рак-Міхайлоўскі сур’ёзна разглядаў магчымасць хуткага выбуху беларускага паўстання, ускосна сведчыць сярод іншага тое, што ўвосень 1924 года ягоная жонка, Надзея Рак-Міхайлоўская, разам з абодвума дзецьмі звярнулася ў Управу дэлегата ўрада на горад Вільню з мэтай атрымання замежнага пашпарта на выезд у СССР і 4 кастрычніка 1924 г. гэты пашпарт атрымала. Падаецца, што ў гэтым выпадку мелі рацыю службоўцы II аддзела Генеральнага штаба польскага войска, якія лічылі, што меркаваны выезд сям’і Сымона Рак-Міхайлоўскага ў БССР меў на мэце “атрыманне большай свабоды руху і магчымасць уцэкаў” для апошняга⁴³. Аднак жа далейшае развіццё

падзей хутка зрабіла ідэю паўстання неактуальнай, у выніку чаго Надзея Рак-Міхайлоўская з дзецьмі засталіся жыць у Вільні, разам з мужам і бацькам.

Карэктывы ў планы прыхільнікаў антыпольскага паўстання ўнесла змена пазіцыі ў гэтым пытанні (натуральна, пад ціскам з Менску і Масквы) кіраўніцтва КПЗБ. У пачатку 1925 г. кіраўніцтва кампартый Заходняй Беларусі і Польшчы прызнала памылковым курс на падрыхтоўку ўзброенага паўстання. Цэнтральныя камітэты КПРП і КПЗБ заклікалі камуністаў і партызан спыніць узброеную барацьбу як несвоечасовую і акцэнтаваць увагу на шырокай палітмасавай і арганізацыйнай працы сярод жыхароў заходнебеларускага краю. Дзеля выканання гэтых задачаў было вырашана заснаваць масавую беларускую радыкальную арганізацыю – Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду (БСРГ). Першым крокам у гэтым накірунку стаў раскол 24 чэрвеня 1925 г. Беларускага пасольскага клуба ў польскім парламенце і ўзнікненне пасольскага клуба Беларускай сялянска-работніцкай грамады, у які першапачаткова ўвайшлі Браніслаў Тарашкевіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Пятро Мятла і Павел Валошын, а трохі пазней далучыўся і Юры Сабалеўскі.

Адразу ж пасля стварэння БСРГ Сымон Рак-Міхайлоўскі актыўна ўключыўся ў працэс арганізацыйнага будаўніцтва партыі, забяспечваючы і каардынуючы ў ёй выкананне шматлікіх функцый. Ён з’яўляўся намеснікам старшыні ЦК БСРГ, быў адным з арганізатараў Цэнтральнага сакратарыята партыі (да прыходу ў канцы ліпеня 1926 г. на працу ў сакратарыят Грамады Максіма Бурсевіча – яго фактычным кіраўніком), кіраўніком яе рэдакцыйнага камітэта. Найбольш з усіх астатніх грамадоўскіх лідэраў Рак-Міхайлоўскі аддаваў часу і ўвагі справе выдання партыйных газет⁴⁴. Акрамя таго, ён рэдагаваў «Бюлетэнь пасольскага клубу Беларускае сялянска-работніцкае грамады», у якім друкаваліся прамовы і інтэрв’ю грамадоўскіх паслоў у польскім сейме. Сымон Рак-Міхайлоўскі быў і аўтарам арганізацыйнага статута Грамады, прынятага вясной 1926 года разам з партыйнай праграмай. Праз рукі Рак-Міхайлоўскага праходзіла значная частка тых фінансавых сродкаў, якія праз віленскі Беларуска-кааператыўны банк паступалі для арганізацыі працы Грамады з БССР: Рак-Міхайлоўскі быў старшынёй Нагляднай рады гэтага банка.

Акрамя гэтага, Рак-Міхайлоўскі (як, дарэчы, і ўсе іншыя паслы) актыўна ўдзельнічаў у працы Таварыства беларускай школы, займаючы ў гэтым таварыстве вельмі важную пасаду – старшыні Нагляднай рады Галоўнай управы ТБШ. Аляксандра Бергман лічыла гэтую пасаду ў значнай ступені ключавой, бо, на яе думку, Рак-Міхайлоўскі фактычна займаўся падрыхтоўкай з Таварыства беларускай школы своеасаблівай “другой лініі акупаў” на выпадак дэлегалізацыі Грамады⁴⁵. Забягаючы наперад, можна сказаць, што ў цэлым гэтай мэты дасягнуць удалося, і пасля ліквідацыі БСРГ польскімі ўладамі ТБШ сапраўды стала своеасаблівым нефармальным цэнтрам беларускага леварадыкальнага руху ў Польшчы. Праўда, з пазіцыі сённяшняга дня гэты факт далёка не заўсёды ўспрымаецца станоуча, бо самая масавая культурна-асветніцкая арганізацыя і, калі глядзець шырэй, то ўся беларуская нацыянальная адукацыя ў інтарэсах інтэрнацыянальнай сусветнай рэвалюцыі фактычна была “падстаўлена” пад урадавыя рэпрэсіі. Менавіта неабходнасцю барацьбы з камуністычнай пагрозай

(якая, трэба прызнаць, далёка не заўсёды была абсалютна беспадстаўнай) польскія ўлады ў 2-ой палове 1920 і ў 1930-х гг. тлумачылі неабходнасць ліквідацыі той або іншай беларускай нацыянальнай пляцоўкі з фармальна чыста культурна-асветніцкімі мэтамі.

У цэлым жа з пералічанага добра відаць, якая тытанічная праца была праведзеная Сымонам Ракам-Міхайлоўскім пры арганізацыі дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Можна дзеля гэтага пагадзіцца з думкай Сакрата Яновіча, што “Браніслаў Тарашкевіч быў яе (Грамады – А. П.) аўтарытэтам, але моцным чалавекам Грамады быў менавіта ён, Рак”⁴⁶.

Насенне, пасеянае лідэрамі Грамады, упала на прыдатную глебу. Да пачатку 1927 г. колькасць сяброў партыі перавысіла 100 тысяч. Занепакоеныя такім дынамічным ростам відавочна апазіцыйнай у дачыненні да Польшчы палітычнай сілы, польскія ўлады наважыліся на рашучыя дзеянні. У сярэдзіне студзеня 1927 г. ўсе галоўныя лідэры БСРГ былі арыштаваныя. Сымона Рак-Міхайлоўскага такі лёс напаткаў аднаго з першых. Ён быў затрыманы 15 студзеня 1927 г. на вакзале ў Вільні.

Наступныя тры месяцы жыцця Рак-Міхайлоўскага, праведзеныя ім спачатку ў віленскай турме Лукішкі, а пасля ў спецыяльнай турме для палітычных зняволеных у Вронках, падрабязна апісваюцца ім самім у дзённіку, які друкуецца ніжэй. Следства па справе грамадоўцаў вялося амаль год, а судовы працэс, які ўвайшоў у гісторыю як “працэс 56-ці”, адбыўся ў Вільні ў вясной 1928 г. Сымон Рак-Міхайлоўскі, як і іншыя галоўныя лідэры Грамады, быў асуджаны на 12 год зняволення. Напрыканцы працэсу ён выступіў з заключным словам, несумненна, добра загадзя прадуманым і падрыхтаваным. У ім Рак-Міхайлоўскі засведчыў: “Ад сваёй працы я не адракаюся, насупраць, ганаруся ўсёй сваёй 20-гадовай працай і ў ваенных арганізацыях, і ў справах школьных і палітычных. Не было ніводнай галіны ў беларускай працы, у працы беларускага адраджэння, дзе б я не прымаў самы актыўны ўдзел. Усёй сваёй папярэдняй працай, як і працай у Грамадзе, магу ганарыцца і магу публічна пахваліцца. А Грамада скалыхнула наш народ і гэта – яе вялікая заслуга”⁴⁷.

Пасля вынясення судовага прысуду лідэры Грамады былі размеркаваныя па розных польскіх турмах. Рак-Міхайлоўскі быў накіраваны разам з Максімам Бурсевічам у новую для яго турму – у Каранова Пазнанскага ваяводства. Пра ягоны двухгадовы побыт там, на аснове захаваных у архіве сведчанняў камуністычнага дзеяча Рамана Новака, які сядзеў у мясцовай турме ў той жа самы час, распавядала Аляксандра Бергман. Паводле Новака, Рак-Міхайлоўскі адразу ж быў дакааптаваны ў склад кіраўніцтва турэмнай камуны палітычных вязняў, што звычайна рабілі ў дачыненні да найбольш ахвярных і знакамітых камуністаў. Але, што цікава, Новак пры гэтым акрэсліваў Рак-Міхайлоўскага як беспартыйнага (хоць увогуле прынята лічыць, што Рак-Міхайлоўскі стаў членам КПЗБ яшчэ ў 1926 г.). Бергман дапускала, што падобная сітуацыя была вынікам забароны лідэрам Грамады з боку КПЗБ раскрываць факт сваёй партыйнасці каму б то ні было дзеля таго, каб захоўваць магчымасць для развіцця левага беларускага руху на легальнай аснове, а таксама дзеля таго, каб да лідэраў Грамады адносіны турэмнай адміністрацыі былі інакшымі, чым у адносінах да

камуністаў. Аднак жа малаверагодна, каб турэмная адміністрацыя, ды і ўвогуле польскія ўлады ў той час надта ўжо цікавіліся фармальным бокам справы: сам факт уваходжання Рак-Міхайлоўскага ў кіраўніцтва турэмнай камуны пераканаўча сведчыў пра тое, што да камунізму ён прынамсі неабыхавы. У той жа час звесткі наконт партыйнасці Рак-Міхайлоўскага з 1926 года, дагэтуль уведзеныя ў навуковы ўжытак – дастаткова няпэўныя. Упершыню такая інфармацыя прайшла ў 1973 г. у 9 томе “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі”, на якую пасля спаслалася Аляксандра Бергман, а затым гэтая інфармацыя аўтаматычна перайшла і ў іншыя працы. Але інфармацыя, пададзеная БелСЭ, не можа сёння ўспрымацца бескрытычна – ні для кога цяпер не таямніца, што пры яе складанні проста немагчыма было цалкам абмінуць патрабаванні ідэалогіі. Ва ўсялякім выпадку, іншых якіх-небудзь сведчанняў, што Рак-Міхайлоўскі ў 1926 г. быў прыняты ў камуністычную партыю, мне дагэтуль бачыць не давялося (што зусім не азначае, што іх няма), у той час як наконт большасці іншых лідэраў Грамады такая інфармацыя маецца. Так, Браніслаў Тарашкевіч (які сам уступіў у партыю ў снежні 1925 г.) пазней сведчыў, што ў 1926 г., калі пачаўся стыхійны рост Грамады, было вырашана стварыць у яе кіраўніцтве партыйную тройку, дзеля чаго ў партыю былі прынятыя Пятро Мятла, Павел Валашын і Радаслаў Астроўскі⁴⁸. Пра Рак-Міхайлоўскага нічога ў гэтым кантэксце не казалася. Таму зусім не выключана тое, што ён у гэты час трымаўся лініі, падобнай да той, якой на некалькі гадоў пазней трымаліся лідэры Беларускага сялянска-работніцкага клуба “Змаганьне” Язэп Гаўрылік і Ігнат Дварчанін: цеснае супрацоўніцтва з камуністамі, правядзенне часам выразна камуністычнай працы з адначасовым устрыманнем ад апошняга кроку – фармальнага ўступлення ў партыю.

Раман Новак, акрамя ўсяго іншага, згадваў, што Рак-Міхайлоўскі ў турэмнай камеры выкладаў для некаторых вязняў вышэйшую матэматыку і біялогію. Гэтым фактычна абмяжоўваюцца прамыя звесткі, якія мы маем пра жыццё Рак-Міхайлоўскага на працягу двух гадоў – з вясны 1928 па вясну 1930. Вядома яшчэ толькі, што Апеляцыйны суд, які разглядаў касацыйную скаргу Рак-Міхайлоўскага, у 1926 г. зменшыў тэрмін ягонага зняволення роўна напалову – да 6 гадоў.

Аднак, не маючы наўпроставых, мы маем некаторыя ўскосныя звесткі пра тое, што палітычныя погляды Рак-Міхайлоўскага ў турме перажывалі пэўную эвалюцыю: усё ж такі польскія вязні мелі сувязь са знешнім светам і маглі аналізаваць тыя працэсы, якія ў ім адбываліся. Пра эвалюцыю поглядаў аднаго з таварышаў Рака-Міхайлоўскага па няшчасці, былога юрыста Грамады Фабіяна Акінчыца невядомы нам камуністычны дзеч, які сядзеў разам з ім і падпісваўся псеўданімам “Макс.” сведчыў так: “Па словах ён нібы прызнае і пралетарскую рэвалюцыю, і дыктатуру пралетарыату, і савецкую ўладу, і Камінтэрн, і ленінізм і г. д., але на дзеле ён мае столькі розных “але”, “аднак”, “тым ня менш”, што з усяго яго “камунізму” ніц не застаецца...”⁴⁹. Так, напрыклад, Акінчыц, хоць нібыта выступаў за СССР, але лічыў, што ён ня вытрымае вайны і націску сусветнага імперыялізму і ўнутранай контррэвалюцыі; выказваўся за арыентацыю на БССР, але не выключаў у пэўных умовах і арыентацыю на Нямеччыну; выступаў за савецкую ўладу і за дыктатуру пралетарыату, але быў супраць таго, што дыктатура пралетарыату заменена дыктатурай партыі; быў супраць вайны з СССР, але не

хацеў, каб СССР яго асабіста выкарыстоўваў для антываеннай акцыі супроць Польшчы і дзеля таго лічыў, што трэба ад камуністаў адгароджвацца. Акрамя таго, Акінчыц выказваўся супраць калектывізацыі і пачатку пераследу нацыянальных дзеячоў у БССР, бо, паводле яго, “ГПУ часта бачыць нацыяналізм там, дзе яго няма”. Такім чынам, за два гады знаходжання ў польскай турме Акінчыц шмат чаго перадумаў і прааналізаваў і фактычна стаў на антысавецкія пазіцыі, якіх паслядоўна трымаўся да канца сваіх дзён. Але для нас цікава галоўным чынам іншае – у тым самым лісце далей адзначалася: “Цікава, што і ў Рака і ў Бурсэвіча (як нас тут асьведаміў адзін паважны таварыш, які сядзеў з імі), таксама ёсць шмат гэтых акінчыцоўскіх абмоўкаў” (вылучэнні мае – А. П.)⁵⁰.

Гэтая мімаходзь кінутая фраза для нас вельмі важная, бо цытаваны вышэй ліст пісаўся вясной 1930 г., зусім незадоўга да нечаканага вызвалення некаторых лідэраў БСРГ на чале з Браніславам Тарашкевічам з турмы. Мяркуецца, што польскія ўлады пайшлі на гэта з разлікам на выступленне аўтарытэтных дзеячоў у час будучай выбарчай кампаніі на баку памяркоўных беларускіх арганізацый і тым самым на аслабленне ўплываў камуністаў. У савецкай гістарыяграфіі было прынята прадстаўляць гэты крок польскіх уладаў як зроблены імі насуперак волі саміх вызваленых (так, Браніслава Тарашкевіча нібыта прыйшлося выводзіць з камеры сілай). У той жа час Фабіян Акінчыц сцвярджаў, што з усімі вызваленымі дзеячамі, і ў першую чаргу з Тарашкевічам, было дасягнута папярэдняе пагадненне аб іх ляяльнасці ў абмен на свабоду⁵¹.

Вядома, што гэтыя сведчанні Акінчыца могуць быць патлумачаныя ягонай палітычнай заангажаванасцю, але некаторыя дадатковыя факты сведчаць пра іх праўдзівасць. Так, звяртае на сябе ўвагу тое, што так і не быў тады вызвалены яшчэ адзін з грамадоўскіх паслоў Павел Валашын, які ў маі 1929 г. даслаў ліст да пасла БСРПК І. Дварчаніна з выказваннем гатоўнасці працягу ранейшай лініі⁵², а ў цытаваным вышэй лісце пра поўнае адступніцтва Акінчыца і ваганні іншых паслоў наконт Валашына зазначалася, што “затое Валашын зусім маладзец. Ён вельмі напружана працуе над сабою. Прайшоў усяго “Капіталу” і асноўныя палажэнні ленынізму. Расьце ён, дужэ і рухаецца наперад”. Такім чынам, можна меркаваць, што гэты дзеяч ад зробленай яму прапановы хадайнічаць аб сваім вызваленні катэгарычна адмовіўся, і дзеля гэтага вызвалены не быў. Астатнія, у тым ліку і Сымон Рак-Міхайлоўскі, занялі, відаць, больш памяркоўную пазіцыю.

Вызвалены з турмы, Сымон Рак-Міхайлоўскі прыбыў у Вільню 5 траўня 1930 г. Адразу ж за ягоную падтрымку пачалося змаганне паміж беларускімі арганізацыямі розных палітычных арыентацый. Ёсць звесткі, што яго адразу ж наведалі Антон Луцкевіч, Язэп Шнаркевіч, паслы-“змаганцы” Ігнат Дварчанін і Язэп Гаўрылік, Фелікс Стацкевіч, Мікалай Сіняўскі. Усе яны рана ці позна заводзілі гаворку пра далейшае супрацоўніцтва з імі ў той ці іншай форме. Так, Антон Луцкевіч і Радаслаў Астроўскі прапанавалі Рак-Міхайлоўскаму працу ў якасці супрацоўніка сваёй газеты “Наперад”. Фелікс Стацкевіч, старшыня Галоўнай управы Таварыства беларускай школы, меў планы, каб задзейнічаць Рак-Міхайлоўскага разам з Браніславам Тарашкевічам пры рэдагаванні і карэктуры задуманых у той час новых кніжных выданняў. Падтрымлівалі гэтыя намеры Стацкевіча паслы Ігнат Дварчанін і Язэп Гаўрылік⁵³.

Аднак жа вызвалення паслы, у тым ліку і Сымон Рак-Міхайлоўскі, не спяшаліся ўключыцца ў актыўную працу на тым ці іншым баку. Паводле звестак польскай паліцыі, Рак-Міхайлоўскі адразу ж катэгарычна адмовіўся не толькі ад прапанаванай яму пасады ў газеце “Наперад”, але наогул ад якіх-небудзь кантактаў з групай “культурнікаў”. У размове з Феліксам Стацкевічам ён нібыта вельмі абураўся, што падчас ягонага зняволення Луцкевіч, Астроўскі і Аляксандр Коўш спрычыніліся да выдалення з Віленскай беларускай гімназіі многіх вучняў, якія былі заўважаныя ў сімпатыях да камуністаў. Але і палітычным апанентам “цэнтрасаюзнікаў” спачатку не ўдалося дабіцца вялікага поспеху: Рак-Міхайлоўскі паведаміў ім, што хоць ён цалкам іх падтрымлівае і ахвотна працаваў бы ў ТБШ, але цяпер адчувае сябе хворым і пакуль не будзе распачынаць аніякай працы⁵⁴.

Рак-Міхайлоўскі сапраўды не меў волатаўскага здароўя, і таму на першы погляд няма нічога дзіўнага, што ён пасля трох з лішкам гадоў турмы папрасіў магчымасці адпачыць. Але звяртае на сябе ўвагу, што ўсе астатнія вызвалення грамадоўцы, акрамя Фабіяна Акінчыца, які адкрыта падтрымаў “Цэнтрасаюз” і стаў на выразна антысавецкія пазіцыі, першапачаткова занялі аналагічную пазіцыю. Антон Луцкевіч сведчыў, што “пасля выхаду з турмы “грамадоўцы” амаль нідзе не паказваліся, тлумачачы свае паводзіны тым, што баяцца новых наскокаў з боку адміністрацыі”⁵⁵.

Такая стрыманая пазіцыя аўтарытэтных беларускіх лідэраў раздражняла і нават палохала мясцовых камуністаў, якія мелі (несумненна, з Менску ці нават з Масквы) заданне любым коштам выкарыстаць аўтарытэт былых лідэраў БСРГ у сваіх мэтах ці прынамсі іх нейтралізаваць. Адзін з тагачасных лідэраў КПЗБ у Вільні, Юрка Муха-Мухноўскі, які пакінуў свае ўспаміны аб тых часах, пісаў, што “з аднаго боку, мы былі рады таму, што адбылося, але з другога – нас непакоіла нявызначанасць палітычнай пазіцыі вызваленых”. Пасля ён згадваў пра сумеснае паседжанне сябраў БСРПК “Змаганне” і вызваленых грамадоўцаў. На гэтым паседжанні, паводле Мухі-Мухноўскага, паслы-грамадоўцы выступілі выключна аднадушна, асудзілі паводзіны Фабіяна Акінчыца і выказалі сваю вернасць ідэям Грамады і “Змагання”. Наступны выезд паслоў у БССР тлумачыўся Мухам выключна тым, што ў Польшчы іхнае становішча “рабілася вельмі цяжкім”⁵⁶. У той жа час у іншых сваіх успамінах Муха апісаў гэтую сітуацыю яшчэ больш сцісла і ўнікліва, не згадаўшы аніводным словам пра ўласную занепакоенасць палітычнай пазіцыяй грамадоўцаў і пра тое, што камуністамі не выключалася магчымасць іх пераходу на больш памяркоўныя пазіцыі ў дачыненні да польскіх уладаў⁵⁷.

У надрукаваных успамінах Мухі-Мухноўскага адчуваецца наяўнасць шматлікіх недагаворак, што ў першую чаргу, несумненна, было звязана з неабходнасцю праходзіць савецкую цэнзуру. Дастаткова згадаць, што кніга ўспамінаў Мухі-Мухноўскага “Пути-дороги» была здадзена ў выдавецтва “Беларусь” ў 1967 г., а выйшла толькі ў 1973 г., праз 6 гадоў. Але ў прыватным лісце да Мікалая Арэхвы ад 21 снежня 1965 г. Муха-Мухноўскі палічыў патрэбным напісаць пра сітуацыю з нечакана вызваленымі ў 1930 г. грамадоўцамі больш адкрыта і шчыра: “Надыйшоў надзвычай адказны момант. Грамадоўцы на чале з Тарашкевічам былі выпушчаныя датэрмінова з турмы і нам патрэбна было ўсімі сіламі ўтрымаць іх ад здрады і пераходу на бок санацыі, што зрабіў Акінчыц. Нашая прапанова групе грамадоўцаў выдаць адозву, у якой выкласці сваю палітпраграму, пацвердзіць

вернасць “Грамадзе” – была імі адхіленая, прыняць актыўны ўдзел у працы “Змаганьня” – таксама адхіленая, была дадзена толькі згода выехаць у БССР, што ім і было дазволена”⁵⁸.

Мы не ведаем і наўрад ці ўжо калі даведаемся, чаго каштавала былым лідэрам Грамады такое рашэнне і з дапамогай якіх аргументаў камуністы-капэээбоўцы здолелі яго дабіцца. Несумненна толькі тое, што гэтае рашэнне аніяк не магло быць лёгкай, бо непасрэдна перад гэтым у БССР у межах сфальсіфікаванай справы т. зв. “Саюза вызвалення Беларусі” адбыліся масавыя арышты вядучых беларускіх дзеячаў, большасць з якіх той жа Рак-Міхайлоўскі добра ведаў асабіста, а з многімі яго лучылі нават і цёплыя сяброўскія сувязі. Аргументы камуністычных дзеячоў мусілі быць сапраўды надзвычай пераканаўчымі, калі людзі, якія мелі не абы-які жыццёвы досвед, палічылі за меншае зло ехаць у поўную невядомасць, у краіну, дзе набіраў сілу махавік масавых рэпрэсій супраць беларускага нацыянальнага руху. Праўда, даволі верагодна, што лідэры БСРГ разлічвалі, што іх выратуе статус шматгадовых вязняў: усё ж такі ніхто з арыштаваных тады у Менску беларускіх дзеячоў не меў за плячыма трохгадовага турэмнага стажу фактычна за правядзенне камуністычнай дзейнасці. У гэтым кантэксце цікавасць уяўляе наступнае сведчанне Антона Луцкевіча:

“Нарэшце Тарашкевіч мне паведаміў пад найвялікшым сакрэтам, што ўсе “грамадоўцы” вырашылі патаемна выехаць у БССР, сам жа ён мяркуе пасяліцца ў Гданьску. У той жа дзень я сустрэў выпадкова на вуліцы Рак-Міхайлоўскага, які пацвердзіў мне словы Тарашкевіча і сказаў, што заўтра ж яны ўсе выедуць. Рак-Міхайлоўскі казаў мне, што ўскладае вялікія надзеі на працу ў Менску, дзе выйшаў са строю цэлы шэраг беларускіх дзеячоў, абвінавачаных у “нацдэмаўшчыне”. Ён меркаваў, што яго то ўжо ў гэтым не абвінавацяць (вылучэнне маё – А. П.)”⁵⁹.

Адзіны з вызваленых грамадоўцаў, які не паверыў камуністам, Фабіян Акінчыц, праводзіў сваіх былых партыйных папчечнікаў, а цяпер непрымірных апанентаў, словам, якія, як аказаліся, былі прарочымі і цалкам спраўдзіліся ўжо праз 2 гады. Акінчыц пісаў у адмыслова прысвечанай выезду грамадоўцаў у БССР брашуры: “З Тарашкевічам і ўсімі тымі, што выехалі разам з ім, сталася яшчэ і тая прыкмая рэч, што ў сучасны момэнт яны зьяўляюцца аб’ектам камуністычнай палітыкі і, што тут найгоршае – дык гэта тое, што ніхто з іх ня мае нікае магчымасці аказваць самага нязначнага ўплыву на гэтую палітыку. А ня могуць яны гэтага рабіць дзеля таго, што самі нават, каб і былі камуністамі – ніколі ня будуць мець даверу ў камуністычнай партыі. Над імі заўсёды будзе вісець падазронасць у нацыянал-дэмакратызме. У Саветах іх могуць толькі цярапець і пры першай магчымасці іх пастараюцца ўсунуць куды-небудзь у цень, выкарыстаўшы першапачаткова іх асабістыя вартасці, як грамадаўцаў, адцярапеўшых цяжкія кары ў польскіх вастогах. Трудна сказаць, што з імі будзе далей, калі дыктатура кампартыі застанецца ў Расеі на даўжэйшы час – у адным можна толькі быць пэўным – што лёс іх можа аказацца ня лепшым ад лёсу людзей, якіх таксама камуністы перацягнулі на свой бок”⁶⁰.

Прыехаўшы разам са сваімі калегамі ў Менск, Рак-Міхайлоўскі спачатку кароткі час працаваў у сектары навукі Наркамата асветы БССР, а ў лютым 1931 г. быў прызначаны дырэктарам Беларускага дзяржаўнага гістарычнага музея. Гэтая

пасада натуральным вымагала ад яго і пэўнай грамадскай актыўнасці. Рак-Міхайлоўскі таксама выбіраўся сябрам ЦВК БССР, сябрам рэспубліканскага МОПРа, членам дома вучоных і секцыі навуковых работнікаў.

Чалавеку, незнаёмаму з асаблівасцямі беларускай гісторыі, пасля азнаямлення з гэтымі сухімі фактамі, датычнымі двух гадоў жыцця Рак-Міхайлоўскага пасля прыезду ў Менск, магло б падацца, што нарэшце ў жыцці Сымона Рак-Міхайлоўскага з'явілася светлая паласа і ён атрымаў магчымасць бесперашкодна займацца карыснай для беларускага народа дзейнасцю. Аднак жа, ведаючы тагачасную маральна-псіхалагічную атмасферу ў БССР, можна сумнявацца, што Рак-Міхайлоўскі ўвесь час пачуваў сябе ў Менску спакойна, камфортна і, галоўнае, бяспечна. Адрозжж пасля прыезду ў Менск грамадоўцы былі вымушаны пайсці на тое, на што, калі верыць Муху-Мухноўскаму, не пагаджаліся ў Вільні: іхнія подпісы былі змешчаны на камуністычных перадвыбарчых (выбары ў польскі парламент адбываліся ў лістападзе 1930 г.) пракламацыях, у якіх шчодро і абсалютна беспадстаўна паліваліся брудам ўсе беларускія нацыянальныя дзеячы некамуністычнай арыентацыі. Гэтым самым Рак-Міхайлоўскі са сваімі таварышамі фактычна спалілі за сабой масты. Пра магчымасць іграць нейкую самастойную ролю ў любой сферы дзейнасці з дня перасячэння польска-савецкай мяжы можна было назаўсёды забыцца. Акінчыцавы словы аказаліся прарочымі: былых заходнебеларускіх дзеячоў напоўніцу выкарыстоўвалі, але зусім ім не давяралі. Ад гэтага часу ў іх меліся толькі абавязкі і не было аніякіх правоў.

Урэшце гэта скончылася тым, што ў жніўні 1933 года ўсе былыя беларускія сеймавыя паслы разам з шэрагам іншых заходнебеларускіх дзеячоў былі арыштаваныя органамі АДПУ па справе т. зв. "Беларускага нацыянальнага цэнтру". Для некага гэты факт стаў поўнай нечаканасцю, а для кагосьці – цалкам лагічнай з'явай, якая вынікала з самой прыроды большавіцкага рэжыму. Цікавая у гэтым сэнсе думка генеральнага консула Польскай Рэспублікі ў Менску, які адрозжж пасля арышту былых паслоў польскага сейма пісаў у польскую амбасаду ў Маскве: "Цяжка ў цяперашні момант вызначыць фактычныя прычыны арышту гэтых да нядаўняга часу "выпрабаваных таварышаў", якія ў дзяржаўнай іерархіі Савецкай Беларусі займалі вельмі адказныя пасады [...] Падаецца, што згаданыя дзеячы ўсё ж такі прызвычаліся да заходнееўрапейскіх умоваў і мусілі ў сваёй працы і поглядах не цалкам салідарызавацца з афіцыйнай думкай партыйных чыннікаў, а можа нават "асмеліліся" неяк гэта канкрэтна праявіць, паддаўшы крытыцы нацыянальную палітыку партыі, за што іх бязлітасна ліквідавалі"⁶¹.

Амаль паўгода Сымону Рак-Міхайлоўскаму і іншым дзеячам давялося правесці ў турме, якая месцілася ў сутарэннях будынка менскага ГПУ. Падчас следства ім, несумненна, давялося перажыць нялюдскія катаванні, бо цяжка паверыць, каб чалавек без прымусу мог бы так самога сябе ашальмаваць. Напрыклад, 10 кастрычніка 1933 г. Сымон Рак-Міхайлоўскі засведчыў, што т. зв. "Рабоча-сялянскі блок" у польскім сейме (у які ўваходзілі пасольскія клубы БСРГ і НПХ, а таксама Камуністычная пасольская фракцыя) быў нічым іншым, як прыкрыццём для "арганізаванага Польскім Генеральным Штабам "Украінска-беларускага рэвалюцыйнага блока", а ўжо знаходзячыся ў БССР, усе беларускія радыкальныя сеймавыя паслы ўзначальвалі "контррэвалюцыйную арганізацыю "Беларускі

нацыянальны цэнтр”, у якой Рак-Міхайлоўскі нібыта адказваў “за арганізацыю прапагандысцкай сеткі і за паспяховае вядзенне агітацыі і прапаганды ў цэлым сярод насельніцтва БССР”. Адначасова з гэтым ён нібыта праводзіў “шырокую паўстанцкую работу па вярбоўцы контррэвалюцыйных ячэек”⁶².

9 студзеня 1934 года рашэннем судовай калегіі АДПУ БССР Рак-Міхайлоўскі быў прыгавораны да вышэйшай меры пакарання з заменай на 10 гадоў прапраўча-працоўных лагераў. Прысуд выносіўся ў адсутнасці абвінавачаных і яны даведаліся пра яго ўжо толькі ў цягніку, падчас руху на вызначаныя ім месцы зняволення. Прысуд, вынесены былым беларускім паслам, не быў самым жорсткім (25 чалавек, якія праходзілі з імі па адной справе, былі адразу расстраляныя), што выглядае дастаткова дзіўным, бо менавіта ім у дакументах следства адводзілася роля лідэраў і натхняльнікаў сфальсіфікаванай чэкістамі арганізацыі. Відаць, іхныя каты не лічылі ролю гэтых людзей канчаткова вычарпанай і яшчэ разлічвалі на іх выкарыстанне ў будучыні. Мабыць, менавіта дзеля гэтага частка найбольш вядомых зняволеных, у тым ліку і Рак-Міхайлоўскі, былі аддзелены ад асноўнай масы вязняў і ў Оршы перасаджаныя ў іншы вагон, які кіраваўся на Салаўкі (асноўны эшалон рушыў у Сібір і на Далёкі Ўсход). Разам з Рак-Міхайлоўскім у сумнаведомы паўночны лагер ехалі ягоньня калегі-грамадоўцы Пятро Мятла, Ігнат Дварчанін, Язэп Гаўрылік, Максім Бурсевіч, Флягонт Валынец.

Жыццё Сымона Рак-Міхайлоўскага на Салаўках навечна засталася б для нас таямніцай, калі б у той самы час там жа не апынуўся ўкраінскі дзеяч Сымон Підгайны. Яму, у адрозненне ад беларускіх дзеячоў, пашчасціла вырвацца з гулагаўскага пекла і пасля вайны, ужо ў заакіянскай эміграцыі, выдаць кнігу ўспамінаў “Недострыляні”, у якой колькі старонак былі прысечаны апісанню жыцця на Салаўках сасланых туды беларусаў. Ён пісаў:

“Няшчасныя і зблагэлыя прыбылі на Салаўкі гэтыя валадары, што сталіся найапошнімі нявольнікамі. Зь іх найвыдатнейшым і найбадзёршым быў Рак-Міхайлоўскі. Ня ведаю пра ягонае мінулае, ня ведаю й пра ягоную дзейнасць у савецкай Беларусі. Магу сьцьвердзіць толькі адно, што гэты чалавек запраўды адкрыта й бяз жаднага жалю казаў: „Так нам і трэба”. Мне давалося колькі разоў размаўляць з Рак-Міхайлоўскім, і ён зрабіў на мяне добрае ўражаньне. Здавалася, што чалавек, у якога галава была набіта ўшчэнт усялякім саветафільскім мэтлахам, ня можа гэтак хутка прыйсці да памяці, але ў Рак-Міхайлоўскага гэты чад хутка разьвеяўся. Ён рашуча й катэгарычна асуджаў усё, у што так сьлепа паверыў, і так ён караў сябе за мінулае. На Салаўках ён трымаў сябе незалежна, працаваў на цяжкіх фізычных працах, скрозь і заўсёды падкрэсьліваў сваю нянавісьць да бальшавізму, да Масквы, і ўрэшце неж у 1936 г. трапіў у вадзін з салавецкіх ізалятараў. Адтуль пра яго я ня меў жадных вестак”⁶³.

У адрозненне ад Сымона Підгайнага, мы звесткі пра далейшы лёс Сымона Рак-Міхайлоўскага цяпер маем. Склаўся гэты лёс гэтаксама трагічна, як і лёс многіх іншых тагачасных беларускіх дзеячоў. 23 красавіка 1938 г. ён быў паўторна арыштаваны і перавезены ў Менск, дзе 14 лістапада таго ж года Асобай тройкай НКВД БССР як агент II аддзела польскага Генеральнага штаба прысуджаны да вышэйшай меры пакарання. Прысуд быў выкананы 27 лістапада 1938 г. Злачынцам у вачах савецкай дзяржавы Сымон Рак-Міхайлоўскі лічыўся да 18

красавіка 1956 г., калі ён быў афіцыйна рэабілітаваны па абедзвюх справах.

Такі быў жыццёвы шлях Сымона Рак-Міхайлоўскага, аднаго з найбольш вядомых і заслужаных беларускіх нацыянальных дзеячоў XX стагоддзя. Лагічна ўзнікае пытанне, як яго дзейнасць ацэньваць з пазіцыі сённяшняга дня. З аднаго боку, заслугі Рак-Міхайлоўскага перад беларускім народам – несумненныя. Ён стаяў ля вытокаў беларускай вайсковай справы, шмат зрабіў для развіцця беларускай нацыянальнай адукацыі і культуры, актыўна прапагандаваў беларускую нацыянальную ідэю, імкнучыся падняць яе на масавы ўзровень. З іншага боку, ён неаспрэчна ўклаў сваю лепту і ў тое, што беларускі нацыянальны рух у міжваеннай Заходняй Беларусі набыў у асноўным выразна леварадыкальны характар, што з цяперашняй перспектывы не ўспрымаецца як факт адназначна станоўчы: вельмі многім беларусам дзякуючы гэтаму давялося служыць, як пасля аказалася, цалкам чужым для беларускіх нацыянальных інтарэсаў ідэям і нават пакласці за ўвасабленне камуністычнай утопіі ўласнае жыццё. Думаецца, што адзіна правільным і справядлівым будзе ацэньваць учынкi і дзеянні Сымона Рак-Міхайлоўскага толькі з улікам таго часу і тых умоваў, у якіх яму воляй сляпога лёсу было вызначана працаваць. Вынікі самаахвярнай беларускай дзейнасці Рак-Міхайлоўскага і ягоных сучаснікаў бачныя хоць бы ў тым, што беларусы як народ усё ж здолелі ацалець у віхурах XX стагоддзя і напрыканцы яго нават стварыць сваю дзяржаву. Што ж датычыць дзейнасці Рак-Міхайлоўскага і іншых ягоных аднадумцаў на карысць камуністычнай ідэі, то тут, як падаецца, будзе да месца нагадаць ацэнку яе з боку вядомага беларускага дзеяча, перакананага антыкамуніста Янкі Станкевіча: “Знаючы добра Луцкевіча, Тарашкевіча, Рака-Міхайлоўскага, Уласава й А. Нэканду-Трэпку (бо й гэтыя два належалі да Грамады), я з чыстым сумленьнем магу цвёрдзіць, што, ідучы на супрацоўніцтва з камуністамі, яны кіраваліся вылучна добром беларускага народу. Але вельмі абмыліліся”⁶⁴.

Заўвагі

¹ Акаловіч Л. Рак-Міхайлоўскі Сымон // *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя*. Т. 9. Мінск, 1973. С. 84.

² Бергман А. Сымон Рак-Міхайлоўскі // *Беларускі календар 1980*. Беласток, 1980. С. 135–142; Bergman A. Szymon Rak-Michajłowski // *Bergman A. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1984. S. 238–248; Адамушка У. ...І пачаць будаўніцтва дзяржавы нашай // *Беларуская мінуўшчына*. 1996. № 3. С. 26–29; Адамушка У. І. Сацыял-дэмакрат Сымон Рак-Міхайлоўскі // *Сыны і пасынкi Беларусі / Уклад. С. В. Барыс*. Мінск, 1996. С. 267–282.

³ Пяткевіч А. М. Рак-Міхайлоўскі Сымон // *Беларускія пісьменнікі: біябібліяграфічны даведнік*. Т. 5. Мінск, 1995. С. 139–140; Вабішчэвіч А. Рак-Міхайлоўскі Сымон Аляксандравіч // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1*. Мінск, 2001. С. 88–89; Ляхоўскі У. Рак-Міхайлоўскі Сымон

Аляксандравіч // Беларуская энцыклапедыя: У 18т. Т.13. Мінск, 2001. С. 284.

⁴ Аўтар шчыра дзякуе за прадастаўленне некаторых неабходных для напісання гэтага артыкула дакументаў з Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь сп. Уладзіміру Ляхоўскаму з Мінска.

⁵ У 1927-1928 гг., падчас следства і суда над лідэрамі БСРГ у Вільні, сам Рак-Міхайлоўскі зазначаў, што ён з'яўляецца ўладальнікам 1S гектараў зямлі, пры гэтым добраахотна адрокся ад іх на карысць братоў. Калі прыпусціць, што ўся зямля сямейнага надзелу была падзелена паміж братамі Міхайлоўскімі пароўну, і згаданыя 1S гектара з'яўляюцца ягонай доляй, то можна меркаваць, што бацька Сымона Рак-Міхайлоўскага валодаў як мінімум 6-цю гектарамі зямлі (вядома, што Сымон меў прынамсі трох братоў – Аляксандра, Максіма і Андрэя). Такой колькасці зямлі на той час было відавочна недастаткова для пражыцця вялікай сялянскай сям'і. Праўда, далёка не факт, што Сымон атрымаў пры падзеле колькасць зямлі, аднолькавую са сваімі братамі: у адрозненне ад іх, ён меў адукацыю і, значыць, магчымаць зарабляць сабе на жыццё па-за межамі сельскай гаспадаркі.

⁶ Каханюўскі Г. Жыве аб ім памяць // Літаратура і мастацтва. 1985. 24 мая. № 21. С. 15.

⁷ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). Ф. 882. Воп. 1. Спр. 27. А. 347.

⁸ Нягледзячы на небеларускае паходжанне сваёй жонкі, Рак-Міхайлоўскі ў сям'і карыстаўся беларускай мовай, прынамсі пасля таго, як вярнуўся з Крэма на радзіму. Гэта па асабістай просьбе Сымона Рак-Міхайлоўскага, абражанага закінутым яму судом абвінавачаннем у “абрусіцельстве”, пацвердзілі некаторыя сведкі падчас віленскага працэса над кіраўнікамі Грамады ў сакавіку 1928 г. Так, Ігнат Дварчанін засведчыў, што “пасля прыезду з Прагі Чэскай у Вільню я часова жыву ў сям'і пасла Рак-Міхайлоўскага і мушу зазначыць, што пасол Рак-Міхайлоўскі, як і ягоная сям'я, у размовах карыстаўся беларускай мовай”. Пацвердзіў беларускамоўнасць Рак-Міхайлоўскага ў сямейным жыцці таксама сенатар Вячаслаў Багдановіч (НА РБ. Ф. 882. Воп. 1. Адз. зах. 27. А. 71, 98). Жонка Рак-Міхайлоўскага ў міжваенны час была адной з актывістак Беларускага саюза жанчын.

⁹ У крыніцах і літаратуры існуе вялікі разнабой адносна вайсковага звання, якое меў Сымон Рак-Міхайлоўскі. Часам ён называецца унтэр-афіцэрам, часам прапарычыкам, а часам – проста салдатам. У любым выпадку, да вялікіх чыноў у царскім войску Рак-Міхайлоўскі не даслужыўся: само месца службы гэтаму не спрыяла.

¹⁰ Нашы кандыдаты // Беларускі зван. 1922. 18 кастрычніка. № 27. С. 1.

¹¹ Лебедзева В. БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) // Arche=Пачатак. 2003. № 8. С. 396.

¹² Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня-Менск-Нью-Йорк-Прага, 1998. С. 110.

¹³ Тамсама. С. 78, 86, 132.

¹⁴ Адамушка У. Сацыял-дэмакрат Сымон Рак-Міхайлоўскі. С. 269-270.

¹⁵ НАРБ. Ф. 325. Воп. 1. Спр. 7. А. 23.

¹⁶ НАРБ. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 14. А. 79–81 адв.

¹⁷ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 209.

¹⁸ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego / Oprac. II Oddziału Sztabu Generalnego. Warszawa, 1928. S. 92.

¹⁹ Адамушка У. Сацыял-дэмакрат Сымон Рак-Міхайлоўскі С. 270-271.

²⁰ Працэс беларусаў у Беластоку (ад уласнага карэспандэнта) // Наше жыццё. 1923. 15 чэрвеня. № 5. С. 2. Пра тое, што Сымон Рак-Міхайлоўскі быў не проста супрацоўнікам газеты “Беларускае слова”, а яе рэдактарам, ёсць таксама згадка у выданні: Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1928 / Pod red. H. Mościckiego i W. Dzwonkowskiego. Warszawa, 1928. S. 343.

²¹ Цыт. наводле: Каханюўскі Г. Назв. твор.

- ²² Стефанович А. В рядах Громады // Вильнюское подполье: Воспоминания участников революционного движения в Вильнюском крае (1920–1939 гг.). Вильнюс, 1966. С. 77.
- ²³ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. С. 1070.
- ²⁴ Тамсама. С. 1074.
- ²⁵ Тамсама. С. 1082-1083, 1148, 1211.
- ²⁶ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). Ф. 3. Воп. 1. Спр. 206. А. 22-23.
- ²⁷ Тамсама. Спр. 210. А. 56-60, 62-64.
- ²⁸ Вацлаў Багуцкі ў 1922 г. быў загадчыкам аргадзела ЦК КП(б)Б і займаўся, сярод іншага, справай аднаўлення дзейнасці падпольных камуністычных арганізацый у Заходняй Беларусі.
- ²⁹ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Т. 1 (1921-1929 гг.). Минск, 1962. С. 152.
- ³⁰ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы / Укл., прадм., камент., анатав. індэк імёнаў А. Сідарэвіча. Мінск, 2003. С. 217.
- ³¹ Тамсама. С. 226.
- ³² Станкевіч Я. За родную мову і праўдзівы назоў. Вільня, 2006. С. 265.
- ³³ Атаман Іскра (С.Хмара). Партызанскімі сцежкамі // Слоніміскі край. 2000. № 1. С. 57.
- ³⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Międzynarodówka Komunistyczna. Przedstawicielstwo Polskie. Sygn. 151/VII-4/32. K. 12-13.
- ³⁵ Аўтабіяграфія Браніслава Адамавіча Тарашкевіча, чл. КПП (КПЗБ) з 1925 году // Спадчына. 1996. № 4. С. 128.
- ³⁶ Луцкевіч А. Назв. твор. С. 217.
- ³⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5148. Podteczka 3. K. 7.
- ³⁸ Рагуля В. Успаміны. Менск, 1993. С. 48.
- ³⁹ Орехво Н. С. Дела и люди КПЗБ. Минск, 1983. С. 71–72.
- ⁴⁰ Стефанович А. Назв. твор. С. 76.
- ⁴¹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. С. 1455, 1460-1461, 1463, 1494.
- ⁴² Атаман Іскра (С.Хмара). Назв. твор. С. 48.
- ⁴³ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2685. Podteczka Nadzieja Rak-Michajłowska.
- ⁴⁴ Луцкевіч А. Назв. твор. С. 224.
- ⁴⁵ Вергтап А. Назв. твор. С. 245.
- ⁴⁶ Яновіч С. Моцны чалавек Грамады // Ніва (Беласток). 1985. 14 красавіка. № 15. С. 3.
- ⁴⁷ Заходняя Беларусь на лаве падсудных: Працэс Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. Менск, 1929. С. 186.
- ⁴⁸ Аўтабіяграфія Браніслава Адамавіча Тарашкевіча... С. 145.
- ⁴⁹ НА РБ. Ф. 242-п. Воп. 1. Адз. зах. 372. А. 1.
- ⁵⁰ Тамсама. А. 2.
- ⁵¹ Акінчыц Ф. Чаму гэта так сталася? (Да справы выезду заграніцу былых правадыроў Грамады). Вільня, 1931. С. 8–9; Акінчыц Ф. Правакацыя беларускага народу (да справы б. старшыні Грамады Б. Тарашкевіча). Вільня, 1933. С. 17.
- ⁵² Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Т. 2 (1929–1939). Минск, 1972. С. 19-20.
- ⁵³ AAN. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) 1918-1939. Sygn. 1031-dopływy. K. 50.
- ⁵⁴ Тамсама. К. 50-51.

⁵⁵ Луцкевіч А. Назв. твор. С. 233.

⁵⁶ Муха-Мухновский Г. М. Из Праги – на родину // Годы испытаний и мужества / Сост. Н. С. Орехов, Н. С. Сташкевич Минск, 1973. С. 106.

⁵⁷ Муха-Мухновский Г. Пути-дороги. Минск, 1973. С. 167.

⁵⁸ НА РБ. Ф. 4683. Воп. 3. Спр. 1113. А. 143.

⁵⁹ Луцкевіч А. Назв. твор. С. 233.

⁶⁰ Акінчыц Ф. Чаму гэта так сталася? С. 5-6.

⁶¹ AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ) 1918-1939. Sygn. 5290a. K. 5.

⁶² Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20-50-ых гадоў на Беларусі. Мінск, 1994. С. 66, 80–81.

⁶³ Пiдгайны С. Беларусы на Салаўках // Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі / Уклад. Л. Юрэвіч. Нью-Ёрк, 1999. С. 125.

⁶⁴ Станкевіч Я. Назв. твор. С. 266.

Сяргей Цімошка

ПРА МОВУ БЕЛАРУСКУЮ, ПРА НАС...

Думкі-тэзісы для пагружэння ў тэму (агульнавядомае або дзесьці пачутае, прачытанае):

1. Раней носьбітам мовы была вёска, зараз яе “падмурак” – горад. Тады мова мела гутарковую аснову, а цяпер – кніжную.

2. За таленавітымі ў моўных адносінах дзецьмі стаяць таленавітыя настаўніцы. Настаўнікі-мужчыны пагоды не робяць.

3. “Мы прыйшлі ў школу, каб вывучаць сваю мову”, – кажуць другакласнікі на сустрэчы з пісьменнікам. Азбучная ісціна псіхалогіі гаворыць наступнае: чалавек атрымлівае палову свайго развіцця да 5 гадоў. Але ж словы дзяцей праўдзівыя і сімвалічныя!

4. Новыя пакаленні гавораць усё болей на мове тэлевізара, вуліцы, камп’ютэра і школы.

5. Старая яблыня, дзічка – дрэвы Тых беларусаў (з адыходзячых у нябыт вёсак).

6. Дыялект – моўнае люстэрка мінулых пакаленняў.

7. Ужо ў самі пісьменнікі гавораць, што беларуская мова і літаратура становяцца ўсё болей элітнай з’явай – справай вузкага кола людзей.

8. Беларуская надзея на цуды не можа жыць вечно!

Праблематыка беларускай культуры, беларускай мовы была, ёсць і будзе, покуль будзе пад небам гэтая зямля, гэты народ. Хацелася б глянуць на моўныя працэсы ў ракурсе пераемнасці пакаленняў. Намі прапануецца зрабіць гэта праз выяўленне ўзаемадзеяння дыялектнай і літаратурнай форм мовы ў дачыненні да маладога пакалення. Веданне, у агульных рысах, дыялектнай мовы, уменне арыентавацца ў канкрэтным дыялекце, як моўнай сістэме, разглядаюцца тут як адзін з паказчыкаў культурна-моўнай сувязі з папярэднімі пакаленнямі.

Для пачатку колькі слоў з гісторыі. Старабеларуская мова ў свой час стала важнейшым фактарам фармавання беларускай народнасці. Хуткаму распаўсюджанню і замацаванню мовы на ўсёй этнічнай тэрыторыі Беларусі садзейнічала тое, што яна была афіцыйнай дзяржаўнай мовай Вялікага княства Літоўскага. Нават дыпламатычная перапіска літоўскіх князёў з крымскімі ханамі выконвалася на беларускай мове. Па-беларуску гаварыў і вялікі Вітаўт, і чалавек просты. Крыжацкія, маскоўскія і татарскія пагрозы прывялі паступова, цераз уніі (ключавыя з якіх – Крэўская (1385), Люблінская (1569) і Берасцейская царкоўная (1596)) да спынення самабытнага існавання Літоўска-Беларускай дзяржавы. Беларуская шляхце ў такіх умовах спадручнай было спаланізавацца. Канстытуцыя 3 мая 1791 (зараз нацыянальнае свята Польшчы) завяршыла ўсё юрыдычным чынам: Рэч Паспалітая абвясцілася унітарнай дзяржавай – Вялікага княства

Літоўскага не стала. Іменна да ўзраджэння гэдакай радзімы імкнуліся беларускія рэвалюцыянеры-шляхціцы з “польскім акрасам” у паўстанні 1794 г. і добрую частку XIX стагоддзя. І толькі з цягам часу цераз мукі і кроў пайшло высыпанне беларускай нацыянальнай ідэі. А хто ж некалькі стагоддзяў захоўваў культуру, традыцыі, слова роднае?! Люд просты. Яго, слова гэтае – гутарковае, мужыцкае – лепшыя сыны й дачкі Айчыны ў канцы XIX–пачатку XX стагоддзяў адраджалі, узвысілі і панеслі ў свет. Было што адраджаць!

У час саветызацыі ляпілася новая гістарычная фармацыя – “савецкі народ”, з агульнымі рысамі характару і, зразумела ж, моваю, а ён, просты беларускі чалавек, як і даўна, шпарыў і шпарыў па-свойму. На землях Заходняй Беларусі русіфікацыя, бальшавізацыя і саветызацыя доўжылася меней, чым на ўсходзе Беларусі. Тут больш працяглым было ўздзеянне Польшчы, што пакінула адпаведную пячатку на культурных і моўных асаблівасцях гэтага рэгіёну.

Дык вось, з мэтай вывучэння некаторых асаблівасцей моўнага развіцця юнацкага ўзросту ў антрапалагічным кантэксце было праведзена спецыяльнае даследаванне ў Маладзечанскім політэхнічным каледжы. У ім прыняло ўдзел 112 навучэнцаў другога курса, якія ўжо скончылі курс беларускай мовы і літаратуры. Склад выбаркі: 56 юнакоў, 56 дзяўчат; 65% навучэнцаў з гарадоў, 35% – з сельскай мясцоваці; 95% – пражываюць у раёнах былой Заходняй Беларусі.

У структурным плане матэрыял для даследавання складаўся з двух частак. Першая частка мела практычны характар: перавод слоў з дыялектнай мовы на літаратурную і наадварот, работа з дыялектнымі паняццямі і сказамі; другая частка скіравана на выяўленне меркаванняў па некаторых сацыяльных пытаннях выкарыстання беларускай мовы.

Практычныя заданні грунтаваліся на базе аўтарскага слоўніка гутарковай мовы заходнебеларускага арэала, які прывязаны да адной з мясцовасцей на сутыку Маладзечанскага і Валожынскага раёнаў, а іменна – мястэчка Гарадок і яго ваколіц. Пры гэтым, большасць слоў, паняццяў, сказаў пры фармаванні заданняў часткі I суадносілася з адпаведнымі агульнымі⁵ і рэгіянальнымі^{4,6} слоўнікамі для іншых мясцовасцяў, іншымі крыніцамі^{1,2,3}, выкарыстоўваюцца матэрыял з гэтых крыніц. Таму граніцы дзеяння слоўніка значна шырэй азначанай мясцовасці. Неабходна зазначыць за адным разам, што само паняцце граніц пашырэння пры разглядзе дыялектных канструкцый мае адносны, перарывісты характар. Да прыкладу, у Беларускай энцыклапедыі пра сэнс слова “каза” запісана, што гэта – “драўляная мерка ў форме разнятага цыркуля для абмервання зямельных участкаў”⁸; аналагічна: “мерка, збітая ў форме літары А”⁸; “прылада, з дапамогай якой вымяраюць адлегласць”¹; “двухметровая драўляная мерка ў форме разнятага цыркуля для абмервання зямельных участкаў”⁹. У самім Гарадку гэта мерка насіла назву “казёл”, як і, напрыклад, у няблізкай в. Вельбутова Ашмянскага раёна, а літаральна ў кіламетрах 6-7 ад яго – “кулячка” (в. Дровашы), “фіта” (в. Селяўцы)...

АНАЛІЗ

Сярод тых, хто якасна выканаў тры стандартызаваныя слоўнікавыя заданні практычнай часткі, 67% з горада, што адпавядае іх агульнай долі ў выбарцы, г. зн. месца жыхарства не выяўляе значных моўных адрозненняў. Практычна ва ўсіх удзельнікаў апытання (акрамя аднаго юнака) бабулі і дзядулі пражываюць ці пражывалі ў раёнах былой Заходняй Беларусі (нагадаем, што даследаванне праводзілася на базе аднаго з заходнебеларускіх дыялектаў). У вусных размовах навучэнцы яшчэ раз пацвердзілі значнае ўздзеянне гэтых пажылых родзічаў на іх моўнае развіццё. Хоць узрост бабуль і дзядуляў, канечне ж, вельмі шанюны. У адной з дзяўчат наогул унікальны выпадак: аднаму дзеду 94(!) гады, а “больш малодшаму” – 86, пры гэтым ён “слоўца яшчэ такое скажа!”

Ва ўсёй выбарцы так атрымалася, што дзяўчаты выканалі практычную частку лепш, чым юнакі. Пры гэтым дзяўчаты з сельскай мясцовасці паказалі лепшыя вынікі, чым гарадскія, а вось у сельскіх юнакоў лакачыкі горшыя, чым ў хлопцаў з горада. Як тлумачэнне агульнаму першынству дзяўчат можна прыняць іх больш высокую, чым у юнакоў, агульную паспяховасць па беларускай мове і літаратуры, ды і выканаўчая дысцыпліна ў гэтай частцы даследавання ў іх была большая. Па словах выкладчыкаў-філолагаў, дзяўчаты на занятках больш “бяруць” метадычнасцю, уседлівасцю, стараннасцю – так накопліваецца база, хлопцы імкнуцца “выплываць” цераз логіку, стараюцца вылучаць ключавыя моманты, але ж менш чытаюць. З “чытаючымі” юнакамі працаваць значна цікавей, чым з дзяўчатамі.

Размеркаванне найбольш частых адказаў на пытанні другой часткі даследавання выглядаюць наступным чынам.

“Як бываеш у вёсцы, то кантактуеш (размаўляеш) з вясковымі людзьмі...”: вельмі рэдка – 27, рэдка – 23 (разам гэта складае палову адказаў!), больш рэдка, чым часта – 14%.

“Найбольшы ўплыў на тваё валоданне беларускай мовай аказалі...”: настаўнік у школе – 29, бабуля – 19, выкладчык у каледжы і кнігі, тэлебачанне, газеты – па 9, маці – 8, дзядуля і сябры – па 7, бацька – 4%. Такім чынам, фармаванне беларускай мовы адбываецца: па-першае, у навучальных установах, затым – бабулямі і дзядулямі і толькі ў трэцюю чаргу – бацькамі!

“На беларускай мове ты размаўляеш...”: рэдка – 36, практычна ніколі – 28 (разам – 64%!!!), больш рэдка, чым часта – 15%.

“Калі ты размаўляеш на беларускай мове, то гэта адбываецца...”: на ўроках беларускай мовы (літаратуры) – 36, калі з табой загавораць па-беларуску – 18, калі бываеш у вёсцы – 16, залежыць ад сітуацыі – 13, у сям’і – 8%. Ізноў сям’я – на перыферыі!

“Па тваім меркаванні, у сродках масавай інфармацыі нашай краіны беларускай мовы ўжываецца...”: хутчэй мала, чым многа – 37, якраз як трэба – 29, мала – 18%.

Вольныя, нестандартызаваныя адказы на пытанне “Чым адрозніваецца беларуская мова на вёсцы ад мовы на занятках па беларускай мове (літаратуры), у беларускіх кнігах?” можна класіфікаваць у дзве асноўныя групы: з пераважна пазітыўнай ацэнкай вясковай мовы (група А) і большай прыхільнасцю да

літаратурнай мовы (група Б). Разгледзім некалькі вытрымак (з нязначнымі змяненнямі і захаваннем асаблівасцяў лексікі) для кожнай з груп.

Група А: “у вёсцы яна больш разнастайная”, “складанейшая, чым на занятках”, “беларуская мова на вёсцы [вызначаецца] падабенствам слова з іх адчуваннем з’явы, вобразу; болей вастрэй адчуваецца ў словах характар выказчыка”, “магчыма, што на вёсцы словы з беларускай мовы вельмі старыя, перадаюцца з пакалення ў пакаленне”, “у вёсцы словы гучаць зусім па-іншаму”, “на занятках мы вучым літаратурную мову, а ў вёсцы людзі прыдумваюць свае дыялекты, каб лягчэй разумець адно аднаго, размаўляць паміж сабой”. Такім чынам, у вясковай гаворцы навучэнцы вылучаюць яе асноўныя якасці: сінанімічнае багацце і эмацыянальнасць.

Група Б: “старыной вясковай мовы”, “у вёсцы размаўляюць больш на трасянцы, больш моўных слоў, чым літаратурных”, “у вёсцы яна больш старажытная, незразумелая, чым у падручніках”, “на вёсцы яна больш старажытная, незразумелая, чым у кнігах”, “на занятках і ў кнігах беларуская мова больш чыстая, яна не мае ніякай мяшанкі”, “у кнігах прыгажэй”, “на ўроках беларуская мова больш прыгожая, пафасная, больш правільная”, “беларуская мова на занятках па беларускай мове больш граматычная і правільная ў параўнанні з прастамоўем у вёсцы”, “беларуская мова на занятках больш выяўлена дакладней, а ў вёсцы беларуская мова змешана з рускай”, “на беларускай мове мы размаўляем сучасным языком, а не дыялектным”. Як бачым, тут робіцца акцэнт на “старасць” вясковай і “правільнасць”, сучаснасць літаратурнай мовы.

Асобна трэба выдзеліць вусныя размовы з навучэнцамі. Яны напаўняюць зместам прыведзеныя вышэй лічбы, цытаты, прымушаюць задумацца. Некаторыя з гэтых выказванняў былі досыць вострымі. Згадзіцеся, што неяк няёмка было слухаць навучэнца, які па-юнацку экспрэсіўна, але ўсё ж такі справядліва гаварыў пра дзіўны характар нашага дзяржаўнага дзэвухмоўя: “У вёсцы гавораць па-беларуску, а мы толькі спрабуем. Гэта ўжо факт, што беларуская мова – не наша мова. Я не разумею, чаму ў нас дзве афіцыйныя мовы. Заняткі па беларускай мове (літаратуры) праходзяць па прынцыпе “давайце паглядзім”. І сапраўды, звычайна ў свеце дзяржаўна абвешчанае шматмоўе мацуецца на тэрытарыяльнай аснове. Па іншай, паслякаланіяльнай, схеме пабудавана моўная аснова дзесятка паўтара краін Афрыкі: мова абарыгенаў + мова былой метраполіі⁷. З былых савецкіх рэспублік мы і яшчэ “просвешчанный” Кыргызстан падтрымліваем афрыканскіх братаў. Каментарыяў, здэцка, не трэба... Ці вось думкі другога юнака: “Слабасць беларускай мовы ў тым, што кіраўнікі розных узроўняў размаўляюць па-руску, сіла – што мову захавалі, як нас не піналі [да месца будзе русізм аўтара]. Між тым, Расія глядзела і глядзіць на нас, як на кусок зямлі”. І тут лішні слоў не патрабуецца.

НЕКАТОРЫЯ ВЫСНОВЫ І АБАГУЛЬНЕННІ

1. У даследаванні не было выяўлена ўплыву месца жыхарства на ўзровень моўнага развіцця. Чаму? Вынікі гэтага апытання паказваюць, што асноўныя шляхі фармавання роднай мовы – іншыя.

2. Больш высокая акадэмічная паспяховасць па беларускай мове і літаратуры (у дзяўчат) стала тым фактарам, які дазволіў лепш выканаць практычную частку іспытаў.

3. Зносіны на беларускай мове адбываюцца ў асноўным (больш трэці адказаў) на ўроках беларускай мовы і літаратуры; сям'я тут аказалася на пятым месцы!

4. Вынікі даследавання паказваюць, што фармаванне беларускай мовы адбываецца, па-першае, у навучальных установах, затым – прадстаўнікамі старэйшых пакаленняў і, толькі ў трэцюю чаргу, бацькамі! Гэта азначае, што мова беларуская для значнай часткі падрастаючага пакалення мае не сацыяльную (асяродкавую), а пераважаю адукацыйную аснову! Пры гэтым агульная колькасць гадзін на беларускую мову ў тым жа каледжы складае толькі 48-56 гадзін, на ўсю беларускую літаратуру – 96-114 гадзін. Як бачым, прастора для адукацыйнай асновы вельмі невялікая ...

5. Абагульняючы папярэднія высновы, трэба яшчэ раз канстатаваць, што асноўныя працэсы засваення беларускай мовы і беларускамоўнага развіцця падрастаючага пакалення адбываюцца сёння ў рамках сістэмы адукацыі. Сям'я ў гэтым, на жаль, адыгрывае другарадную ролю.

6. Такім чынам, маем падставу весці гаворку аб звужэнні натуральнай (асяродкава-гутарковай) моўнай прасторы і арыентацыі на часткова-вымушанае ці “прымусовае” (культурна-адукацыйнае) асяроддзе.

* * *

На ствале беларускай мовы існуюць, пераплятаюцца дзве неразрыўныя галіны: 1) тая, што насіў вякамі і носіць у сабе народ прасты (у асноўным вясковы) ў часы былыя і сёння; 2) мова літаратурная.

Мусі, некалі і канец быць: моўная рака простага народу, асабліва сялянскага люду мялее. Няма ўжо той буйной плыні, той задорнай энергіі, той ажыўляючай свежасці.

Літаратурная мова без вясковай падпідкі праснее, яе “адшліфаванасць” высвятляе й недахопы: фарбы не такія зыркія. Да таго ж, ідзе татальная апрацоўка (вось дзе яна – глабалізацыя!) схаластыкай, іншамоўны ўціск (перш за ўсё, англа-і рускамоўны), інфармацыйна-рэкламнымі выкідамі, матна-“феневай” паўтурэмнай лаянкай ды іншым смяццём. Хоць тая ж “глабалізацыя” прыйшла і ў вёску праз ўніфікацыю зносін, перамышчэнні насельніцтва.

Трэба працаваць з гэтымі галінамі: дзе падрэзаць сучкі, выдаліць непатрэбныя, збуяляя атожылкі, прышчапіць ці падмазаць-падлячыць, сям-там падпёрці, бо без дагляду ссохне збалелае дрэва нашай мовы! Раней гэта адбывалася натуральным чынам – была сувязь, павязь пакаленняў. А зараз сапраўдная беларуская культура становіцца з'явай для вузкага кола людзей – элітнай. У гэтым сэнсе да аднаго з цікавых і абнадзейваючых новаўтварэнняў нашага часу можна аднесці гарадскія маладзёжныя аб'яднанні беларускай скіраванасці. Маладзёжныя калектывы нават спрабуюць выдаваць газеты на беларускай мове...

Згадаем для прыкладу, што лацінская мова і сёння вывучаецца, выкарыстоўваецца ў прафесійных мэтах па ўсім свеце. А пакажыце, хто на ёй вядзе

гутарку паўсядзённа. Гэта яшчэ вельмі прыстойная катастрофа.

У нас можа быць і горай...

P.S. Цяперашнія старэйшае і сярэдняе пакаленні беларусаў не трэба было моцна навучаць роднай мове. Пераважная колькасць школьнікаў мелі тады моўнае асяроддзе, што ці не важней падручнікаў. Зараз важнейшым фактарам беларускамоўнага развіцця з'яўляюцца якраз настаўнікі і падручнікі, з большага – сродкі масавай камунікацыі... А гэта ўжо – іншая песня. Не будзем брацца казаць, якая будзе гутарковая беларуская мова далей: ці лепшая, ці горшая. Яна будзе іншай – на іншай аснове, цераз іншых носьбітаў... А што той – з глыбінь народных – ужо не будзе, то – дакладна...

Эх, мусім зноўку на Беларусі спадзявацца на цуд Адраджэння!

Літаратура:

1. Абабурка М.В. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў: Кароткі слоўнік-даведнік. – Мн.: Вышэйшая школа, 1979.
2. Баханькоў А.А., Гайдукевіч І.М., Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для сярэдняй школы. Мн., Выд. “Народная асвета”, 1966.
3. Лакотка А.І. Пад стрэхамі праішчурай. – Мн.: Палымя, 1995.
4. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Пад рэд. М.А. Жыдовіча. Мн., Выд-ва БДУ, 1977.
5. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе прыгранічча: У 5-ці т. Т.1-5. Мн. – Навука і тэхніка, 1979 - 1986.
6. Сцяцко П. Дыялектычны слоўнік. 3 гаворак Зэльвеншчыны. Навуковы рэдактар доктар філалагічных навук М.В. Бірыла. Мн., Выд. БДУ імя У.І. Леніна, 1970.
7. Страны мира (2-е издание, исправленное и переработанное). – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002.
8. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т. 7. – Мн.: БелЭн, 1998.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.2.–Мн.:Гал.рэд.Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978.

Лідзія Гардынец

АБРАЗКІ З МІНУЛАГА ЖЫЦЦЯ

ЗЛАВІЎ

Міхаська бег па шырокаму сонечнаму лугу. Босыя хлапечыя пяткі ледзьве датыкаліся да мягкага шоўку маладога дзяцельніку. Ліповыя званочкі расхіналіся ў бакі і, здавалася, само паветра звінела тоненька і мілагучна.

Хлопчык бег і бег у бок сinya лесу, а той чамусьці ніяк не хацеў набліжацца. Наадварот, з кожным крокам аддаляўся і знікаў, расплываючыся, нібы міраж, ля самага небасхілу.

Недзе раз, другі не надта моцна грукнула. – Гром? – здзіўлены Міхаська ўзняў твар у высокае, без адзінай хмурынкі неба. Нешта казытнула нагу, хлопчык загойдаўся, як на рачной хвалі, і расплюшчыў вочы.

– Уставай, дзіцятка, адзявайся, у поле пара. Побач з палацамі стаяла бабуля і тузала ўнука за плячо.

– Я табе сырадою кубачак наліла, паеш і бяжы – Валодзя з каровамі ўжо на выгане.

Да малака бабуля падсунула прыхаваную яшчэ з вечара скібачку хлеба. Хто ж яшчэ пашкадуе сіротку, хіба што старэйшы брат заўсёды просіць разбудзіць Мішу трошкі пазней.

Мачыха тасавала ў печы чыгункі. Ад дотыку спрытных вілачак яны меладычна пазвоньвалі. Лягнулі дзверы за дзедам Васілём, праз хвіліну ля гумна цюкнула сякера, дабаўляючы новых галасоў абуджанаму ранню. Міхаська хуценька выпіў малака, хлеб палажыў у кішэню і выбег на ганак.

Раніца сапраўды была як у тым сне. Ружовае сонца выкочвалася з-пад Сакавішча. Промні яго доўгімі косамі сцякалі на гарыстыя аўгустоўскія нівы, дзе ад слабага, яшчэ соннага ветрыка, ледзь бачна перакочваліся лён і збажына.

У двары бацька запрагаў жоўценькага, з белай як снег, грывай каня. Звыкла падставіўшы пад хамут галаву, конік касіў вільготнае вока на гаспадара. Міхаська, прабягаючы побач, ласкава паглядзіў яго па шыі.

Антось зірнуў на сына. Выцягнуўся, пасталеў хлопец, дзевяць гадкоў сёлета стукнула, а маці памерла шэсць год назад, Міхась самы малодшы быў, на руках над труной трымалі.

Погляд бацькі ледзь прыкметна сцяплеў, але ў голасе яго, акрамя патрабавальнасці, здавалася нічога не было:

– Глядзіце там, пастухі, у дабро дзе не ўпусціце скаціну, бо шкоды наробице, а мне за вас адказвай!

– Ну ўжо адразу ў дабро. Удваіх з трыма каровамі неяк справімся.

– Па межах старайцеся напасвіць, – не зважаючы на крыўдлівыя ноткі ў голасе сына наказваў Антось.

– У Пільковыя не спяшайцеся. Там толькі ад сонца схавацца за кустом. Травы няма. Капытамі скаціна так здрававала, што адрастаць не паспявае. Пратрымаеце дзень на такой пашы – вечарам так і надоім.

Праўда бацька гаварыў усё гэта хутчэй па прывычцы. Сыны і самі змалку ведалі, што малако ў каровы на языку. Перамахнуўшы праз жэрдку і знайшоўшы вачыма у канцы выгана знаёмую постаць, Міша скіраваў туды.

– Ну што, дагнаў? – брат, прытрымліваючы кароў, ужо надчэкваў памочніка.

– Бяры вунь Рыжую, звернем на мяжу каля жыта.

Валодзя любіў малодшага брата, і Міхаська цягнуўся да яго. Абодва гадаліся без маці. Мачыха папалася хоць і нядрэнная жанчына, але ж сваіх малых трое за спадніцу трымаюцца, і гаспадарка вялікая, дзе ўжо ёй на пасынкаў углядацца.

Па характарах браты вельмі адрозніваліся паміж сабой. Міхаська спакойны, паслухмяны, не па гадах – сур’ёзны. Старэйшы за яго на 3 гады Валодзя, наадварот, хлопец шустры і жвавы як жыўчык, нават трохі залішне гарзлівы. Але яму многае даравалася. Бацька паважаў сына за яго любоў да скаціны. І зімой Валодзя гадзінамі не вылазіў з хлявоў – усё нешта чысціў, раўняў, падсцілаў. Ну а летам – тым больш. Не было такога здарэння, каб ён калі праспаў і хтосьці з вясковых пастухоў яго апярэдзіў. Росна-дрошкім, падслепаватым ранкам Валодзя з задавальненнем назіраў, як яго любіміцы першымі на выгане быццам прыліпалі да шызаватых купін травы.

Адразу за вёскай, ля Пяслівіцкіх мачул, вялікая тэрыторыя была ўгароджана пад вайсковае стрэльбішча. Вось там была б паша дык паша. Але сем радоў калючага дроту ды салдаты аховы пільна сачылі за парадкам. Толькі хіба яны маглі спыніць гэткага хвата, як Валодзя. У самым зацішным кутку агароджы, за кустамі, ён расплёў дрот і часцяком ухітраўся папасвіць сваіх кароў на стрэльбішчы. І аднойчы салдаты ўсё ж дапільнавалі парушальнікаў. Адзін з іх стаў у самым праходзе, другі пагнаўся за скацінай па пляцы.

Трохі збянтэжаны такім паваротам Валодзя бег за імі на другім баку агароджы. Толькі ў адным месцы дроту не было. Падзелавая мяжа тут праходзіла якраз па мачулах. Пачуўшы знаёмы свіст, даўно выдрэсіраваная хлапчуком Рабава сіганула ў ваду і лёгка паплыла на другі бераг. Слядам за ёй гэтак жа дружна плэхнулі ў мачулы і дзве другія Валодзевы выхаванкі. Салдат, з галавы да ног абліты затхлай, стаячай вадой, аслупянела глядзеў ім услед. Такога нахабства яму яшчэ не здаралася бачыць.

Пядзі лішняй неўзаранай зямлі гаспадар не пакіне. Вузенькія межы дзесяцікі раз пройдзены каровамі і ледзь не да зямлі вылізаны іх шырокімі языкамі. Вёска адным сваім канцом упіраецца ў лес. Вось там заўсёды травы хапае – ды таксама не тваё – не руш. Ляснік Яська Сухалет сцеражэ панскую ўласнасць, як добры сабака. У лес не тое што пастух з каровай – дзіця нагой не ступіць. Хочаш збіраць ягады ці грыбы – бяры ў лясніцтве “асыгнатку” – дазвол. Толькі лішніх злотых на яго ў мужыкоў не было. Хто адважнейшы – кралі. Лавіў Яська, высыпаў ягады, адбіраў грыбы, часам і штрафам караў. Але хіба ты ўсцеражэш кожнага вясковага хлапчука, асабліва такога як Валодзя. Ляснік адзін, а лес вялікі і баравікоў у тым лесе хоць касой касі. Бывалі ранкі, калі, прагнуўшыся, Міхаська бачыў, як Валодзя з дзедом ужо перабіраюць у хаце грыбы. Сявёнку самых маладых, крамяных,

адзін у адзін, прыгажуню накладалі асобна. Трошкі пазней Міша ўжо спяшаўся ў Валожын. Паны добра плацілі, і некалькі грошай Валодзя заўсёды адлічваў малодшаму брату.

Мерна тупаючы па баразне, галодныя пасля ночы каровы прагна хапалі росную траву. Сваю любіміцу Рабаву Валодзя пусціў першай. Непераборлівая скаціна шчыльна, амаль ля самага жыта, чысценька аб'ядала зялёныя лапікі. З ёй вялікага клопату не было. У дабро Рабава не лезла. Наадварот, нават па самай вузкай баразне, ішла так акуратна, што, здавалася, стараецца папасці след у след, каб лішняя травіны дзе не прыгнуць.

Больш памаўзлівая Міхасёва Рыжая раз-пораз тузала вяроўку, выцягваючы шыю, спяшаючыся глыбей скубануць чаго лепшага. У гэтай не адвернешся. Рыжая так хітра касіла вока і так хутка падлоўлівала няўважлівасць пастуха, што невядома было, хто каго пасвіў. У Міхася нават рука забалела ваяваць з ёй.

Мінулі жыта і аўсы, прайшлі, пасучыся, каля бульбянога палетка. Сонца ўзнялося даволі высока, калі выйшлі нарэшце пад лесам у Пільковыя. Тут была аўгустоўская паша. Былыя вясковыя нівы, спашчаныя скацінай, даўно зараслі маліннікам і кустамі. Там-сям ужо цягнуліся ўгору стромкія сосны і елкі. Таму многія сем'і мелі тут свой "лес". У каго 5 пнёў, у каго – 10. І калі зваліць дзе хто ў панскім лесе сухастоіну і прыпрэ дамоў – адзін адказ Яську-лесніку – сваё, у Пільковых зрэзаў. Праўда і Сухалет не дурань – кавалак палена ад камля адрэжа, прыкладзе да пня і ўсе твае адгаворкі рассыплюцца на вачах. Вось і спяшаліся мужыкі, не паспеўшы скінуць крадзенае дрэва з воза, адрэзаць самы тоўсты канец, пабіць і спаліць у печы. Хай цяпер пашукае Яська патрэбны пень.

Адзін за другім падцягваліся па сваіх межах вясковыя хлапчукі з каровамі ў Пільковыя. Вяроўкі на рагах нарэшце былі развязаны, кінуты пад куст, і скаціна распаўзлася па папары.

Валодзя з Міхасём уздыхнулі тут вальней. Пільнавалі ад поля і ад панскага лесу па чарзе, таму можна было трохі і пасядзець.

Сонца ўжо добра прыпаякала, але каровы, патрэскаючы суччам, усё абіралі сякую-такую траву па малінніку.

Мішаў аднагодак Ванька Сымонаў сядзеў на пляскатым, шэрым валуне ля дарогі. Ледзь толькі якая шустрэйшая кароўка спрабавала прарвацца ў дабро, Ванька падымаў скураную, хлёсткую пугу, ёмка сцёбаў ёю па кустах і моцна роў на ўсё сваё крыклівае горла:

– Куды, зараза, назад!

Карова рэзка зварочвала, і ўсё яшчэ не губляючы надзеі паласавалі чым лепшым, высоўвалася з кустоў у другім месцы. Але і тут пякучы дубец хутка вяртаў яе да статка.

Міша шастаў па пашы, абглядаючы нізенькія, карамзаватыя, абтаптанія скацінай елачкі. Падымаў з зямлі шырокія, пляскатыя лапкі з надзеяй убачыць карычневы капялюшык баравіка. Праўда, знайшоў пакуль што толькі два падбярэзавікі.

Валодзя далучыўся да сваіх сяброў. Адам і Васіль Азарэвічы схаваліся ля лесу, у халадку маладога асінікі.

– Ведаеце хто самы большы абжора? – дзелячы акраец хлеба, жартаваў заўсёды высёлы Адам.

– Хто? – Стрэльніу на яго вачыма падышоўшы Міша.

– Пастух, вядома. Дома жарэ, з сабой бярэ, прыгоніць кароў – зноў есці просіць.

Да хлеба ў хлопцаў знайшлося трохі зялёнай цыбулі. Запаслівы Валодзя захапіў з дому некалькі вараных бульбін і драбок солі.

– Добра быць на Вялікдзень папом, узімку – катом, а летам – пастухом, – не сціхаў Адам.

– Наеўся ды ляжы сабе на баку, грэйся на сонцы.

Валодзя, звычайна сам першы жартуінік, сёння нават не ўсміхаўся ў адказ. Мішу падалося, што ён і не чуў сябра. Брат, заклапочана паглядаючы ў бок кароў, якія поркаліся непадалёку, думаў нешта сваё.

– Паглядзі, – штурхнуў ён Міхася, – пасвілі, пасвілі, а бакі ў скаціны паўпустыя. Эх, каб здаецца іх яшчэ хоць на паўгадзінкі ў добрую траву!

– Куды ты ўжо павядзеш – здзіўлена зірнуў на яго Міша, – зранку ўсе межы аблізали.

– У лес трэба пусціць, – гнуў сваё Валодзя, – я учора такі ўтравянены ўзмежак ля пасадкі нагледзеў.

– Ну ты і надумаў, у лес ды яшчэ ля пасадкі, – аж скалануўся асцярожны Васіль, – а Сухалет нашто? Як піць даць падпільнуе.

– Ды што ў яго, у Сухалета, 10 ног ці што? Можна дзе пад Дайнавай гойсае, а ты тут сядзі, яго бойся. Не хочаце – як хочаце, а я сваіх пушчу.

– А і праўда, – падняўся шустрэйшы з братоў Адам, – ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць. Пайшлі, хлопцы!

Адкуль узяўся ляснік – ніхто не ўбачыў. Узрадаваліся гледзячы, як каровы нібы прыліплі да раскошай травы, спорна, поўным ротам хапаючы неспадзяваны дарунак. Ужо не надта і ўглядаліся ў бок леснічоўкі.

Вось тут і вылез Сухалет з кустоў. На вачах у знежывелых ад нечаканасці пастухоў, Яська зашморгнуў свой леснічоўскі з бляхай рэмень на рагах Валодзевай Рабавы.

Тое, што без штрафа гаспадару карову ўжо не вярнуць, уцямілі нават самыя малодшыя з дзяцей. Халодныя мурашкі папаўзлі па спіне Міхася. Спасвілі кароўку! Бацька цяпер з абодвух скуру здыме.

Зірнуўшы адчайна-задзірыста ў бок знікавельных сяброў, Валодзя рынуўся ламаць даўжэзны дубец арэшніка. Адам зразумеў яго без слоў.

Праз густы падлесак, абдзіраючы да крывы твары і рвучы на шматкі ільняныя кашулі, выскачылі наперарэз лесніку. Свіснулі, гікнулі і так ужарылі ў два дубцы Рабаву па хвасце, што тая, шалеючы ад нечаканасці, рванулася з рук і з рэменем на рагах, панеслася да статка.

Цяпер ужо прыйшла чарга Яську пахадзіць за пастухамі.

Тыя ж, адагнаўшы кароў далей ад лесу, трымалі лесніка на адлегласці.

– Хлопцы, – прасіўся Сухалет, – аддайце рэмень. Я тры месяцы вучыўся на курсах, толькі што атрымаў форму. Пан не даруе.

– Ададзім, калі бацьку нічога не скажаш – дыпламатычна дамаўляўся адразу павесялелы Валодзя.

Давялося згаджацца – панская бляха таксама дорага каштавала.

“ЛАКІРОЎКА”

Антось борздзенька тупаў каля невялікага вогнішча, шчыльна абмазваў глінай састаўленыя адмыслова гаршкі і радасна прыслухоўваўся да ледзь чутнага булькання ў пасудзіне. Скаваная першым марозам зямля хрумстка рыпела пад нагамі. Неба, з раніцы зацягнутае нізкімі цёмнымі хмарамі, пакуле што трывала – ні дажджу, ні снегу зверху не было. Задаволены надвор’ем і тым, што ўсё складаецца як найлепей, Антось усцішна ўсміхаўся сам сабе.:

– Малайчына, матка, добра прыдумала! Ён хацеў дома гэты лак перагнаць, але старая адраіла. Мала хто з суседзяў дагледзіць праз паркан ды разнясе па вёсцы. Чутку за хвост не ўтрымаеш, а трапіць такая ў пастарунак – бяды не абярэшся.

За самагонку штрафуюць – будзь здароў! Бывала, нават на вяселле да каго ці на хрэсьбіны паліцыянт зазірне ды згледзіць на стале бутэльку самаробнай – прасі ты яго, распрасіся, заплаціш штраф як міленькі, а не маеш грошай – адседзіш пэўны тэрмін і ў турме.

Караюць, штрафуюць, а як без яе мужыку. Трэба, каб была ў хаце якая бутэлька хоць на патрэбу. У валожынскага Моўшы не накупляешся, бо аддаць 2 злотыя за паўлітра нялёгка. Гэта цэлы пуд жыта бадай што выкінуць вон, ды і на сваю брагу шкада пераводзіць дабро.

Нехта вельмі разумны прыдумаў пераганяць лак:

– Гэта ж ёсць галовы ў людзей! – дзівіцца Антось.

– Адаў злот, расклаў невялікі касцёр, і праз якую гадзіну атрымаеш 2 літры добрай самагонкі, як яе называюць мужыкі – лакіроўкі.

Антось-гаспадар спраўны. Застаўшыся без бацькі, у вялікай сям’і, яму, як старэйшаму, прыйшлося ўсяму навучыцца. Кошт кожнага златага ён добра ведаў.

У полі ціха, нікога няма. Тое, што за лета вырасла тут, даўно зжата, скошана і звезена ў гумны. Пасля полудня пачынае хутка шарэць, і вяскоўцам хапае гэтай парой спраў на падворку. Але калі хто з вёскі і ўбачыць, што Антось нешта паліць у кустах на сваёй ніве, то вялікага дзіва не будзе.

У гаршку падагрэты лак заварушыўся, забулькаў мацней і, мусіць, ужо першыя цёплыя кроплі пары капнулі на дно місы.

Антось задаволена крэкнуў, змахнуў з ілба такую ж буйную, не па восеньскім часе кроплю поту і, распрануўшы руды паншаны кашушок, ускінуў яго на бярозавы сук.

Заняты справай, ён зусім выпусціў з поля зроку сцэжку, на якую спачатку даволі насцярожана паглядаў. Тут не так часта ходзяць, ды й то толькі свае, мясцовыя, але асцерагацца трэба. Сцэжка якраз ля Антосевых кустоў і мачул віхляста выбягала з Пяслівіцы на аўгустоўскую аселицу.

Падняўшы галаву і зірнуўшы ў той бок, Антось ледзь не самлеў. Незнаёмы чалавек ужо збочыў на яго ніву і праз якую хвіліну, другую быў бы побач. Бліскучыя гузкі выразна выдзяляліся на вечаровай шэрані:

– А бадай цябе халера якая спаткала, паліцыянт! Як з канпель выскачыў!

Антось шугануў у калючую сцяну лапніку і вузкай мяжой рвануў без аглядкі ў вёску.

Ён не памыліўся. Паліцыянт яшчэ з Пяслівіцы ўгледзеў таемны дымок і, бы паляўнічы, прынюхваючыся, падбегам нёсся ў кусты.

Трапяткі агеньчык скакаў па сухіх галінках, у гаршку шумеў разварушаны лак, але жывой душы побач не было.

Незадаволена фыркнуўшы, нібы згубіўшы след, паліцыянт павёў вачыма па кустах і раптам убачыў на суку забытую вопратку.

З гэтым кажухом у руках і з'явіўся ён на парозе солтысавай хаты.

– Вось, – кажа, – пане солтыс, што я падабраў ля мачул. Каня там паіў чалавек, а той узбрыкнуў нешта ды панёсся ў вёску. Гаспадар за ім, а кажух на беразе застаўся. Не ведаеш, чый то бэндзе? Солтыс Рыгор, толькі зірнуўшы на дзіравае рукаво, адразу цвёрда назваў імя Антося Барадакі. Праўда пазней, у Антосевай хаце, доўга не мог зразумець, чаго гэта сусед так неахвотна прызнае згубу. Такія кажухі пад платамі не валяюцца.

Толькі калі паліцыянт, разлажыўшы на сталe паперы, пачаў складаць акт, дапетрыў Рыгор, што не ведаючы таго, здаў свайго суседа, як кажучь, з вантробамі.

Давялося мужыку за выраб “таннай” лакіроўкі адседзець месяцы тры ў каталажцы. Ды на ўсё жыццё пасля гэтага здарэння засталіся ворагамі дзве вясковыя жанчыны-маткі Антося і Рыгора.

Дня таго мусіць не было, каб яны не прыпомнілі крыўду, ды не абляялі адна адну. Ад Бога грэх, а ад людзей смех. Вайна паміж сем'ямі працягвалася аж да смерці старых. А пахаваўшы матак, памірыліся суседзі, зразумеўшы, што не было там за што і ваяваць доўгія гады.

Івона Гайдзінскя

КАНСТАНЦІН ТУКАЛА – УРАДЖЭНЕЦ ВІЛЕЙШЧЫНЫ

АСЦЮКОВІЧЫ

Быў 1932 год. Соф'я Тукала засталася з трыма дзецьмі. Жыццё ў маёнтку Асцюковічы цякло, як і раней. У той час паўторных выбараў чакаў прэзідэнт Масціцкі, а хворы Пілсудскі сядзеў у ценю. Чакалі рэформы. У Нямеччыне падымаў галаву фашызм. Праз пяць год выбухне вайна, а праз восем Соф'ю Тукалу расстраляе гестапа.

Асцюковічы згараць на вачах яе дзяцей. А сірота Канстанцін з адступаючымі немцамі апынецца ў Польшчы (Познань). З цягам часу наведае Асцюковічы. Ён тады ўжо будзе знакаміты хірург, прафесар медыцыны, сенатар РП.

Асцюковічы ж да таго часу стануць могільнікам гісторыі, на якім засталіся часткі капліцы ў знішчаным парку, цокалі калон і зарослыя кустоўем сходы на тэрасе зруйнаванага палаца.

У свой час Асцюковічы наведаў прэзідэнт РП Ігнацій Масціцкі. Былі тут біскупы, старасты, афіцэры высокага рангу, быў арцыбіскуп віленскай архідыяцэзі Ялбжыкоўскі...

У палацы рух, вахмістрыня Чампаноўская спрачаецца на кухні са старой гаспадыняй Бочкаўскай, хаця ужо даўно пані Соф'я дала ўсе загады па кухні на гэты дзень. Бегаюць па доме пакаёўкі, а гувернантка дае Канстанціну свае загады: па-польску можна гаварыць толькі на абедзе і не далей, як да падвячорка. Цэлы дзень абавязковай была мова французская.

Вайна бальшавіцка-польская 1919-1920 г. давяла Асцюковічы ледзь не да руін, але палац уцалеў. Дырэкцыя каралеўскага замка ў Варшаве хацела адкупіць мазаічную падлогу ў балёвай зале за 30 тысяч злотых. Януш Тукала схіляўся да гэтай прапановы, бо эканамічнае становішча ў гаспадарцы маёнтка было цяжкае, у краіне шалела інфляцыя, ламалася кан'юнктура. Але ён змог выкараскацца з цяжкага становішча. І не трэба было ратавацца продажам, засталіся ў палацы касетоны, міжаконныя люстры і мармуровыя камінкі, пазалочаная мэбля у стылі Людовіка XV, буфеты і крэслы з гербамі Тукалаў і Незабытоўскіх.

У 1460 годзе нашчадак роду Тукалаўскага Мацей, ад імя літоўскага боку, падпісаў акт Люблінскай уніі. У гісторыю ўвайшлі Станіслаў, Юзаф і сын Міхал. Тукалы падпісвалі Элекцыі Каралеўскія.

Ігнацій, паўстанец 1831 года, быў асланы ў Томск, старэйшы сын Мечыслаў

(магіла ў Ільі на каталіцкім могільніку) быў сасланы ў Верхаянск і пазбаўлены права на ўласнасць Асцюковічаў, але праз некалькі год маёнтак быў вернуты сыну па імені дзеда Ігнацію. Ігнацій быў бяздзетны і Асцюковічы запісаў на плямянніка Януша (магіла ў Ільі).

У метрычных кнігах касцёла святых Апосталаў Піліпа і Якуба ў Вільні ёсць запіс-акт шлюбу Януша Казімера Тукала з Зосяй Кельчэўскай, які адбыўся ў 1922 годзе. Іх самы малодшы сын, Канстанцін, 1929 года нараджэння.

ВАЙНА

1 верасня 1939 года ў Асцюковічах не было так адчувальнае, як 17 верасня 1939 года. Гэтага дня а 6-й гадзіны раніцы чакаў воз, запрэжаны ў пару коней. Усё найбольш патрэбнае спакавана за дзве гадзіны. Сям'я затрымалася ў Вільні, дзе Соф'я працавала медсястрой у бальніцы. Блізкі родзіч Тукалаў, Мечыслаў Багдановіч, пан з Абадоўцаў, уручыў тады Зосі шкатулку залатых манет, дзякуючы гэтаму жылі.

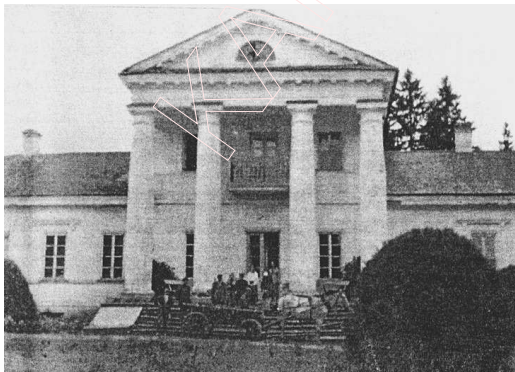
Знаходзіліся ў вольнай Літве нядоўга. У далучанай да СССР Літве пагрозай стала НКВД. Пасля акупацыі немцамі Віленшчыны сям'я прабіраецца ў Асцюковічы...

Жыццё ў Асцюковічах было неспакойнае. У палацы Соф'я хавала габрэяў – настаўніка дзяцей і сям'ю Лібаў: Розу і Залмана. У Ільі пачыналася праследаванне габрэяў. Праз некаторы час і польскую інтэлігенцыю немцы пачалі знішчаць. У Асцюковічах праводзілася рэвізія, гестапа арыштавала Соф'ю, маці траіх дзяцей. Канстанціну было тады 11 год.

Каб выратаваць маці, дзеці вырашылі падкупіць немцаў і занеслі ў гестапа шкатулку з залатымі манетамі. Яна мела вярнуцца на наступны дзень, але ніколі не вярнулася. Ад іншых вязняў дзеці даведаліся, што, калі давалі выкуп, маці ўжо была расстраляная. Гэта быў 1942 год. Маёнткам Асцюковічы загадвалі галандцы. Дзеці, каб мець хоць скупы паёк, працавалі: Ясь – клапаўшчыком, Магдалена сачыла за дойкай кароў, Канстанцін з адной нагой на мыліцы (другая

да палавіны галёнкі была ампутаваная) пасвіў авечка. Людзі падкормлівалі дзяцей-сірот.

Асцюковічы сталі наведваць савецкія партызаны, рабавалі, што толькі патрапляла пад рукі, мала таго, спалілі восець, канюшню, цялятнік. А ў 1944 годзе, за месяц да адступлення немцаў і прыходу Чырвонай Арміі, спалілі палац. Стогадовая сядзіба Тукалаў згарэла на вачах наймалодшых Тукалаў (сядзібу у Асцюковічах планавалі італьянец).

Тукалаўскі палац у Асцюковічах

ВІЛЬНЯ

Канстанцін і Магдалена знайшлі сабе прытулак у цёткі Забэльскай. Ясь – у 6-й брыгадзе Арміі Краёвай. У доме Забэльскай была злакалізаваная канспіратыўная друкарня. Канстанціну даручылі ролю кур'ера і наглядача за военным летнішчам.

РЭПАТРЫЯЦЫЯ

Транспарт рэпатрыянтаў быў вельмі лёгкай здабычай бандаў. Рэпатрыянты, як толькі прыбылі на польскую тэрыторыю, адчулі сябе ў бяспецы. Частка іх рассталася з цягніком у Ольштыне.

Пані Забэльская з сынамі і Канстанцінам даехалі да Гожава. Тут ён сустрэўся з Магдаленай, якая ехала іншым транспартам. Спыніліся ў Конажэве пад Кроташынем на нямецкай гаспадарцы.

КРОТАШЫНЬ

Кроташынская гімназія яшчэ у час прускага панавання была вядомая як усебаковая вучэльня. Яе выкладчыкі заняліся адукацыяй хлопца з “Крэсаў”, які з цягам часу, як толькі стане найвыбітнейшым выпускніком, спаўна адплаціць ім. У Кроташынскай гімназіі вісіць яго партрэт. Яшчэ тады Канстанцін марыў і быў упэўнены, што стане хірургам. Яшчэ ў Вільні ён калекцыяніраваў выразкі медыцынскіх газет і фатаграфіі аперацыйных залаў.

У 1948 годзе Канстанцін здае экзамены ў гімназіі і прыступае да спаўнення сваіх мараў, потым з лёгкасцю здае экзамен у медыцынскую акадэмію ў Познані. На вучобу прыехаў у свэтры і плашчы, з кардоннай валізкай, напханай кнігамі. Сястра Магдалена атрымала месца ў інтэрнаце, Канстанцін такога шчасця не меў. Шукаючы жыллё, знайшоў яго па вуліцы Маставой у пражорлівай пані Кшэско, дзе ў пакоі месціліся трое студэнтаў. А калі пані Кшэско заявіла, што інфляцыя, трэба дабавіць плату за памяшканне, Канстанцін забраў сваю кардонную валізку і пайшоў шукаць таннейшае жыллё. За стыпендыю пражыць было немагчыма, і Канстанцін падзарабляў рэпетытарствам французскай мовы. Але гэта было вельмі небяспечна для яго, бо мог выкрыць свае паходжанне.

Канстанцін Тукала з жонкай

ПАЎБЕКА СА СКАЛЬПЕЛЕМ

Акадэмію Канстанцін скончыў у 1953 годзе. Тут жа з выпускам вызначылася і месца працы. З прычыны ўжо выкрытага свайго арыстакратычнага паходжання на атрыманне працы ў добрай клініцы Канстанцін разлічваць не мог. На шчасце, пазнаёміўся з прафесарам Навіцкім – тагачасным кіраўніком 1-й хірургічнай клінікі медыцынскай акадэміі ў Познані. Гэта быў вядомы доктар і вялікі аўтарытэт. Дзякуючы прафесару Навіцкаму Канстанцін, які не мог спадзявацца на добразычлівасць у чужым яму горадзе, атрымаў працу ў 1-й хірургічнай клініцы медыцынскай акадэміі ў Познані, а праз чатыры гады як старшы асістэнт атрымаў 1 ступень спецыялізацыі ў агульнай хірургіі. Ва ўзросце 29 год становіцца ардынатарам. Будучую жонку сустрэў пры ложку яе брата Яцка, хворага на анкалагічнае захворванне. Канстанцін вельмі шмат ўвагі ўдзяляў пацыенту, як і родная сястра пацыента Марыя, і гэтыя пачуцці прывялі да таго, што яны вырашылі злучыць свае лёсы. Шлюб Марыі-Тэрэсы Хелкоўскай з Канстанцінам Тукалам адбыўся ў 1956 годзе. Марыя – інжынер, праектант малой архітэктуры. Дзякуючы жонцы, якая зняла з яго плячэй усе штодзённыя праблемы, Канстанцін здолеў прысвяціць сябе працы, навуцы, грамадству. Першая навуковая публікацыя ў 1957 годзе была прысвечаная хваробе печані. З гэтай пары ў польскіх і заходніх публікацыях, бюлетэнях і падручніках было змешчана 95 яго навуковых прац.

Усе наступныя гады жыцця Канстанціна Тукалы – гэта пералік яго прафесійных дасягненняў. У 1957 годзе – 1 ступень спецыялізацыі агульнай хірургіі і пасада старшага асістэнта ў 1-й клініцы Акадэміі медыцыны, 1960 год – 2 ступень спецыялізацыі агульнай хірургіі, у 1973 годзе – выкладчык і намеснік кіраўніка клінікі медыцынскай акадэміі ў Познані. У 1974 годзе – абарона доктарскай дысертацыі на падставе навуковых дасягненняў і працы на тэму фізіяпаталогіі гаення чыстых і гнойных ран, назначэнне на пасаду ардынатара хірургічнага аддзела Ваяводскага шпіталя ў Познані. 1983 год – дацэнт, кіраўнік клінікі хірургіі медыцынскай акадэміі ў Познані, у 1990 годзе – прафесар. Валоданне грунтоўнай усебаковай навукай служыць Канстанціну Тукалу стажам і стыпендыямі ў загранічных асяродках:

1963 год – клініка Scharite Berlin,

1967 год – шпіталь Cohin у Парыжы

1969 год – Atcinson Morley Hospital London

1970 год – клініка Salpetiere у Парыжы

1975-76 гады – клініка Sierre Швейцарыя гастрахірургія

1977 год – універсітэт, Нью-Ёрк і Бостан, concord Hospital, Амерыка

1978 год – Пекін, Шанхай, мікрахірургія

1989 год – Міжнародная канферэнцыя хірургаў у Парыжы

Пад кіраўніцтвам Канстанціна Тукалы 42 лекары абаранілі магістарскія, а 6 – доктарскія працы медыцынскіх навук. Новую аперацыйную тэхніку, апрацаваную прафесарам Тукалам, прадстаўлялі на з'ездах хірургаў і ўсталёўвалі ў шпіталях.

СЕНАТАР

Канстанцін Тукала, акрамя працы навуковай, займаўся і грамадскай, дзе выдзяляўся развагай, патрыятызмам, адказнасцю і рэдка спрактыкаванай працавітасцю. З першых тыдняў паўстання “Салідарнасці” ўключыўся ў палітычную працу.

Быў выбраны віцэ-старшынёй Вялікапольскага таварыства па супрацоўніцтве з народамі ўсходняй Еўропы. Уступіў у унію дэмакратычную, якая вылучыла яго кандыдатам у сенатары ад горада Познань і Позненскага ваяводства, дзе і быў выбраны.

Першае падарожжа ў Асцюковічы адбылося толькі ў 1989 годзе. Гэта было сумнае падарожжа. Груды разваленага і спаленага палаца параслі кустоём, забалоціліся ставы, засмеціўся часткова высечаны парк, разваліліся магілы продкаў на сямейным могільніку ў Старынках.

Яго маці Соф’я не мела магілы, месца пакарання яе не вядома. Галоўная камісія выяўлення гітлераўскіх злачынстваў выступіла з прапановай да інстытута *Vad Vaschem* у Іерусаліме аб узнагароджанні Соф’і Тукалы “Медаллю справядлівых сярод народаў свету” за ратаванне габрэяў. Яшчэ некалькі падарожжаў Канстанцін зрабіў на Радзіму, і заўсёды гэта было вяртанне на могільнік, які пакінула за сабой гісторыя...

МАЕ ЁСПАМІНЫ, ДАПАЎНЕННІ І КАМЕНТАРЫ

Калі гэтыя дзеці засталіся сіротамі, я многа часу праводзіў у іх асяроддзі. Ясь быу крыху малодшы за мяне, але мы сябравалі. Я бачыў, як Канстанцін з адной нагой на мыліцы пасвіў авечак і з якім апетытам ён з’ядаў хлеб і кубак малака, калі яму давала Самсоніха. Я спачуваў ім, бо ведаў, як яны адчуваюць сябе пасля раскошнага арыстакратычнага жыцця.

Канстанцін, які рад быў кавалку хлеба, з кардоннай валізкай шукаў сабе таннейшае жыллё, які, даючы рэпетыцыі, зарабляў сабе на вучобу і жыллё, становіцца вучоным, вядомым не толькі ў Польшчы, але і за межамі: у Еўропе, Амерыцы, Кітаі. Выбіраецца сенатарам, вядзе навуковую і грамадска-палітычную працу, не абыходзіць і дабрачыннасць. З яго дапамогай Ільянскія школьнікі пабывалі у Познані. Гэты чалавек зрабіў над сабой гіганцкі высілак.

Па просьбе пана прафесара Канстанціна Тукалы я перапахаваў парэшткі яго продкаў, перавёз помнікі з сямейнага разгромленага могільніка ў Старынках на каталіцкі могільнік у Ілью, падтрымліваю парадак вакол магіл.

Было б пажадана і гуманна, каб, калі мяне не стане на гэтым свеце, падтрымліваць парадак вакол магіл продкаў славутага земляка ўзяла на сябе Ільянская сярэдняя школа і выканкам.

*З польскай мовы пераклаў, каментарыямі дапоўніў, фотаздымкамі ўкамплектаваў
Ян КАЛЯДА.*

Сымон Рак-Міхайлоўскі

ТУРЭМНЫ ДЗЁННІК

Турэмны дзённік, які прапануецца ўвазе чытачоў, вёўся Сымонам Рак-Міхайлоўскім, арыштаваным па справе Беларускай сялянска-работніцкай грамады, з 15 студзеня 1927 г., першага дня ягонага зняволення, да 12 чэрвеня гэтага самага года. Да канца сакавіка дзённікавыя запісы рабіліся вязнем рэгулярна, а пасля – толькі час ад часу.

Несумненна, гэты дзённік – крыніца надта спецыфічная, бо і пісаўся ён у вельмі своеасаблівых умовах. Умовы стварэння гістарычнага дакумента зрабілі непасрэдны ўплыў і на ягоны змест. Дарэмна, напрыклад, на старонках дзённіка шукаць інфармацыю, якая б дазваляла нам зазірнуць за кулісы тагачаснага беларускага палітычнага жыцця ў Польскай Рэспубліцы, актыўным удзельнікам і адным з лідэраў якога быў аўтар. Наадварот, Сымон Рак-Міхайлоўскі наўмысна імкнуўся не пісаць у ім нічога, што магло б у выпадку канфіскацыі дзённіка турэмнымі ўладамі пашкодзіць яму самому і ягоным таварышам, а часам нават і свядома занатоўваў відэаўчыню непраўдзівую інфармацыю, асабліва калі гаворка ішла пра кантакты Грамады з нелегальнай Камуністычнай партыяй Заходняй Беларусі.

Нягледзячы на вышэйадзначанае, дзённік мае несумненную навуковую вартасць, бо дае нам магчымасць паглядзець на жыццё арыштаваных у студзені 1927 года лідэраў Беларускай сялянска-работніцкай грамады знутры, прытым даведацца пра гэта не ад старонніх назіральнікаў, а з першых вуснаў. Гэта тым больш важна дзеля таго, што да гэтага часу працэс ліквідацыі БСРГ польскімі ўладамі ў пачатку 1927 г. вывучаны намі фактычна толькі са знешняга боку. Так, мы ведаем пра асноўныя захады польскіх уладаў, скіраваныя на ліквідацыю цэнтральных і рэгіянальных арганізацыйных структур Грамады, прытым сёння вядома нават і пра тое, як гэтая акцыя планавалася, практычна рэалізавалася і юрыдычна абгрунтоўвалася польскімі ўладамі. Дайшлі да нас шматлікія весткі і пра масавыя пратэсты супраць рэпрэсій у дачыненні да Грамады, хваля якіх пракацілася ў той час як па тэрыторыі Заходняй Беларусі, так і за яе межамі. Але пра тое, як сябе пачувалі самі кінутыя ў турму грамадоўцы, у якіх умовах яны ўтрымліваліся, як давалі рады пабытовым цяжкасцям, асабліва на першым этапе зняволення, калі вязні ўтрымліваліся ў строзай ізаляцыі – гэты аспект доўгі час заставаўся для нас таямніцай, якую гэтая публікацыя, вядома, не высвятляе канчаткова, але прынамсі прыадчыняе.

Тэкст дзённіка падаецца ў дадзенай публікацыі паводле машынапіснай копіі, якая захавалася ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (Ф. 242-п (Градстаўніцтва ЦК Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі пры ЦК КПБ(б)), воп. 1, спр. 108, а. 1–60). Рукапісны арыгінал дзённіка пакуль што не выяўлены. У сувязі з тым, што асновай для публікацыі стаў не арыгінал, а копія дзённіка, асабліва сці аўтарскай арфаграфіі захоўваліся толькі часткова, у той час як лексічныя – цалкам. Акрамя таго, належыць адзначыць, што шматлікія ў тэксце польскамоўныя цытаты, якія Рак-Міхайлоўскі, відаць, пісаў лацінкай, у машынапісе былі перададзены кірыліцай, прытым часта са скажэннямі. Можна меркаваць, што асноўнай прычынай гэтага сталі недастатковыя тэхнічныя магчымасці (адсутнасць лацінскіх літар у пішучай машынце) і неналежны ўзровень валодання польскай мовай з боку машыністкі. Дзеля гэтага ўсе кірылічныя польскамоўныя

цытаты, якія сустракаюцца ў першапачатковым тэксе, у дадзенай публікацыі перадаюцца лацінкай і ў адпаведнасці з правіламі сучаснага польскага правапісу. У каментарыях даецца пераклад кожнага польскамоўнага выразу на беларускую мову.

Алесь Пашкевіч

15.1.27 г.

СУБОТА. Забеспакоены тэлеграмамі з Радашковіч і з Маладэчна, наасланымі ў Цэнтр[альны] Сэкр[этарыят] Грамады аб нейкіх выпадках у в. Туркоўшчына, Ракаўскай воласьці, Маладэчнаскага павету, дзе быццам пры нейкіх арыштах мелі месца біцьцё і катаваньне заарыштаваных, я па просьбе Сэкрэтарыяту, нягледзячы на тое, што дрэнна чуўся на здароўі, выехаў вечарам 13/1 у Маладэчна, даўшы туды наперад у камітэт павятовай тэлеграму, каб мяне спаткалі на вакзале, дабы па дарозе мець сякія-такія інфармацыі і, можа, сапутніка ў далейшай дарозе. На просьбы аб прыездзе каго-небудзь з паслоў выехаў іменна я дзеля таго, што гэта – мой павет і што нікога з вольных паслоў у гэты дзень у Вільні не было. Пасьпяшыў з выездам яшчэ дзеля таго, што нібы – як значылася ў тэлеграмах – прыймала ўчасьце ў арыштах, а значыць і ў біцьці – і войска з КОП², а добра мне былі памятны біцьцё і катаваньне праз агентаў КОП (10 baon w Krasnem nad Uszą³) Бяганскага і Вайтовіча, з каторых першы застаўся калекай, а другі быў забіты⁴. У Красным спадзяваўся я спаткаць палкоўніка Пытэля, з якім яшчэ на Вялікдзень у 1924 г. прывялося пазнаёміцца ў Максімаўцы⁵. Ад яго я меўся таксама дастаць інфармацыі аб выпадках у Туркаўшчыне.

Ад сябры павятовага камітэту, які спаткаў мяне ўначы на вакзале ў Маладэчне, я даведаўся, што, як казалі яму сястра ці маці аднаго з арыштаваных, якая з просьбай аб ратунку заарыштаваных ад біцьця прыезджала спэцыяльна ў Маладэчна – уначы з 11 на 12 студзеня войска і паліцыя абкружылі кардонна усю вёску Туркаўшчыны, якая ляжыць зусім блізка да граніцы, зрабілі вобцы і ў пуні аднаго гаспадара знайшлі камуністычную літаратуру і што да гэтае пуні былі нібы сьвежыя сьляды 2-х чалавек аж да самай граніцы. Чалавека гэтага і яшчэ 4-х асобаў заарыштавалі і адаспалі ў Краснае. Пры арышце ў вёсцы тых пяцёх, з якіх адзін нібы быў нават сакратаром мясцовага гуртка Грамады, моцна пабілі, а матку аднаго з арыштаваных жаўнер ударыў прыкладам так, што тая зьмярцьвела; ледзь адмаялі яе, націраючы грудзь ёй сьнегам.

Лічучы, што ў Туркаўшчыне, як у вёсцы прыгранічнай, сам магу натрапіць на непрыемнасьць з боку войска і паліцыі, ды што да яе ад ст. Аляхновічы вёрст каля 17, а прыйдзеца ехаць уначы (а быў мароз і завіруха), ды што, урэшце, карысьці вялікай не прынясу на месцы, а матар'ялу аб пабіцьці можна будзе вытрабаваць і дастаць у Сойме па пошце, я, не забраўшы з сабой нікога з сябраў Павятовага Камітэту, паехаў цягнуком начным у Краснае.

Раніцай 14/1 а гадзіне 10 бачыўся з палкоўнікам Пытэлем у Красным і даведаўся, што тыя 4 (а не 5) асобы заарыштаваны як камуністы, якія нібы пераносілі кам[уністычную] літаратуру з-за граніцы; што аднак жа нікога з іх не біта (palcem nie tknięto⁶), што тэлеграмамі сваімі яны беспаскоілі грамадскую думку зусім беспадстаўна і г. д. Нарэшце даведаўся, што заарыштаваныя адпраўлены ўжо ў Маладэчна. Адвітаўся я з Пытэлем і пастанавіў паехаць днеўным цягнуком у

Маладэчна, каб там адначасна і зрабіць рэвізію касы Камітэту і працы яго.

Да цягніка заставалася яшчэ гадзіны паўтары і я, седзючы ў пакойчыку нейкага заезду, пачаў нават пісаць прадмову да прышыкаванага да друку майго зборніка беларускіх народных мэлёдый і песьняў.

Прыехаўшы ў Маладэчна каля гадзіны другой-трэцяй і паабедкаўшы ў Камітэце, я пайшоў быў да Komendy Policji Państwowej⁷, але каманданта не застаў; пастанавіў наведацца ўвечары. А тым часам спраўдзіў у Камітэце квітарыю і прыходна-расходную кнігу. За справаздаўчы час паступіла (за 2 няпоўных месяцы) сяброўскіх складак больш тысячы злотых. Заўважыў некаторыя недакладнасці, на што зьвярнуў увагу сяброў Камітэту. Парабіў сабе нататкі ў сваім блёк-нотэсе, каторы ад мяне забрана ў Komendzie Policji na m. Wilno⁸ 15/1.

Вечарам ад заступніка камэнданта ў Маладэчне даведаўся я, што 4 асобы, заарышт[аваныя] ў Туркаўшчыне, пасаджаны ў “арышце” ў Маладэчне, што іх абсалютна не біта, што дапрос ужо адбыўся, што ёсьць “dowody ich winy”⁹ і што прыехаў нават падпракурор з Вільні ў гэтай справе да старосты павят[овага] і што там у Старостве адбываецца нарада, на якой ёсьць і sędzia śledczy¹⁰ і сам камэндант. Апошні, вярнуўшыся, можа даць больш падробныя інфармацыі ў цікавейшай мяне справе.

Неўзабаве вярнуўся камэндант, але прыняў мяне надта холадна; большых інфармацый мне ня даў; трымаўся надта замкнута. Відаць – скрываў нешта, быў негугарлівым.

Уначы з 14 на 15 а гадзіне 5 быў я ўжо на вакзале. Кінулася мне ў вочы значная лічба паліцыі ў зале II клясы, дзе сядзеў я, якая ўсё чамусьці паглядала ў мой бок – як быццам я быў пад сталай яе абсэрвацыяй – і ня мала шпікоў – агентаў тайнае паліцыі. Я, як звычайна, не зьвяртаў на іх увагі. Чытаў газету, пайшоў у віленскі цягнік, заняў вольнае месца ў купэ 1 кл. і лёг спаць.

Раніцай 15/1 а гадзіне 7 прыяжджаю ў Вільню, каб пабыць суткі адны дома, а на заўтра а 6 гадз. рана ехаць у Ліду на першае паседжаньне пашыранага – праз вызначаныя 3 гады, ад Сэкрэтарыату – павятовага Камітэту.

У дзвьярах пры праходзе на вакзал заступае мне дарогу якісь тып і патрабуе легітымацыю. Бачу, што гэта шпік. З абурэньнем не спаўняю яго просьбы. Кліча ён тут жа атамана паліцыянта, якому я і паказваю сваю пасольскую легітымацыю. Прозьвішча маё, відаць, ужо вядома шпіку. Ён просіць мяне і паліцыянта ісьці за ім. Куды? “Do Komisariatu przy dworcu”¹¹. Сонны яшчэ зусім, скіроўваюся ў камісарыят, каб высветліць прычыну непаразуменьня. Чакаю ў прысутнасці паліцыянта якіх мінут 10-15. Урэшце выходзіць той самы шпік, прыкамандыроўваюць да мяне нейкага вярзілу-паліцыянта і вядуць мяне “do Komendy Policji Państwowej na m. Wilno” на Завальнай вуліцы. І ў галаву мне не прыходзіць магчымасьць арышту. Прыходзім. Кабінет начальніка тайнай паліцыі. Сядзяць двое паліцэйскіх афіцэраў. Саджуся, куру, чакаю. Чую нейкае запытаньне па тэлефону кудысьці: “Ну, як там з Тарашкевічам?”¹². “Aha!”. “Dobrze”¹³. Думаю сабе – нешта мусіць сур’ёзнае, тут мусіць зусім ня простае непаразуменьне? Ахвіцэры паліцэйскія сядзяць, як укапаньня. Прыходзіць начальник і запрае за сабой дзвверы на ключ. Дрэнны, думаю, знак, але ўсё ж мысьлю, што гэта – непаразуменьне нейкае.

“Pan jesteś zaaresztowany!” – заяўляе ён павышаным голасам. “Jakie powody?” – пытаюся. “Na skutek polecenia prokuratora przy sądzie okręgowym w Wilnie z dnia 14 stycznia”¹⁴. Ілюзіі зьніклі: ачнуўся ўжо зусім, але ўсё-ж лічу, што гэта – непаразуменьне нейкае. Як жа? Зламана канстытуцыя! Скасавана “nietykalność poselska”? Што-ж гэта мела-б значыць? Распачынаецца ваўдунічы фашызм? Мейштовіч¹⁵ пачынае паказываць свае пазуры? У прачытаным перад гэтым нумары “Dz[ieńnika] Wil[ieńskiego]”¹⁶ з дня 15/1, які я закупіў на вакзале, нічога-ж новага, трывожнага я не знайшоў быў.

“Przeprawdzić osobistą rewizję!”¹⁷ – камандуе начальнік. Нават не пратэстуючы, аддаю свой партфель, які са мною быў у дарозе, і выймаю ўсё з кішэнняў: грошы, легітымацыю, блёк-нотэс, рэвальвэр “Браўнінг” і інш. рэчы.

Рэвальвэр, блёк-нотэс, грошы 195 злотых, тры пачкі белай паперы з партфэлю (запісана на адным аркушы прадмова да зборніку песьняў, падручны аркуш у часе спраўджання прыходна-расходнай кнігі Маладэч[анскага] Пав[ятовага] Камітэту і толькі рэшта – чыстай) забіраюцца ад мяне, а роўна і кішэньковы календарык, і робіцца сьпіс знойдзеных гэных пры мне рэчаў.

Робіцца дапрос, як і ранейшы сьпіс у прысутнасьці нейкіх падазронага віду двух тыпаў, нібы сьведкаў.

“Czy przyznaje się Pan do winy że należy do Komunistycznej Partii Polski?”¹⁸ – дапрашывае начальнік. “Не, – адказваю – належу да Соймавага Клубу і да партыі Белар[ускае] Сял[янска]-Раб[отніцкае] Грамады”. Пішуць пратакол, што да віны не прызнаецца і г. д.

Дапрос скончаны. У асыстэнцыі камэнданта паліцыі, які сядзіць обок¹⁹ са мной, і агента палітычнае паліцыі, які сядзіць побач з шофэрам, шыбка мчымся а гадзіне 8 рана ў турму на Лукішкі²⁰.

Канцэлярыя. Чырвоная карта пракурора аб маім арышце ў руках урадоўца турмы. Асыста зьнікла. Пішацца турэмны мой фармуляр. Далей – дэталічны вобыск, разьдзяюцца да бялізны, і ўрэшце, а гадзіне 9, я ўжо ў “цэлі”²¹ 115. Неўютна, дзіка, і галоўнае – ніяк не магу прывесцьці ў парадак свае мысьлі: так усё шыбка і неспадзявана сталася.

Галодны. Зьёў толькі ў часе вобыску ў турме маленькі бутэрброд, які застаўся ў маім партфэлі з падарожы. Сьнеданьне ў турме раздана было а гадзіне 6–7. Чакаю абеду. Хаджу бесперастанку па сваёй камеры. Абед. Даюць міску нейкага крупніку, зваранага з бульбай: хлеба не дано, бо пры праверцы ранішняй у турме мяне яшчэ ў камэры 115 не было.

Грошай няма; заставіла ліх у сябе паліцыя. Чаму? Дагадацца не магу. Выпрасіў канвэрт і паперы, напісаў іст жонцы. Нехта з адміністрацыі турэмнай на маю просьбу аб папяросах і на заяву аб часовым безграшоўі прысылае мне “Фервор” 20 штук і пушку сярнічак. Куру без перастанку.

Урэшце змарыў мяне сон і а гадзіне 7 вечарам кладуся спаць. Успакоіўся трохі; спадзеючыся, што непаразуменьне з маім арыштам павінна-ж праз суткі якія высьветліцца, засыпаю моцна на цвёрдым турэмным сянніку, прыкрыўшыся ад холаду (стаялі на дварэ маразы) апрача турэмнае коўдры і сваім цёплым футрам.

Так скончыўся для мяне дзень 15 студзеня, поўны неспадзяванак і недамыслаў.

16. I. 27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Прачнуўся а гадзіне 5. Праверка. Чую: “едэн, два, два, едэн, едэн, едэн”²² і ўсё стукаюць ваконцы ў дзвярох паасобных камэр. Набліжаюцца крокі да маіх дзвярэй. Шыбка адчыняецца ваконца і зачыняецца, чуваць голас “едэн”. Зьмена “вёдраў”. Кончылася. Разносяць каву: згатаваная з цыкорыяй вада, чуць-чуць падсалоджаная. Хочацца есць, сёрбаю яе драўлянай турэмнай лыжкай з бляшанай бела-паліванай міскі.

Адміністрацыя і нізшая служба адносяцца добра. Маючы надзею, што жонка зложыць на маё імя па атрыманы ліста майго трохі грошай, іду ў кантору і купляю сабе хлеба, масла і келбас, а таксама табакі і гільз і папярос. Чую сябе ўжо лепі, чым учора. Самая “цэля” ўжо нібы сталася лепшай. Аглядаю яе дакладна. Куты вільготныя і аблупіліся. На сьценах, пакрытых жоўтай алейнай фарбай, поўна розных надпісаў і рысункаў нязграбных: гармата, кулямёт з істужкай, перагоначны апарат, сэрца, пранізанае крыжам і кінжалам, вычарчаныя кругі, рысункі людзей у стылю егіпецкім і асірыйскім, розныя надрапанья на сьценах прозьвішчы, мусіць, былых тут узьнікаў, а нават і надпісы на сьценах і дзвярох з літаратуры клэзэтнай.

Прачытваю раз і два вывешаную на сьцяне табліцу: “Przepisy dla więźniów”²³. Так, я – вязень. Пасол Сойму, асоба нетыкальная, выбранец народу, выбранец, на якога пала 60.000 галасоў²⁴, цяпер – вязень. Не выданы Соймам, не утраціўшы права на мандат пасла, не затрыманы “na uszypku gorącym zbrodni polspolitej”²⁵, а сяджу ў турме. Канстытуцыя зламана, нетыкальнасьць у адносінах да мяне, як да беларускага пасла, скасавана. Што ж сталася такое? Няўжо-ж у самым дзеле мне хоча нехта прыпісаць і даказаць працу нібы маю ў Камуністычнай партыі Польшчы? Якія повады, якія прычыны, якія доказы? Ламаю галаву, правяраю працу ў Грамадзе. Не знаходжу адказу на ахапіўшыя мяне пытаньні.

Вечарам справа становіцца ясьней. А гадзіне 8 клічуць мяне да кабінэту начальніка турмы. За сталом – “sędzia śledczy do spraw szeregowej wagi Bobrowski”²⁶. На стале паперы і кніжачка – праграма Грамады. Распачынаецца “pierwsze badanie”²⁷. Па сканцэзньню фармальнасьцяў – імя, прозьвішча, адукацыя, век, маёмасьць, сямейнае становішча і г. д. – агалашаецца паказаньне даносчыкаў – нейкіх Білеўскага ці Вілеўскага²⁸ і Міхала Гурына²⁹. Галавач³⁰, маўляў, дагаварыўся з Камінтэрнам у 23 ці 24 годзе аб тварэньні сэкцыі Крэстінтэрну³¹ ў Польшчы, Тарашкевічу нібы на нарадзе яго ў Гданьску³² даручана стварыць Беларускаю Грамаду, на якую мэту ён, нібы, дастаў вялікія грошы ад Камінтэрну, што Тар[ашкевіч] падпісаў пэўныя нейкія ўмовы з Камінтэрнам і нібы забавязяўся падпарадкаваць Грамаду вымогам і інструкцыям Камінтэрну і г. д., што скіроўваў людзей з-за граніцы ў Польшчу і вызначаў ім як камуністам працу ў Польшчы, нібы-то ў Грамадзе; што на грошы Камінтэрну заложаны ў Вільні Бел[арускі] Каап[эратыўны] Банк для фінансаваньня нібы працы Грамады і г. д. і г. д.

Слухаю я і думаю: а прычым-жа тут арышт мяне, Рак-Міхайлоўскага? Калі-ж маё прозьвішча нават у даносе гэтых, нейкіх несумленных людзей, не ўспамінаецца? Раптам – “Poseł Rak-Michajłowski”, чуецца далей – “przyjtmował u siebie ludzi, przybytych z Rosji i tak samo skierowywał ich na pracę w Polsce”³³... Дзе? Калі? Каго? – жаднага адказу – ні прозьвішча, ні даты... Слухаю данос той да канца і нідзе больш не ўжываецца маё прозьвішча. Мыслью сабе: што-ж гэта

за містыфікацыя? Адкуль гэта звалілася? І прычым-жа, урэшце, тут я?

Чытаньне з перарывамі, з нейкімі пропускамі невядомых мне мейсцаў тэй пісаніны, урэшце, скончылася.

Пачынаю тлумачыць прычыны падзелу Бел[арускага] Пасол[ьскага] Клубу ў Сойме, утварэньне Клубу і партыі Грамады з уласнай ініцыятывы групы паслоў і часткі беларускага грамадзянства; выясьняю становішча Грамады, як партыі, праўда, радыкальнай, апазіцыйнай, сацыялістычнай па духу, зусім ні ад каго незалежнай... "A skąd Hromada posiada pieniądze?"³⁴ – пытаецца. Адказываю: "за 32 месяцы пасольства свайго – ад лістападу 1922 г. да ліпеня 1925 г. стварылі мы з працэнтных адлічак ад "дыет пасольскіх" жалезны фонд, які і пайшоў у першы час на арганізацыйныя выдаткі Грамады – на друкі, на прапаганду; далей – ахвяры ад паслоў Грамады і складкі грашовыя сяброў Грамады. Аплата працаўнікоў у Сэкрэтарыяце – мізэрная, і дзеля таго нам хватала коштаў, хоць часамі бывала і надта трудна".

Мае довады, аднак-жа, не пераканалі пана Баброўскага і выташчыўшы мне "przestępstwa z art."³⁵ 102 і 110³⁶, ён агаласіў сваю дэцызію, што ў стасунку да мяне ўтрымаць і надалей, "jako środek zapobiegawczy – areszt"³⁷.

Вярнуўся я ў сваю камеру прыгнечаным. Пабачыў я, што цаною ўсякіх беспадстаўных і несумленых даносаў і хітрых камбінацый улада хоча спыніць працу Грамады, ударыўшы па яе вярхох – па паслох; бо ў словах судзьдзі Баброўскага я пачуў, што такія-ж артыкулы выстасаваны Тарашк[евічу] і Валошыну³⁸, а значыцца, і яны заарыштаваны. Не ўдалося ўладам штрафамі і арыштамі (Дзісенскі павет, Пастаўскі, Слоні́мскі, Ваўкавыскі, Маладэчанскі, Вялейскі, Горадзенскі і інш.) спыніць на нізох рост і ўплывы Грамады, дык хапіліся за вярхі, ломячы гэтым нават сваю ж канстытуцыю, якою прывыклі – як надта лібэральнай – хваліцца ў Эўропе.

17.I.1927 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Трэбую паперы і пішу тэлеграму да маршалка Сойму Ратая³⁹ і "skargę incendentainą do sądu Okręgowego w Wilnie"⁴⁰ на дэцызію судзьдзі Баброўскага.

У тэлеграме да Ратая ўказваю, што арыштавалі мяне проціканстытуцыйна, бо не на "uczynku gorącym zbrodni publicznej" мяне затрымалі, што трымаюць мяне ў турме зусім бяспраўна і беспадстаўна; прашу аб адноснай інтэрвэнцыі.

У скарзе да Акружнага Суду пішу, што ў жадных дагаворы з прадстаўнікамі і органамі ўлады суседніх дзяржаў я не ўваходзіў і не падпісаў; жадных дагавораў і ўмоў з імі не рабіў; што камуністам ня быў і не зьяўляюся ім цяпер; што працу ў Грамадзе, якая ўтварылася з уласнай ініцыятывы групы беларускіх паслоў (а не пад чыю-кольвек дыктоўку) вёў згодна з яе праграмай без жадных укрытых мэтаў; што Грамада – партыя ні ад каго не залежная, мае свае зусім легальныя мэтады працы, сваю ідэалёгію, што Грамада нічога супольнага ня мела і ня мае з Камуні[стычнай] Партыяй Польшчы ці з Кампартыяй Зах[одняй] Беларусі. Што з гэтых прычын лічу зусім няправільнай з боку Баброўскага пастанову аб выстасаваньні проці мяне арт. 102 і 110 К. К. і лічу зусім бяспраўнай, ня згоднай з канстытуцыйяй ягоную дэцызію аб маім арышце, бо я ня быў затрыманы на

“gorącym uczynku zbrodni pospolitej”. Адсюль просьба – скасаваць дэцызію судзьдзі Баброўскага аб маім арышце.

18.I.27 г.

АЎТОРАК. Прывыкаю да жыцця ў турме. Нічога. Адно нэрвуе мяне – гэта няяснасць становішча.

Чакаю адказу ад акружнага суда на сваю скаргу і ад маршалка Сойму на сваю тэлеграму.

Ад жонкі прыносяць мне шмат яды рознай, коўдру, войлачны дыван пад ногі і бялізну. Пры ўспаміне аб жонцы і дзецях і аб іх цяперашнім лёсе і перажываньнях спазмы пачынаюць сьціскаць мне горла. Цяжка за сям’ю, якая засталася без свайго кармільца; за дзяцей, што без майго падтрыманьня ў выпадку больш доўгага быцця ў турме змушаны будучь жыць у нэндзы, а прытым-жа хваравітыя.

Гарачае ўчасьце жонкі, выявіўшаея ў яе апецы, у прысылцы...⁴¹ і іншых рэчаў, узварушыла мяне да сьлёзаў. Узяў сябе ў рукі, супакоіўся. П’рагавіта накінуўся на прынесеную ежу.

Дастаў учорашні № “Dz[іennika] Wil[еўnskiego]”, з якога даведаўся, што арыштаваны Тарашк[евіч], Валошын і я і што на другі дзень заарыштаваны былі Мятла⁴² і Галавач. Ого! Шкада, што я так ідэальна ізаляваны! Цікава было-б пабачыць іх!

А ізаляцыя запраўды ідэальная. Забілі ўчора нават ваконца ў дзьвярох і найменшыя шпарочкі (шчэлінкі) ў дзьвярох замазалі найстаранейшым чынам кітам. На спацэр выводзяць аднаго, як зусім пуста на калідоры. З майго вакна (камэра на партэры) нікога не відаць і нічога не відаць на голым і пустым панадворку, апрача вартавога з карабінам.

19.I.27 г.

СЕРАДА. Прывыкаю. Устаю а 5 гадзіне, кладуся а 8-9. Не адмаўляюся ад ежы турэмнай – гарачая і ёсьць трохі кісьлі іншым разам. Усе гэтыя дні займаўся гімнастыкай і чытаў кнігі з агульнай турэмнай бібліятэкі і як для разрыўкі толькі выбраў найбольш белетрычныя. Стараюся не нудзіцца.

Дзівіць мяне толькі і непакоіць, што дагэтуль ня маю жаднага адказу ад Акружнага суда, а тым больш ад маршалка Сойму. Пачынаю лічыць, што справа – дрэнь. Не маю спосабу і магчымасьці пратэставаць проці бяспраўя, учыненага нада мной. Трыбуна соймавая і шпальты газэт закрыты для мяне; паднесьці пратэст там я не магу. Нашуся з думкай абвесьціцца галадоўку. Так! Галадоўку! Сам, адзін. Бо ні з кім з калегаў-паслоў скамунікавацца няма ніякае магчымасьці: ізаляваны найідэальнейшым чынам. Калі да заўтра не высветліцца маё становішча, дык днём заўтра пачынаю галадоўку на знак пратэсту проці гвалту, учыненага нада мною.

Галадоўка! Страшэннае слова для майго слабага здароўя. Лёгка ў мяне слабыя, закатараныя ўжо ад 1907 году. Маю хранічны бронхіт; ад частых прастуд забіваў мяне кашаль. Летась пасья перанесенай у пастаянных разьездах (а ня дома, у ложку) грыпы змушаны быў легчы на 1S месяцы ў санаторыю для хворых на лёгка⁴³. Доктар выпраўляў адразу пасья санаторыі на курорт, у Закапанае,

каб мог я лепш падрамантаваць сябе. Але дзе ж там? Праца і таварышы па Клубу не пусьцілі. Замест даўжэйшага адпачынку прыйшлося ізноў і яшчэ мацней ударыць у хамут і везьці цяжкі воз народнае нядолі. Спаць нармальна ня мог і рэгулярнага не было сталаваньня. А доктар прыказаў есьці ў дзень па 5 разоў, хоць і патроху. Але дзе ж там?

Здароўе дрэннае і для майго арганізму галадоўка – павольная сьмерць. А калі-б і перанёс галадоўку, дык у далейшым ніколі не прывядзеш, чалавек, свайго арганізму хоць бы да такога стану, у якім ён цяпер. Бо магчымы – апрача яшчэ больш аслабленых лёгкіх – і катар жалудка. Ніколі потым такому чалавеку не паправіцца. Дрэнна! Пачакаю да заўтра. Можна “заўтра” што-небудзь прынясе з сабой.

Найгорш тое, што галадоўка мая будзе адбывацца тут, нікому няведаемая: няма магчымасьці і ня ўмею даць знаць аб гэтым на волю.

Думкі аб патрэбе ў прынцыпе галадоўкі не выходзяць з галавы.

Спаць! Досыць! Сяньня маю ўжо мяккую падушку, прысланую жонкай. Выгодней будзе спаць.

Ізноў пры ўспаміне аб сям’і асірацелай цяжка становіцца на сэрцы.

Эх, доля!

20.1.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Думка аб абвешчаньні галадоўкі не выходзіць з галавы ад самага рана. Адказу ні на скаргу, ні на тэлеграму німа. Буду галадаваць! Пастанавіў!

Галадую. А чацьвертай гадзіне дня праз дазорцу, што на калідоры, заявіў адміністрацыі турмы аб сваім рашэньні. Завязаў усю сваю ежу, прынесеную з дому, у сурвэтку, і ня толькі хлеб, масла, каўбасу, але нават цукар, сухую гарбату і какао, і папрасіў вынесці з камеры гэны сувісьцель.

Галадую, галадую на знак пратэсту проці бяспраўя. Мяне, як беларускага пасла, нягледзячы на Канстытуцыю, можна хапаць на дарозе; пракурор – страж закону – арыштоўвае, судзьдзя пастанаўляе трымаць у судзе пасла, нявыданага Соймам? Дзе ж правы? Дзе ж загавантаваная Канстытуцыяй нетыкальнасьць пасольская? Для беларуса, хоць нават ён быў паслом Сойму, няма ўставу Канстытуцыйнага. Трэба спыніць працу беларускага пасла, дык можна зламаць Канстытуцыю!

Эх, жыцьцё ты, жыцьцё!

Абкрычалі Грамаду розныя “Dz[ienniki] Wil[eńskie]”, “Słowo”⁴⁴, “Kur[jery] Wil[eńskie]”⁴⁵ і інш. на ўсю Польшчу, што Грамада і “komunizująca i wywrotowa”⁴⁶. А ўрад і рад гэтаму. Думка грамадзянства польскага – а праз газэты варшаўскія, якія таксама на ўсе лады лаялі Грамаду – і грунт заграўнай падрыхтаваны для ўдараў па Грамадзе.

Падрыхтавана ўсё добра. Пара біць Грамаду! Ды як жа яе ліквідаваць? Разьлілася яна, як мора, абхапіла сваімі гурткамі, сваёй арганізацыяй усе беларускія землі ў межах Польшчы. Сталася тэрытарыяльнай і амаль не манапольнай партыяй тут, выціснуўшы “Wyzwolenie”⁴⁷, “Piasta”⁴⁸ зусім, ліквідуўшы ППС⁴⁹, сабіраючы ў свае рады ня толькі сялян, але і работнікаў у месьце. Што ж будзе ў выпадку новых выбараў у Сойм? Гэта ж ні адзін польскі пасол не пападзе

ў Сойм ад “Kresów Wschodnich”? “Zagrożony stan polskiego posiadania i państwowości polskiej”⁵⁰ – вось як вылі эндэцкія⁵¹ газеты.

Ні адна, ня толькі беларуская, але і польскія старыя партыі, не налічалі ў сябе столькі сяброў, бо Грамада налічае да ста тысяч – сіла вялікая, калі б яе ўдалося і быў час усъведаміць і нацыянальна, і сацыяльна, і палітычна.

А значыцца, трэба спыніць, нягледзячы ні на што, хоць бы зламаўшы Канстытуцыю.

21.1.27 г.

ПЯТНІЦА. Галадую. Ня так гэта, урэшце, трудна ў першы дзень. Пад вечар толькі стала ныць у жываце. Цэлы дзень чытаў кнігі.

Начальнік турмы ўвечары прыйшоў намаўляць мяне зьмяніць маю пастанову аб галадоўцы. Доўга ўмаўляў і талкова, разумна. Успомніўшы мне аб сям’і, якую я гублю, руйнуючы сваё здароўе, ударыў на мае хворыя струны. Ізноў спазмы ў горле зьявіліся: цяжка мне стала нават гаварыць; душыла нешта ў горле. Але я застаўся пры сваім рашэньні – дачакацца выданьня мяне праз Сойм. На гэтым гутарка скончылася.

Ня маю жадных ілюзій што да прыхільнай дэцызіі большасьці цяперашняга Сойму ў адносінах да нас – беларускіх паслоў. Выданьне адбудзецца, але дэцызія Сойму ўсё ж такі нібы мае ў сабе нешта прадугледжанае канстытуцыйным правам, а то – жарты! – проста за каўнер пасла і ў турму!

Прынеслі суконную дарожку ў маю камеру. Добра; цяплей у ногі.

Далі пару газэт. Даведаўся, што апрача пяцёх паслоў адбыліся арышты і ў Сакратарыяце (сяньня, выходзячы яшчэ на спацыр, чуў голас Бурсевіча⁵² і, здаецца, Назарука⁵³ кажух бачыў праз ваконца аднэй камеры і голас яго чуў) і ў Тав[арыстве] Белар[ускай] Школы, дзе заарыштаваны былі Астроўскі⁵⁴ і Шнаркевіч⁵⁵ ды Коўш⁵⁶ – дырэктар і бухгалтэр (адначасна) Белар[ускага] Каап[эратыўнага] Банку; што, урэшце, вобыск адбыўся і ў Луцкевіча⁵⁷. “Повальное избиеение младенцев» рознага віду і пераконаньняў.

Паход проці радыкальнага беларускага грамадзянства і нават проці тых, якія да Грамады ніколі не належалі.

22.1.27 г.

СУБОТА. Галадую і далей на знак пратэсту. На спацыру быў, але надта мала: чую слабасьць. Чытаю кнігі; адводжу свае думкі ад патрэбаў жалудка. Куру папяросы. Робіцца млосна, п’ю ваду.

Ня ведаю аб сваіх калегах паслох; калі яны таксама на знак пратэсту галадуюць, то добра. Прынамсі, можа, тады вестка аб галадоўцы якім-небудзь чынам дастанеца на сьвет. А гэта ўжо мела б пэўнае ўражаньне.

Дастаў квіт-паведамленьне турэмнай канцэлярыі, што на маё імя зложена ў канцэлярыі 50 злотых. Мілая Надзя⁵⁸! Як яна апякуецца нада мною. А то-ж да гэтага часу на маім рахунку было толькі 75 грош. Тыя 195 злотых, якія пры першым вобыску былі забраны ад мяне ў паліцыі, дагэтуль ня зьвернены.

23.1.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Чацвёрты дзень галадоўкі. Есцьці ўжо ня хочацца. Толькі шуміць у вушо і неяк круціць у галаве. Робіцца млосна, асабліва ў сярэдзіне дня; маленькімі глыткамі п'ю халодную ваду. Вядра ўжо сам не выстаўляю, ды і на што яго мяняць, калі ў ім апрача акуркаў нічога няма. Ваду гатаваную падаюць, не адмаўляюся прынімаць яе. У мінуты млоснасьці патрэбна.

Дастаў праз пракурора некалькі газет ад жонкі. Даведаўся, што рэгуляміновая камісія Сойму мае разглядаць унёсак Мейштовіча аб выданні зарыштаваных паслоў у панядзелак заўтра, а Сойм будзе дэцыдаваць лёс нашае справы 25 студзеня. Чую, што хочіць сілаў у мяне дачакацца таго дня.

Кантына. Сёньня ў кантыне ўзяў надта мала гільзы, сярнічак, сьвечку, паперы, канвэртаў і сшытак – разам на тры злотых, у той час як у тую нядзельку набіраў быў прадуктаў на 13 зл.

Есцьці ня хочацца абсалютна. Чую толькі слабасьць, круціцца галава; ныюць неяк зубы, як быццам чуецца, што арганізм на сваю патрэбу выцягвае з іх фосфар.

Дастаў сьвежы № “Dz[iennika] Wil[eńskiiego]”. Дазнаўся зьмест унёску. А як жа ўсё перакручана, гэтулькі там маны і злоснага лгарства! Усё ёсьць, усякіх небыліц поўна, абы толькі запакаваць і адсунуць ад працы ненавісных беларускіх паслоў Грамады!

Добра думаю, ці ёсьць рацыя далей галадаваць, калі ўжо ясна відаць, што большасьць Сойму будзе за выданьнем; гэта відаць з пастановаў асобных клюбаў.

Усё ж такі не! Буду трымацца і далей пры сваёй пастанове, хоць і бачу па твары сваім, як змізарнеў ужо я, што здароўе сваё, і без таго кволае – руйную я зусім. Буду галадаваць! Ня доўга чакаць. Голад не дакучае зусім, а па спыненьні галадоўкі пастараюся добра карміцца, ізноў займацца гімнастыкай – а мо' і наганю тады страчанае.

А калі прыдзеца памерці? Ну, што-ж? Маю ўжо 42 гады. Папрацаваў досыць; здабыў імя. Няхай ведаюць беларускія працоўныя масы, якія спатыкаюць выяўленьне ў адносінах да іх бяспраўя на кожным кроку, што іх пасол, іх абаронца і прадстаўнік дабравольна прыняў на сябе варункі павольнай сьмерці, ня могуць прымірыцца з фактам небывалага бяспраўя. Няхай маё імя ў лічбе мучанікаў за беларускі народ! Так!

Дзеці, жонка!... О, каб вы ведалі, як я страдаю цяпер пры мысьлі аб вас!

24. I. 27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Галадую пяты дзень. Нічога! Пазьней устаю, раней кладуся ў ложка – слабасьць. На спацыр выходзіць ужо не магу. Вядра не мяняюць, бо гэта – лішняе. Не падмятаю камеры, бо не магу, сіл няма; ды яно і не патрэбна, бо чыста зусім. Шыбаў у вокнах не выціраю, бо трудна падняцца на табурэтку – круціцца галава. Найбольш сяджу і чытаю. Разы тры-чатыры магу яшчэ паволі прайсьціся ўздоўж сваёй камеры. Штаны зусім спаўзаюць, нягледзячы на тое, што ўжо пазаўчора яшчэ спронжку зацягнуў да самага канца, да “адказу”. Прабую закруціць хлясьцік пры спронжцы, каб як-небудзь яшчэ больш сьціснуць штаны ў паясьніцы. Ускураў, але мала памагае. Трымаецца паясьніца штаноў аж на самых толькі клубках. Калошы штаноў соўгаюцца пры хадзьбе па падлозе. Падкасываю іх.

Як шкода і нудна, што жадных газет сёння, у панядзелак, дастаць ня можна. А выпісаў жа сабе я праз адміністрацыю турэмную яшчэ 20/1 газеты з даты 15. I. 27 г.: “Dz[ieŋnik] Wil[eńskij”, “Głos Prawdy”⁵⁹, “Robotnik”⁶⁰, якія – як сказаў начальнік турмы – могуць быць аддаваны мне проста праз турэмную адміністрацыю, без асаблівай цэнзуры пракурора. Але і гэных газет – старых №№ ix з 15/1 яшчэ няма.

Праз начальніка турмы выпісаў з 15-га ж студзеня ўсе віленскія беларускія газеты: “Наша справа”⁶¹, “Narodny Zwon”⁶², “Маланка”⁶³, “Сялянская ніва”⁶⁴ і “Biełaruśskaja krynica”⁶⁵. Ну, але на іх прыдзецца доўга чакаць, бо яны перад даручэннем мне павінны прайсці праз пэўнае мытарства – прагляд пракурора... Калі ж я дачакаюся роднае прэсы? З “Dz[ieŋnika] Wil[eńskiego]” даведаўся, што “Наша справа” двойчы, а “Сял[янская] ніва” адзін раз былі сканфіскаваны якраз за артыкулы ў зьвязку з ганебным арыштаваньнем беларускіх паслоў.

Так! “Dz[ieŋnik] Wil[eńskij” і “Słowo” глумяцца над намі і бясчэсьцяць так, як ім хочацца, а беларускай прэсе затыкаюць рот, калі яна хоча бараніць сваіх паслоў і аб’ектыўна высвятляць праўду.

Гуляе фашызм ува ўсю!

Пабачым, што ж прынясуць заўтрашнія газеты!

25.I.27 г.

АЎТОРАК. Сяньня – шосты дзень маёй галадоўкі. Слабасьць павялічваецца, але цікава, што есьці ня хочацца абсалютна.

Дазорца калідорны паведамляе, што прынясьлі мне з дому ежу. Адмаўляюся прыняць, бо нашто мне яна? Каб галадоўку перарваў, дык я ж маю яшчэ трохі ўсякіх запасаў. Не прыняў! Можна скемяць дома, якія прычыны змушаюць мяне не прыймаць дакармленьня. Бедная жонка! якім ударам будзе для яе, калі дагадаецца яна аб повадах, якія змушаюць мяне, чалавека з падупаўшым наогул здароўем, адмаўляцца ад прыняцьця дакармленьня! Колькі будзе сьлёз і душэўных мук.

Але адмовіўся і – скончана. Чую ўжо зачарствеўшым сябе ў сваёй пастанове. Няхай будзе, што будзе!

Ізноў прынеслі – як і раней было – цэлую пачку газет польскіх, якія – нават польскія – прагледжаны пракурорам. Як відаць з пісьма жонкі, гэта – ужо другая пачка газет, якія яна пасылае мне. Відаць – добрая рука падбірала газеты, калі ў іх знаходжу самыя цікавыя для мяне рэчы ў зьвязку з адбыўшыміся арыштамі. У “Kur[erze] Wil[eńskim]” зьмешчаны пратэст Упр[авы] Т[аварыст]ва Бел[арускай] Школы (Уласаў⁶⁶ і Шырма⁶⁷) і Пэдагагічнай Рады Віл[енскай] Бел[арускай] Гімн[азіі] проці арышту Рад[аслава] Астроўскага; у другім № “Kur[er]a Wil[eńskiego]” ліст да рэдакцыі, падпісаны жонкай Астроўскага⁶⁸, якая зьбівае інсинуацыі “Dz[ieŋnika] Wil[eńskiego]” і “Słowa” адносна яе мужа. У “Kur[erze] Por[annym]”⁶⁹ запрос Цэнтр[альнага] Сэкрэтарыяту Грамады да пракурора аб тым, ці лічыцца Сакратарыят закрытым, бо ў ім стаіць паліцэйская варта і забірае карэспандэнцыю Грамады.

Пасьля гадзіны 2-й дастаў сьвежы № “Dz[ieŋnika] Wil[eńskiego]”. Чытаю: “Sprawa w Sejmie o wydaniu zaaresztowanych postów”⁷⁰. Бачу, што зьбіралася рэгулямінавая Камісія, на якой быў прысутны Мейштовіч і пракурор Віл[енскага]

Ак[руговага] Суда Прылуцкі, аўтар унёску; маршалак Ратай. Ярэміч⁷¹ занёс пратэст проці разгляду ўнёску. “Зламаная ўжо канстытуцыя, хочаце яшчэ зламаць і рэгулямін”. Патрэбаваў фармальнага праходу ўнёску праз Сойм, мусіць спадзеючыся, “што Сойм адкіне ўнёсак”. Наіўны!

А мне час галадоўкі працягнуў яшчэ больш на адзін дзень... Ну што ж? Глупства! Калі я ўжо ад яды адвык і ня чую жаднае патрэбы яе. Але цікава адно, што голас мой стаўся зусім глухім і слабым. Калі даводзіцца што-небудзь сказаць дзорцу, дык неяк словы выходзяць з маіх вуснаў надта паволі, у расьцяжку, і зусім ціхія, глухія. Ныюць зубы, ныюць почки; што раз, то мацней з кожным днём адчуваю тыя мейсцы ў лёгкіх – абедзьве верхнія часткі і бакавая ніжняя частка справа – злы зусім стан якіх быў сканстатаваны ў мяне – як быў у санаторыі – на апарате Рэнтгена. Сяньня гэтыя мейсцы адчуваю чамусьці асабліва моцна. Дрэнна! З такім здароўем – пачынаю сабе разважаць – трэба да галадоўкі, да яе абвешчаньня, адносіцца асьцярожней. Бо памерці тут не дадуць, будуць сілай падкармливаць (а аслабеўшы чалавек не адаб’ецца!), а здароўе зруйнуеш дашчэнтну.

Што ж рабіць? Не! Пачакаю да заўтра! А ногі, нягледзячы на тое, што абуты зусім цёпла, і рукі неяк асабліва зябнуць, мёрзнуць. Адціраю рукі; саграваю ногі, хоць бы зусім павольным і ціхім шаганьнем па сваёй камеры. Сяджу ўжо 5 дзён увесь час у сваім футры, якое чую – адбірае мне к вечары плечы зусім. Рукі сталіся бледныя, вечна сьцюдзёныя; у люстэрку бачу, што вочы неяк глыбока ўваліліся ў арбіту; вочы сумныя, без жыцьця; шчокі ўваліліся; скура на твары блядым пазнаў – цела⁷² сталася нейкая сухая.

Але дзіўна, што ў той час, як у першыя дні – да галадоўкі – у турме, так і на волі заўсёды ў мяне, нават у холад, пот быў пад пахамі рук, цяпер, у часе галадоўкі, хоць адзеты наогул надта цёпла і не скідаю з сябе футры – пад пахамі зусім суха.

Сяньняшні дзень неяк асабліва багаты перажываньнямі. Нягледзячы на агульнае аслабленьне, думкі ў мяне чыстыя, ясныя; плывуць лягчэна, без пераскокаў. Чую нейкі сталы духовы спакой; адзінота і цішыня спрыяюць, мусіць, гэтаму.

Інспэктар турмы, чалавек сапраўды робячы добрае ўражаньне, зайшоўшы ў камеру, радзіць мне перарваць галадоўку, бо высьвятленьне справы майго арышту можа працягнуцца – кажа – яшчэ не адзін і не два, а можа і некалькі дзён; што здароўе сваё я ўжо і без таго за гэтыя шэсьць дзён парадкам-такі падарваў, адмяяцца і ад гэтага будзе цяжка, а skutкі далейшае галадоўкі могуць быць зусім гібельныя для здароўя ў далейшым; права турэмнае вымагае, каб аслабеўшых зусім сілком дакармливаць, а гэтая рэч для галадуючага і прыкрая і непрыемная – “адміністрацыя змушана будзе дакармливаць вас сілком, уміраць не дамо, не маема права”.

У далікатны спосаб яму аднак-жа адказаў я, што галадоўкі не спыню. Ён выйшаў. Але спакой мой ізноў быў нарушаны гэтаю гутаркаю. На самым дзеле. Ілюзіі быць ня можа: Сойм выдасць нас – беларускіх паслоў; правіцтовая большасць будзе рада нават выпадку пазбавіцца нас у Сойме і спыніць нашу працу на правінцыі; пераважная большасць Сойму – ад крайняй правіцы аж да “Вызваленьня” ўключна – будзе галасаваць за выданьнем. Мой пратэст –

галадоўка ня можа выйсці з маёй камеры на шырокі сьвет. Змарную толькі зусім сваё здароўе, якое паправіць у далейшым у турме будзе немагчымым, а калі б і быў звольнены, то доўга прыйдзеца і дома ачуньваць ад гэтай нават шасьцідзённай галадоўкі, і на які месяц часу я і на волі работнік буду ніякі. Што ж рабіць?...

Ці гэтая мая шляхотная пастанова аб галадоўцы-пратэсту пасья ўсяго гэтага [мае] якую-небудзь рацыю разумную? Пачынаю ўжо сумнявацца ў гэтым... Дрэнна.

Куру, выпіў глыток вады; кладуся спаць. Заўтра аканчальна надумаюся, што рабіць.

26.1.27 г.

СЕРАДА. Сёмы дзень галадоўкі.

Дазорцы нават выяўляюць мне сваё спачуцьцё і ўгаварываюць спыніць галадоўку, цьвердзячы, што я стаў зусім непадобны да таго, якім зьявіўся суды. Нейкі дазорца старэйшага веку, які запрапанаваў мне выйсці на спацыр, пачуўшы маю адмову, што з прычыны крайняй слабасьці ізноў і ізноў адмаўляюся ад спацыру, з спачуцьцём да мяне заявіў, што працяг далейшай маёй галадоўкі можа зрабіць тое, што я ўжо ніколі не папраўлю свайго здароўя. Добрыя вочы, бясхітрасны чалавек, гаворыць – віджу – праўду. Спачуцьцё шчырае, людзкае прачытаў я ў яго ваччу. Аднак адказаў яму, што да атрыманьня газэт сьвежых пастановы сваёй не зьмяню.

Сяджу, зябну, чытаю, куру.

Інспэктар прыносіць нейкую паперу. Абвяшчае, што Акр[ужны] Віл[енскі] суд, разгледзеўшы справу інцыдэнтальных скаргаў Мятлы, Рак-Міхайлоўскага і Галавача на дэцызію сьледчага судзьдзі Баброўскага аб трыманьні нас у турме пастанавіў – скаргі нашыя адхіліць. Значыцца, суд прызнаў правільным трыманьне нас у турме. Так! Чаго ж іншага можна было і спадзявацца?!... Расьпісваюся, што пастанова мне абвешчана.

Інспэктар пры аказіі гэтай ізноў прабуе ўгаварываць мяне спыніць галадоўку. Адказываю, што за дзень гэты падумаю, а вечарам – пасья атрыманьня газэт – скажу сваё рашучае ў гэтай справе слова.

Дазорца дакладае, што мне прынеслі з дому, відаць, ежу, і пытаецца, ці прыйму? Адмаўляюся. Ведаю, што гэта будзе надта балець жонцы, але не магу прыняць, бо трымаюся пры сваёй ранейшай пастанове.

Сьцюдзёна, зябну, хукаю на блядыя сьсінілыя рукі, тру халодны нос; шуміць у вушах, галава кругом ходзіць. Слабасьць крайняя, надзвычайная; чую, што сілы зусім гаснуць.

Трымацца далей ці не? Ці ёсьць рацыя далей галадаваць? А мо', запраўды, спыніць галадоўку? Можа гэта выгадней будзе? Можа мае сілы, веды і здольнасьці яшчэ спатрэбяцца роднаму народу, справе беларускай? Пачакаю вечара, пачакаю газэт.

Маю сьвежы № "Dz[iennika] Wil[eńskiego]". Бурлівае паседжаньне сойму. Унёсак аб выданьні заарыштаваных паслоў скіроўвае марш[алак] Ратай афіцьяльна на разгляд рэгулямінавай камісіі (а там ён можа ж быць і некалькі дзён!), нікому слова ў гэтай справе не даецца. Воевудзі⁷³ за выкрыкі выключаецца на цэлы

месяц (небывалая кара!). Клубы нацыян[альных] меншасцяў – славянскіх, відаць – НПХ⁷⁴ і камуністы злажылі ўнёсак аб выражэнні недаверыя Ратаю і ўраду.

Так! Гарачы дзень... Цікава, як будзе адбывацца разгляд у Сойме істоты справы выданьня нас.

Думаю, што ў рэгулям[іновай] камісіі дыскусія над унёскам будзе цягнуцца ў часе не аднаго, а некалькіх паседжаньняў. Можна, па вырашэнні – праблематычным – справы там, унёсак пападзе на пленум Сойму праз якіх 4-5 дзён, а то і праз тыдзень – калі будзе нядзельны і панядзелкавы перарыў.

Ці варта галадаваць далей? Гэта ж прыйшлося б ад сяньняшняга дня яшчэ галадаваць дзён 7-8; пакуль вестка аб дэцызіі Сойму дойдзе ў маю камеру! Сяньня ж, вечарам, трэба-такі прыняць пэўную пастанову. Ужо, урэшце, давёў я сабе, што далейшая галадоўка, нішчачы аканчальна маё здароўе – бессэнсоўная, бо калі магла б яна скончыцца, невядома. Бо невядома, калі Сойм здэцыдуе?

Пад вечар заходзіцца ў маю камеру начальнік турмы, на спатканьне якога я ледзь мог падняцца з мейсца. Прапануе падумаць добра і спыніць галадоўку, бо канстатуе крайняе маё аслабленьне і свой абавязак застасаваньня лекарскіх аглядзін майго стану здароўя. Адказываю, што я яшчэ краплюся, яшчэ аканчальна не намысьліўся, але ад аглядзін лекарскіх не адмаўляюся.

Зьяўляецца доктар турэмны Завадзкі, галоўны доктар мястовага шпіталю. Выслухае сэрца, шчупае слабы мой пульс, глядзіць язык – і шчыра радзіць спыніць галадоўку.

Яшчэ я ўпорствую. Нягледзячы на надзвычайную слабасьць, духам – бодры я.

Па выхадзе начальніка і доктара доўга і ўсебакова разважаю, што ж рабіць далей? Не запісываю тут маіх мысьляў над гэтым пытаньнем, бо гэта было б паўтарэньнем вышэйшага зафіксаванага сяньня і ў аўторак 25/І. Нанова перадумваю ўсё, узважаю і, урэшце, позьнім вечарам, хіляючыся, падыходжу да дзвярэй і – звяваю...

Зьяўляецца дазорца. Абвешчаю яму, што галадоўку спыняю, каб замэльдаваў аб гэтым адміністрацыі турмы і каб прынёс мне вару і малака.

Кладуся ўжо спаць, выгіў я паўкубка цёплага малака, разбаўленага вадою.

Так скончылася мая сямідзённая галадоўка.

27.І.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Пасьля перанесенай галадоўкі п'ю малака, разбаўленае яшчэ вадою. У часе абеду піў ужо малака без вады і зьёў адзін размочаны сухар. Самапачуцьце папраўляецца, як быццам пасьля цяжкай хваробы; ня чую азнобу. Але здзіўна адно, што нават малака і тое чуецца ў жываце, як нешта лішняе. І наогул есьці нека зусім ня хочацца.

Раніцай прынеслі мне, урэшце, з затрыманых і адабраных у мяне ў турме ў першы дзень – 15/І – каўнерык і гальштук.

Прынеслі раніцай і ў дзень газеты. Маю і "Dz[iennik] Wil[eński]", і "Słowo", і "Kurjera Wil[eńskiego]", і "Robotnik", і "Rzeczpospolita"⁷⁵. Чытаю і нават паміж абедзеным часам і вячэрай адважыўся зьесьці адзін апэльцын.

Не шкадуючая свайго часу і ног жонка ізноў прынесла мне ежы. Прыняў толькі малака, апэльцыны, варэньне і папяросы ды бялізну; хлеб адаслаў назад. Шмат маю харчоў яшчэ з тых, што былі мне прынесены да часу распачацьця галадоўкі.

На спацыр сяння не выходзіў зусім – чую яшчэ слабасць. Але ўсё ж па камеры ходзячы ног ужо не валаку за сабой.

Ранейшы ўнылы, прыгнечаны настрой знікае. Пачынаю прымірацца з лёсам, супакойваючы свой бунтарскі дух, праявы якога тут у адзіночцы, пры гэткай гэрматычнай ізаляцыі ні да чаго не прывядуць.

28.1.27 г.

ПЯТНІЦА. Стараюся папраўляцца пасья галадоўкі. Ужо ем ня толькі малочнае, а і мясное – з прынесенага жонкай. Чытаю.

Ведаю, што сяння-заўтра вырашыцца справа мая ў Сойме. Уважаючы на газэтныя рэляцыі, лічу магчымым даць усе 90% за тое, што выданы буду. Ужо наперад прыміраюся з лёсам, што прыдзецца тут быць значна даўжэй, чым мысліў у першы дзень, як дастаўся сюды.

Але, глупства! Няма злога бяз добрага. Маю прынамсі адпачынак. А ён так мне патрэбен! Праўда – не зусім санаторыйна-курацыйны адпачынак, але ўсё ж адпачынак, адпачынак ад штодзённай беганіны, ад рваньня нэрваў, ад клопату, ад вялікіх, непасільных абавязкаў, ад вечнага незадавальнення тым, што ня ўсё пасьпяваеш, чалавек, зрабіць у свой час, што нават на іменную-прыватную карэспандэнцыю часамі прыходзіцца адказваць праз якія тыдні два-тры. А тут ціха, спакойна; адзіноцтва не абцяжарвае, а нават спрыяе ўнутранаму спакою.

Што ж? Выдадуць – буду жыць тут да суда, а там паглядзім, як вырашыць суд?!

P.S. Сяння першы раз за дзевяць дзён, пачынаючы з 20/1, меў вечарам “стул”.

29.1.27 г.

СУБОТА. Жыцьцё ў турме ідзець звычайным парадкам. А як пасья нядаўняй сваёй галадоўкі, дык нават зусім добра: перамена настрою на лепшы, унутраны супакой.

Цікава, што дасць у нашай справе сянняшняне паседжаньне Сойму. Прадбачу – бура з боку Сабалеўскага⁷⁶, адзінага цяпер з Грамады ў Сойме, з боку Н.П.Х., славянскіх меншасьцяў і камуністаў, але... большасць напэўна будзе за выданьнем. Ну, што ж? Будзем сядзець. Аднак-жа, не сумляваюся ні на мінуту, справа наша будзе ісьці сваім шляхам: ускалыхнутае народнае мора супакойвацца ня будзе: народ будзе дамагацца свайго, знойдуцца і адпаведныя кіраўнікі замест нас, так цяпер ізаляваных як я, што ня ведаю нават, што творыцца ў самай турме – ці ведаюць нават тут седзячыя палітычныя, што пяць паслоў беларускіх сядзяць тут у гэрматычна ізаляваных камерах пад адным з імі дахам.

Ад пракурора сяння прыйшоў паведамленьне мне і Тарашкевічу, якое мне прачытана, што № 7 “Нашае Справы” даручаны нам ня будзе. Для “увязьнёных” і “Наша Справа” “увязьнёна”!

30.1.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. “Dz[iennik] Wil[eński]” (суботні №) усьлед за “G[osem] Prawdy” паведамляе аб шырокай “дэнунцыатарскай”⁷⁷ працы пасла С. Ваявудзкага⁷⁸. Н.П.Х. і камуністы ў Сойме выпусьцілі камунікат аб абароне Ваявудзкага ад нападаў фашыстоўскай пілсудчыны. Цікава, што прынясуць далейшыя дні ў гэтай справе.

Напісаў сянняя вялікі ліст жонцы. Цэлы дзень праглядаю прысланыя мне з 15/І аж 13 №№ “Głosu Prawdy” і чытаю “Коллективізм” Вандэрвэльдзго⁷⁹. На жаль вялікі, сянняяшняга “Dz[iennika] Wil[eńskiego]” не дастаў.

31.І.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. І газеты дастаў, а нічога новага не прынеслі яны. Справа мая ў Сойме будзе вырашацца толькі ў чацьверг, 3/ІІ.

1.ІІ.27 г.

АЎТОРАК. Чытаю “Семья Муратовых” Шэллера Міхайлава⁸⁰.

2.ІІ.27 г.

СЕРАДА. Ну, заўтра ўжо, урэшце, Сойм скажа сваё слова! Напэўна выдасьць – большасьць Сойму без усялякага гумліву – будзе за гэта.

Шкода, што сянняя жадных газэт мне не прынесена; нават “Dz[iennika] Wil[eńskiego]”. Што б гэта значыла? Ці ня сталася чаго ў самой турме?

Дастаў ізноў з дому пасылку бялізны і ежы. Ніяк не магу прывыкнуць – быць спакойным у гэты час: там жонка, гэтак вечна ўсё блізка прыймаючая да сэрца, чакае там пры браме турмы... Самы факт і зьмест пасылкі сьведчаць, што яна яшчэ не дастала майго ліста, напісанага ў нядзелю. Доўга ж у пракурора трымаюць нашы лісты!

Гімнастыкай займаюся. Ем як у санаторыі, стараючыся нагнаць страчанае ў часе галадоўкі.

3.ІІ.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Сянняя вечарам дастаў ліст ад жонкі і сянняя адпісаў, каб заапекавалася нарыхтаваньнем маёй справы судовай з Лапурка⁸¹, якая вызначана, здаецца, на 14 ці на 15/ІІ.

Цяперашняя мая справа лічыцца пад нумарам 39/27, як “więźnia śledczego”⁸². Высылаю ліст заўтра, у пятніцу.

4.ІІ.27 г.

ПЯТНІЦА. Ліст жонцы выслаў. Няхай наймаюць там адваката. Хачу напісаць пракурору просьбу аб дазvole мне быць асабіста на судзе ў справе абвінавачваньня мяне і доктара Лапуркі за...⁸³ у друку.

Рэгуляміновая камісія Сойму ўчора 3/ІІ пастанавіла 7 проці 4 галасоў выдаць пяць паслоў. Сойм не разглядаў яшчэ. Рэфэрэнт пасол Добжаньскі⁸⁴ (Z. L. N.⁸⁵) гаварыў 5 гадзін на тайным паседжаньні рэг[улямінавай] камісіі.

5.ІІ.27 г.

СУБОТА. Учора 4/ІІ Сойм большасьцю галасоў пастанавіў выдаць пяць заарыштаваных паслоў.

Унёсак Шрайбэра⁸⁶ (Жыдоўскае кола⁸⁷) аб панойным разглядзе справы ў Рэгул[ямінавай] Камісіі (падкамісія з 3-х асоб для дэталы[ага] разгляду справы) праваліўся: было “за” 106, а “проці” 163.

Іменнае галасаваньне за выданьне дало гэтка вынікі:

Тарашкевіч: “за” 159, “проці” 89, неважн. 12.

Рак-Міхайлоўскі: “за” 166, “проці” 83, неважн. 11.

Мятла Пятро: “за” 166, “проці” 83, неважн. 4.

Валошын: “за” 165, “проці” 85, неважн. 9.

Галавач: “за” 165, “проці” 84, неважн. 10.

Рэзультаты першага і другіх галасаванняў выклікалі вялікую дэманстрацыю з боку меншасцяў, Н.П.Х. і камуністаў.

Проці выдання галасавалі: “Wyzwolenie”, П.П.С., Н.П.Х., камуністы, жыды, немцы, беларусы, украінцы і пасол Хамінскі⁸⁸ з “Клубу Працы”⁸⁹, які з-за гэтага перад паседжаннем Сойму выйшаў з партыі “Клуб Працы”.

“Związek Chłopski”⁹⁰ ад галасав[анья] ўстрымаўся. Рэфэраваў унёсак аб выданні ў Сойме пасол Добжаньскі (Z.L.N.); “за” выданьне выступілі: пас. Марвер⁹¹ (Z.L.N.) і Строньскі⁹²; “проці” выступілі: Рагуля⁹³, Шрайбэр, Лібэрман⁹⁴, Баліч⁹⁵ і Сахаці⁹⁶.

“N.P.Ch.”, Stron[nictwo] Chłopskie⁹⁷, Piast, Wyzwolenie, Białoruska Hromada і Klub Ukraiński атрымалі 2/II тэлеграмы з Масквы, датаваныя 31/I, ад “Крэстінтэрну”, што апошні ня меў жадных стасункаў з зарыштаванымі пасламі і што жадным арганізацыям у Польшчы грашовых субсыдыяў не даваў.

У м. Косаве на Палесьсі мела мейсца 3/II дэманстрацыя, у якой прыймалі ўчасьце сябры Грамады. Паліцыя страляла ў дэманстрантаў: 5 забіта і 5 ранена. У лічбе забітых апазнана трох сэкрэтароў гурткоў Грамады.

Сярод заарыштаваных у Валожынскім павеце 22 асобы сяброў Грамады, 16/ I і пасаджаных у турму ў Вялейцы, некаторыя, як піша “Dz[iennik] Wil[ieński]”, былі адначасна “członkami”⁹⁸ К.П.З.Б.

Пасол Галка⁹⁹ выйшаў з “Вызваленьня” і цьвердзіць, што “Вызваленьне” праз Вявудзкага даставала грошы на сваю працу ад 2-га аддзелу.

На трэці дзень пасля заарыштаваньня 5 паслоў (а знача 18/I) Масква згадзілася на далучэньне да Савецкай Беларусі яшчэ 2-х паветаў (“Głos Prawdy”). Якія гэта паветы? Ці ня Себежскі і Невельскі!

Арышты сяброў Грамады, мусіць, выдатнейшых, адбыліся, як піша “Dz[iennik] Wil[ieński]”, амаль не ўва ўсіх паветах Зах[одняй] Беларусі. Значыцца, улада пастанавіла зусім зьліквідаваць Грамаду. Бо набліжаюцца выбары. Уззялася ўлада ўжо і за беларускіх хадэкаў. Ксяндза Гадлеўскага¹⁰⁰ на 2 гады садзяць у кляштар у Горадні, ксяндза Шутовіча¹⁰¹ вырываюць з Барадзеніч¹⁰² і садзяць вікарам у Лідзе¹⁰³.

П.П.С на Палесьсі зрабіла зьезд з усіх паветаў палескіх. Відаць, рыхтуюцца ўжо да выбараў.

Пасол Гальман¹⁰⁴ шуміць у Віленска-Троцкім павеце, закладаючы свой саюз дробных “rolników kresowych”¹⁰⁵.

Так, выбары, відаць, набліжаюцца.

Усім нам пяцём прышпілілі прыналежнасьць да К.П.З.Б. Значыцца, сядзім моцна. Ня здолелі проста заарыштаваць за Грамаду – дык ухітрыліся прышпіліць інашае. Абы толькі дапяць мэты.

6.II.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Чытаю “Бесы” Дастаеўскага¹⁰⁶.

7.ІІ.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Сяньня першы раз адведзіла мяне жонка. Як яна, бедная, гаруе: відаць з кожнага руху, з кожнае рысы твару... Спатканьне і гутаркі нашы адбываліся ў прысутнасці паліцэйнага ахвіцэра турмы і “aplikanta rządowego”¹⁰⁷. Апрача дробных хатніх справаў і адрочаньня судовай справы з Лапурка, ні аб чым ня можна было гаварыць, т. е. не датыкацца зусім справы абвінавчваньня цяпер майго.

8.ІІ.27 г.

АЎТОРАК. З “Dz[eiennika] Wil[eńskiego]” даведваюся, што ў Савецкай Беларусі адбылося больш 100 мітынгаў пратэсту проці белага тэрару ў Польшчы і тамаваньня рэвалюцыйнага руху – у зьвязку з арыштаваньнем паслоў Грамады. Найбольшыя дэманстрацыі пратэсту адбыліся нібы ў Менску, Мазыры, Слуцку, Бабруйску і Гомелю¹⁰⁸.

П.П.С. у Сойме ўнеслі інтэрпэляцыю ў справе крывавых выпадкаў у часе маніфэстацыі ў Косаве-Палескім, дзе паліцыя і “strzelcami”¹⁰⁹ (“Głos Prawdy”) было забіта 5 асоб і цяжка ранена 5. Лічба лёгка-раненых невядома, адбываюцца арышты ўчасьнікаў дэманстрацыі.

В “Głosie Praw[dy]” даведваюся, што ў Сойме, у часе разгляду справы аб выдачы паслоў адбылася і паўтаралася тройчы небывалая дэманстрацыя з боку Н.П.Х., украінцаў, беларусаў і камуністаў, кончывшаяся сьпевамі “Не пара, не пара”¹¹⁰ і “Шалейце, шалейце, скажэнныя каты”¹¹¹.

9.ІІ.27 г.

СЕРАДА. Прынесена цэлая кіпа газэт: “Kur[er] Wil[eński]”, “Robotn[ik]”, “Głos Prawdy”. Пераглядаю. Чытаю Юана Фостэра Фрасэра¹¹² “Як Амэрыка працуе”.

10.ІІ.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Напісаў ліст жонцы (ужо 4-ты), каб дастала паўнамоцтвы на пераказ ёй маіх грошай у Бел[арускі] каап[эратыўны] банк і каб аплаціла мае даўгі.

Сяньня быў пракурор Штэйрман з сваім заступнікам у маёй “цэлі”. Звычайна, відаць, начальніцкі абход.

Жонцы сяньня напісаў і аб тым, каб забрала ад адв[аката] Родзевіча¹¹³ і пераслала паслу Хруцкаму¹¹⁴ ўнёсак аб выданьні мяне за мітынг у м. Лоск у 1923 годзе¹¹⁵.

Пракурор быў у мяне ў камеры, у шапцы на галаве. Ня думаю, каб гэта была “форма” (“уніформ”) афіцыйная пракурора, бо толькі ў гэтым выпадку ня можна было б закінуць яму недахоп узгадаваньня. Пры другіх такіх “адведзінах” яго зраблю – як пасол яшчэ Сойму – гісторыю яму, або і сам надзену пры гэтым шапку.

11.ІІ.27 г.

ПЯТНІЦА. З “Kur[er]u] Wil[eńskiego]” даведваюся, што 30/І адбыўся зьезд “Партыі працы” ў Ашмяне. На Зьезьдзе было 70 дэлегатаў і каля 400 гасьцей. Выступаў пасол Хаміньскі, выціскаючы з Ашм[янскага] павету “пястаўцаў”.

Старшыня зьезду (сэкр[этар] “Wileńsk[iego] zarządu Wojewódzkiego, p. Gacki”¹¹⁶), адчыняючы зьезд, вітаў уладу ў асобе прысутных на зьездзе старасты і павятовага камэнданта, і прыбылых дэлегатаў.

Так, дзе не паспела апанаваць Грамада, дык лезуць туды і “Вызвал[еньне]”, і “Пяст”, і ўрэшце “Партыя працы”.

У дэпазытавай кнізе турмы (дзе ўпісаны мае грошы) маё прозьвішча стаіць у гэтым годзе – 15/І. 27 г. – пад № 263. Сяньня 11/ІІ. 27 г., расьпісваючыся, іначай, сьцьвярджаючы дадатак у кантыне з маіх грошай, заўважыў я апошні № 573. Значыцца, за 27 дзён прыбыла народу ў Лукішках, 310 асобаў! Вось пакуюць!

12.ІІ.27 г.

СУБОТА. Субота пачалася, як і кожны дзень. Але вечар гэтага дня прынёс надзвычайную мне неспадзяванку. (Пішу гэта з апазьненнем на шэсьць дзён – 18/ІІ, бо толькі праз 6 дзён вярнулі мне мой гэты сшытак).

Вот жа ў суботу а 6 гадзіне вечара, чуць скончана была вячэра, адчыняюцца дзьверы маёй камеры ў Лукішках (“цэля” № 115) і дазорца заяўляе, каб я сабраў усе свае рэчы, бо зараз жа буду пераведзены з гэтае камеры.

Памятаючы, што начальнік турмы аднаго разу дэклараваў даць мне больш сухую і чысьцейшую камеру і што гэта паўтарыў ён мне ў прысутнасьці пракурора Штэйнмана 10/ІІ, я хуценька зьвязаў пасьцель, склаў у прынесены дазорцай мяшок прадукты, закручваючы іх на скорую руку ў паперу – бо чаго ж там асабліва пакавацца, калі спадзяюся, можа прыдзецца перанесьці іх некалькі крокаў? – паклаў у мяшок свае кнігі – задачнікі і гэты сшытак – ды і кнігі турэмныя, што былі ў мяне з турэмнае бібліятэкі.

Гатова ўсё. Чакаю, калі паклічуць пераносіцца ў другую камеру... Хаджу па камеры, куру, і ўжо неяк нават не хацелася б пераносіцца ў другую камеру – прывык да першай сваёй – 115. Аж прыходзіць раптам ізноў дазорца і просіць аддаць яму турэмныя кнігі, не забіраць з сабой. Чаму, пытаюся, ці ж у новай камеры не прыдзецца карыстацца з гэтай-жа бібліятэкі? Маўчыць; кнігі забірае і выходзіць...

Задумаўся я... Што б гэта значыла? няўжо зьбіраюцца нас вывезьці з Лукішак? Не, мысьлю, з якой жа рацыі? Але для чаго ж адабралі кнігі? Напэўна вывезуць! А куды? Ну, напэўна, у Стэфанаўскую турму ў Вільні. Бо Лукішкі і так перапоўнены; жарты, за 27 дзён прыбыло ўжо сюды 310 асобаў! Служба Лукішак – думаю – пераладована працай, бо ўжо паслы і Грамадаўцы сядзяць у адзіночках і па адным толькі ходзяць на спацыр, дык вартаўнікам і службе (дазорцам) зашмат працы і, мусіць, дзеля гэтага пракурор пастанавіў перанесьці нас у Стэфанаўскую турму.

Ну, што ж? У Стэфанаўскую дык у Стэфанаўскую, абы толькі не з Вільні.

Прыходзіць дазорца, бярэць адзін клумак, я другі, ідзем па калідору. “Направа?” – пытаюся. “Не, проста, а потым налева!”. Камера, да выходных дзьвярэй... Ага, значыцца выяжджаць прыдзецца...

Пакой для баданьняў... Што гэта?! Тут укладаюць свае рэчы Мятла, Валошын, зараз прыходзіць за мной сюды ж Тарашкевіч і, урэшце, праз мінуты дзэве, Галавач... Чыноўнік магазыновы варочае нам забраныя ў мяне 15/І рэчы, квітуем атрыманьне з паваротам (але толькі квітуем, а грошай на рукі не даюць) сваіх грошай, што былі ў дэпазыце турмы.

Можа звальненне? Шэпт чуваць тарсасьць (?)¹¹⁷. Якое ж, Кажу, звальненне, калі грошай не варочаюць, ды бачыш, колькі стаіць у калідоры паліцыянтаў.

Уваходзіць у гэты ж пакой камэндант паліцыі... "Куды ж вы нас высылаеце?" – пытаемся ў начальніка, прысутнага тут, ды ў інспектара. "Ня ведаем" – адказваюць. Пытаемся ў камэнданта: "Куды ж вы нас павезіце?". – "Я і сам ня ведаю". Што за туманы?... Ну, зразумела, не скажуць; трэба ж трымаць усё ў сакрэце, каб перавозка абыйшлася ціха.

Грошы нашыя з дэпазыту, гадзіннікі і легітымацыі пасольскія забірае сабе камэндант паліцыі, прыстаўляе да нас па адным паліцыянту – у кожнага карабін у руках, штык пры боку, патранташы на поясе – пералічвае нас, спраўджае прозьвішчы, зайшоўся ў канцэлярыю на хвіліну – мусіць расьпісацца ў атрыманьні нас, пяцёх, і – павялі.

На хаду, па калідоры, прашчаемся з начальнікам і інспектарам, дзякуем за людзкае абыходжаньне з намі, голас Мятлы чуваць – "я так прывык ужо, што нават шкода расставацца з Лукішкамі!". Выходзім. Іду першым. За мной паліцыянт, як і за кожным. Нясу ўжо сам абодва свае клумкі. Панадворак. Вялікі грузавы закрыты з усіх бакоў аўтамабіль. Садзімся туды, чарадуючыся з паліцыянтамі. Шуміць матор; асьвятляе нас у аўто старэйшы паліцыянт ліхтарыкам: "Proszę w drodze zupełnie nie rozmawiać!"¹¹⁸. Гасіцца ліхтарык. У аўто – пяць паслоў і 6 паліцыянтаў; побач з шофэрам камэндант. Рэшта паліцыянтаў на другім аўто, якое сунецца за намі.

Я сяджу ў правым пярэднім куце; праз ваконца маленькае сьпераду бачу праз нейкі час, што едзем... па Завальнай вуліцы! Значыцца, не ў Стэфанаўскую турму ў Вільні?! Ага, вывозяць з Вільні. Няўжо ў Варшаву? Прыглядаюся ізноў... Не, гэта не Завальная... Едзем на Антокаль... Што гэта? Няўжо-ж расстрэл? Пачынаю ўважлівей прыглядацца, але далей перашкаджае ўжо мне паліцыянт; забараняе глядзець.

Аўтамабіль сьцішае ход, заставаўся. Выходзім. Гляджу... Не, не Антокаль! А вуліца за чыгуначным мастом на Вострабрамскай, вуліца, што ідзець роўналежна чыгунцы, адгароджанай тут высокім таўстым частаколам. У агародцы гэтай адчынена ўжо фортка. Уваходзім, падымаемся па сходках наверх, на чыгуначны насып... Вагон з закратаванымі вокнамі; пры вагоне некалькі паліцыянтаў і 2-3 шпікоў з начальнікам палітычнае паліцыі на чале. (Той самы начальнік, што арыштаваў мяне). Пасколькі з аўто вылез я апошнім, дык апошнім падымаюся ў вагон, нікога ўжо з паслоў ня бачу; мяне запіраюць у цесную "цэлю"; два маленькія ўваруху закратаваныя ваконцы, дзьве лаўкі, столік; шчыльна зачыненыя і замкнутыя дзьверы.

Сьцюдзёна. Вагон не агрэты. Стукаю ў дзьверы, клічу камэнданта, прашу паклапаціцца аб атапленні вагона. Наўмысьля гутару моцна, каб другія чулі, дзе сяджу. Камэндант адказвае, што як прычэпяць да цягніка, дык будзе цёпла; прапануе службу паліцыянтаў-канвойных наконт вару і газэт. Даю чайнік. Прыносяць гарбату мне, газэты, запаліў свечку, чытаю сяньняшняга "Dz[ieńnik] Wil[ieński]go", учорашняю "Warszawiankę"¹¹⁹; п'ю гарбату, грэюся.

За сьцяной пачынае адзывацца, кашляць Тарас¹²⁰ – сусед. Стукае ад холоду нагамі.

Сьцюдзёна, страх проста! Мароз к вечару куды як пакрапчэў.

Ну, праязбну – думаю сабе. Добра яшчэ калі толькі ў Горадню, а як жа далей?! Гэтакі холад, а звычайныя цягнікі гэтак марудна ідуць. Хоць бы не далей Беластоку.

Доўга цягаюць туды-сюды нашу рухомую, слаба асьветленую турму. З вакна нічога абсалютна не відаць. Прычапілі, урэшце, да цягніка. Сьвісток; паехалі. Упэўнены я зусім, што едзем на заходні паўдзён. Так, едзем з вьчэрнім цягніком, што едзець праз Горадню і Беласток у Варшаву.

Разы два-тры адчыняюць на мой стук дзьверы маёй камеры (розныя вымысьляю прычыны, каб толькі выйсьці, абы толькі пагутарыць). Прабую даведацца ад паліцыянтаў, – куды вязуць нас? “Ня ведаем!” – адно цьвердзяць. І запраўды, ня ведалі яны абсалютна, куды павінны ехаць з намі. Гэта сьцьвердзілася пасья.

Як мінулі Горадню, ну я парашыў тады, што абавязкова вязуць нас у Беластоцкую турму, якая дастасавана да адбываньня “сікікіего wіkzienia”¹²¹.

Але ж у Беласток звозяць вязьняў, як маняцца абменьваць іх з Літвой ці з Саветамі... Няўжо ж на абмен?! Не! Яшчэ ж і суду не было.

Рашаю адно. Проста вязуць у Беласток, каб далей было ад сваякоў, каб пазбавіць нас прыносу з дому – як гэта было ў Вільні – ежы, каб утрудніць і ўмарудзіць перапіску, каб пазбавіцца дакукі ад аб’ясьненьняў з нашымі жонкамі наконт сьвіданьняў і г. д.

Значыцца, у Беласток. Так, не іначай! Але каго ж гэта вязуць яшчэ з намі ў вадным вагоне? На другі ж бок вагону налічыў я яшчэ пяць цэляў. А мо’ пустыя? Не! Чуваць стукі і адтуль... Аднак голас незнаёмы нейкі. Цікава!... А куды ж іх? Можэ так, як і нас, у Беласток...

Сьцюдзёна! Ох, як сьцюдзёна. Скачуць з нагі на нагу і паліцыянты ў калідоры. Амаль не на кожнай станцыі клічуць кандуктара і істопніка, каб паправіў трубы для аграваньня. Стукаюць малаткамі, чую – круцяць нешта, ізноў стукаюць і не памагае. Холад і мароз як і раней. На маё новае стуканьне і інтэрвэнцыю да камэнданта канвою наконт аграваньня камэндант выясьняе, што паправіць трубаў аказалася немагчымым...

Замыкаюць ізноў мае дзьверы. Пачынаю грэцца гімнастыкай. Закручываю ногі коўдрай, падымаю іх на стол і прыкрываю зьверху падушкай, аблакачываюся ў куце на другі клумак і пачынаю драмаць...

...Чую ўзможаны рух на калідоры за дзьвярмі. Нарада, як вывадзіць нас. Ага, значыцца, ужо ў Беластоку, думаю сабе. (Але ўжо гэта нядзеля).

13 лютага 1927 г.

НЯДЗЕЛЯ. Выходзім з вагону. Абапал кожнага з нас паліцыянты. Шмат новае паліцыі. Выстраіваюць нас у шарэнгу. Аж бачу, што акрамя нас, пяцёх паслоў, стаяць у шарэнзе Астроўскі, Коўш, Бурсэвіч, Акінчыц¹²² і Назарук. Ага, вот каго яшчэ з намі транспартуюць.

Зьдзіўленьню майму няма меры: гэта ж не беластоцкі вакзал, а “dworzec Wileński”¹²³ у Варшаве. Вось куды нас прытарабанілі – думаю. Значыцца, у Макатоўскую турму павязуць. Відаць, для таго, каб лягчэй тут было рабіць канфрантацыю з арыштаванымі нядаўна камуністамі (бо закідаюць жа нам кантакт з К.П.П. і з К.П.З.Б.).

Вядуць нас на панадворак вакзалу ланцугом, аднаго за другім; за кожным ідзець паліцыянт. Кругом – маса паліцыі. Стаіць на пэроне публіка, прыглядаецца. Чуваць галасы: “komuniści, na pewno”¹²⁴. Тарас, Мятла, Галавач, Акінчыц, Бурсэвіч – усе абросшыя за месяц бародамі.

Панадворак бакавы пры вакзале. Дзьева турэмныя чорныя карэты крытыя, запражаныя па пары добрых коней; вакенцы ў карэтах маленькія, закратаваныя і заплеценыя дротам. Кругом карэтаў конная паліцыя з голымі шаблямі. Бачу на карэце адной надпіс: “Więzienie karne. Długa 13”¹²⁵. Дык што ж гэта за новасць? Значыцца, не ў Магатоўскую, а ў нейкую турму захудалую на “Długiej”. Прабую даведацца ад паліцыянта – куды едзем. Ня ведаю!

Саджуся першым у карэту. Рассаджываюцца другія. Прыказ – не гаварыць у дарозе. З намі ў карэце той жа віленскі канвой.

Шыбка нясецца па варшаўскім бруку наша карэта першай. Абапал карэты скачуць конныя паліцыянты з голымі шаблямі ў руках. У ваконца бачу – праехалі ўжо мост Панятоўскага, едзем па Маршалкоўскай, народу на вуліцах мала – раніца, гадзін 7. Коні рысьсю ідуць увесь час. Раптам бачу, што павярнула карэта наша на Хмельную, што пры “Dworcu Głównym”¹²⁶. Няўжо ж, думаю сабе, на другі вакзал нас толькі перавозыць? Значыць, павязуць недзе далей. І запраўды, карэта застаўляецца недзе ў незнаёмым мне пункце на Хмельнай вуліцы.

Нейкі час сядзім яшчэ ў карэце. Адчыняюцца дзверы, пачынаем выходзіць, я – апошні. Ізноў усе выстраены на пэроне – далёка ад будынку вакзалу – ізноў пералічаны і – садзіцца ў другі вагон, па двое ў кожнае купэ і па двое паліцыянтаў-канвайраў.

Вагон прасторнейшы, чысьцейшы, а самае галоўнае – цёплы. Добра. Пападаю ў купэ, дзе ўжо сядзіць Коўш. Вітаемся, паліцыянты напамінаюць, што гаварыць ня можна.

Камэндант прапануе нам службы канвою для набыцця вару і газэт, папяросаў, ежы. Набываем.

Пытаемся камэнданта, куды ж, урэшце, ён думае яшчэ везьці нас? У Пазнань? У Вронкі¹²⁷, ці ў “Świętokrzyskie więzienie”¹²⁸, дзе, як ужо ведама, больш трох гадоў ніхто выседзець ня можа, умірае, як ужо было сьцьверджана з трыбуны Соймавай прадстаўнікамі “komisji więziennej”¹²⁹. Камэндант адказвае, што яму самому ня ведама. Ну, паложым, яму то ведама, але трэба трымаць у сакрэце, бо іначай, калі б ведалі мы ў Вільні, што вывозыць нас да “Świętokrzyż”, дык так спакойна не далі б сябе вывезьці.

Няўжо ж у “Świętokrzyskie”? Скандал, павольная сьмерць, а галоўнае – сазнаньне таго, што цябе там чакае.

Каб хоць трохі з’арыентавацца, пытаюся камэнданта аб маршруце дарогі і ці хутка даедзем. “Nie wiem”¹³⁰ – і толькі.

Сумна. Дзялюся ўкрадкай і адрывачна сваімі домысламі з Коўшам. Той – зусім дрэнна настроены, упаў духам. Пачынаю разважаць яго (а пры гэтым і сябе!), што пабаяцца публічнае апініі, не павязуць да “Święt[ego]. Krz[yż]a”, праз дні 2-3 ужо будзе ў газэтах, куды нас вывезьлі. Дазнаюцца ж нашы сем’і ў панядзелак у Лукішках, што нас ужо там няма, пачнуць дабівацца праўды ад пракурора, зацікавяцца гэтым некаторыя з паслоў у Сойме. І калі толькі ў “Św[ięty]m] Krz[yżu]” апінімся, дык скандал будзе ў Сойме, у прэсе загранічнай, а тут яшчэ сьвежа

прачытаная газетная вестка, што выдатнейшыя сябры “Ляйбар[ысцкай] партыі”¹³¹ просяць лістом прэзыдэнта і Пілсудзкага¹³² аб амністыі для палітвязьняў у Польшчы. Не, у “Św[ięty] Krz[yż]” нас не павязуць.

“А можа нас амнітуюць?!” – шэпча зьбялелымі губамі ўвесь час бледны ўсё Коўш. Сьмяюся я. Новае пытаньне Коўша шэптам: “А можа нас вязуць куды-небудзь у глуш, каб расстраляць?”. – Ды кінце Вы чорныя думкі!” – урэшце голасна ўжо кажу яму я. Азіраецца паліцыянт і напамінае, што трэба маўчаць.

Пачынаю сьнедаць. На мігі прапаную Коўшу гарбату і закуску. Адмаўляецца, ня можа есьці. Сядзіць замосьлёны.

Прыносяць газэты: раз...¹³³ усё-ж. Цягнік а гадзіне 8½-9 рушыцца з мейсца. Вагон наш блізка да паравоза, цёпла. Пачынаю загаварывацца з канвоём. Пры грукаце цягніка яны сьмялей і падтрымліваюць гутарку. Дрэнная пэнсія іх, цяжары і беспакойства службы – першыя тэмы. Далей – болей, час уплывае патроху. Гутару патроху ўрыўкамі і з Коўшам. Коўш у расе.

Прыходзіць камэндант, бачыць на Коўшу расу і крыж; пачынае камэндант усправедліваць сябе, што ён ня ведаў аб духоўным сьне Коўша і дзеля гэтага толькі эскартуе і Каўша мундуравага паліцыя. Але што і сам “ksiądz proboszcz”¹³⁴ вінен, чаму не патрабаваў, каб паліцыянты былі для яго пераадзеты ў цывільнае. Просіць па-начальніцку, аднак жа прабачэньня ў Каўша; кажа, што яму (камэнд[анту]) могуць быць па скарзе Каўша непрыемнасьці... Коўш урачыста заяўляе камэнданту, што ён і ня думаў і ня думае падымаць з-за гэтага справу і ніколі не падыме.

“Але куды ж Вы нас вязіце? пане камэндант?” – пытаецца Коўш. – Можа ў Пазнань? – “Nie wiem!” – адзін адказ увесь час.

Патроху ўрыўкамі перакідваемся пад грукат калёс фразамі з Коўшам. Ён бачыўся ў Лукішках, так як і я, з сваёй жонкай; што яна пры спатканьні не плакала, а жонка Астроўскага на адвэдзінах мужа свайго не ўстрымалася і заплакала. “Маладзец, думаю сабе, мая Надзя: нэрвовы чалавек, а ўсё ж узяла сябе ў рукі і гутарылі мы з ёй нешта мінут 20 зусім спакойна і нават нібы весела, жартуючы і радзяхчы толькі адно аднаму дбаць аб здароўі”.

Едзем. Цягнік ідзець добра. Ніяк не магу з’арыентавацца, куды едзем. Незнаёмыя нейкія станцыі і назвы іх. Першы раз на гэтай дарозе... Па доўгай падарожы (такой, прынамсі, выдалася яна мне) урэшце станцыя “Łódź”¹³⁵. Дык куды ж мы едзем? У Пазнань, напэўна!

Прыяжджаем увечары ў Пазнань. Ну, думаю, скончылася наша трасаніна ў вагоне! Без малага суткі ў рухомым вагоне. Жарты?!

Зьвязваю свае клумкі, рыхтуюся да выхаду. Думаю, што ў Пазнані павінна ж быць, ды напэўна і ёсьць турма. Ужо, нават, рады я і дзялюся гэтым з Коўшам, што “Św[ięty] Krzyż” мы абмінулі; ня будзем там. Будзем у добрай турме ў Пазнані.

Чакаем прыказу выхадзіць. А ўсё вагон наш стаіць і стаіць. Выхадзіць не прапануюць; камэндант кудысьці прапаў. Праходзіць паўгадзіны, гадзіна. Пачынаюць цягаць наш вагон туды-сюды. Праходзіць яшчэ колькі часу. Прычапляюць да цягніка. Едзем, нібы, на захад, а праўдзівей усяго на паўднёвы захад. Так нам выдаецца. Куды? Ніхто ня ведае. Камэндант упарта маўчыць.

Прыяжджаем каля 9 гадз. увечары на нейкую захудалую станцыю: у фанарох

на пэроне цьмяныя звыклія танныя ляпачкі; цьмяна асьветляны толькі дватры вакны малага станцыйнага будынку. Кругом цемра. Стаім мінут 20. Руху на станцыі жаднага. Злучыліся ўжо і канваіры нашыя, выехаўшыя з дому на скорую руку і не спадзяваючыся такой далёкай падарожы. Наш вагон ужо адчэплены. Паравоз ад'ехаў. Абходзіць камэндант нашыя купэ-камэры і апавяшчае, што можам класьціся спаць, бо невядома колькі часу прыдзецца быць у гэтым вагоне, бо няведама, ці паедзем адсюль і куды паедзем. "А ў Пазнань мы ня вернемся?" – пытаюся. "Невядома" – адказывае. – Хутчэй за ўсё, што не!".

Што за таямнічасць, чым яе тлумачыць? Куды ж нас думаюць запакаваць? Здаецца ж на захад далей і турмаў вялікіх нідзе няма, ды і граніца ж нямецкая блізка? Куды ж нас вязуць? А мо' на гэтай станцыі глухой высаджыць каля поўначы, і проста павядуць у поле? (Прыпамінаецца мне ранейшы домysl Каўша аб магчымасьці расстрэлу. Адкідаю, аднак жа, гэту думку).

Змучаны больш як суткі цэлыя сядзеньнем у вагоне, хвалюся домысламі аб мейсцы нашае ссылкі. Супакоіваюся, урэшце, пачынаю драмаць... Сьвісток паравоза. Чую – прычэпляюць нас. Паліцыянты-канваіры кажуць, што ўжо пасяля 10 гадзіны ночы. (З нас арыштаваных ніхто ня мае ні гадзінніка, ні грошай, ні нават ножыка).

Едзем, ізноў нібы на захад. Пры паравозе толькі адзін наш вагон, як кажуць паліцыянты.

А 12½ ночы прыехалі. "WRONKI" – бачым надпіс на станцыі. На пэроне стаяць асобы ў турэмных форменных вопратках. "Адміністрацыя турмы "Вронкі", думаю. Дык вось куды нас прывезьлі!

Прыказ зьбірацца, выхадзіць. Ізноў выстраіцца. Ізноў адзін за адным, у перамежку з канваірамі-паліцыянтамі ідзем па дарожцы ўпрост да нейкіх высокіх цёмных гмахаў. Абгародка – каменная высокая сьцяна. Турма "Вронкі", дзе найбольш адбываюць "ciężkie więzienie".

Уваходзім у шырачэзны калідор і доўгі былой нямецкай турмы. Нас 10 чалавек, паліцыянтаў чалавек 20, некалькі чалавек турэмнае адміністрацыі і службы.

Расстаўляюць нас кожнага з яго клумкамі пры дзвярох паасобных цэляў. Мяне пры 17, Астроўскага пры 15 і г. д., усё праз адну цэлю... Ідэальная ізаляцыя!... Па другі бок калідора бачу пры дзвярох № 6 Тараса. Усіх праз адну цэлю.

Мая цэля (17) – першая з краю, з яе і зачынаюць. Адчыняюць дзверы, запаліваюць электрыку. Уваходжу. Камера – большая, чым у Вільні я меў – шырэйшая на цэлы шаг; сьцены і суфіт чыста выбелены.

Праз некалькі мінут мусіць ужо ўсіх зачынілі. Уваходзіць начальнік турмы і камэндант, які прывёз нас. "Здача – прыём", думаю.

Цішыня ўвесь час на калідоры, якая была і пры нашым уваходзе. Дзверы адчынены. Паліцыянты яшчэ ўсе на калідоры, бачу праз дзверы; глядзяць у камеру.

Называю начальніку – на яго запытаньне – сваё прозьвішча; той аднатоўвае ў сьпісе, які трымае ў руках, і прапануе лажыцца ўжо і адпачываць з дарогі. "А рэчы свае, што за дзвярмі, у калідоры, я магу забраць да цэлі?" – пытаюся начальніка. "Не, яны падлягаюць перагляду" – адказывае.

"Dobranoc". "Do widzenia"¹³⁶ далі на адходзе і – загрохалі дзверы і замкі.

Так – Вронкі!

Цэля не агрэта; сьцюдзёна. Разьдзяваюся і кладуся спаць. Закрываюся як мага цяплей. Раптам – праз мінут 15 – адмыкаюць – чую – дзьверы, лямпачка электрычная яшчэ гарыць, уваходзяць двое чыноў турэмных і рэвізуюць маю адзежу.

Усё ў парадку. Выйшлі; замкнулі дзьверы. Кладуся аканчальна спаць.

14.ІІ.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Раніца. Сьвітае. Тры разы па пяць удараў у звон. Запальваецца лямпачка. Уставаць. Кава і хлеб. Мая ежа, прывезеная з сабой, і рэчы яшчэ за дзьвярмі. Без свайго цукру кава – не смачная. Але галодны я і холадна ў камеры; сьпяшаюся піць каву, пакуль гарачая; чуць выпрасіў, каб далі мне з свайго клумка пачку папяросаў.

Камера чыстая, прасторная: 7x4 крокаў; суфіт – скляпеньне. Чыста выбелены. Падлога асфальтавая, чорная; такія ж дзьверы і падаконьнік, укусны; вакно на шэсьць шырокіх шыбаў; прасьвет яго большы ў шырыню, чым у вышыню. Ніжні край вакна нароўні з галавой. Ніжэйшыя тры шыбы зьлёгка матавыя; замест форткі адчыняецца адразу ўся верхняя частка рамы з трыма шыбамі. Ад кручка-засоўкі спускаецца ўніз палка, за якую, цягнучы, адчыняюць верхнюю частку вакна.

Чорны калёрыфэр (чорная, у тры вяршкі ў дыямэтры труба ад падлогі да суфіту) цэнтральнага апаляння ўжо награвяецца. Грэю каля яго рукі. Грэюся гімнастыкай.

Столік белы на чатырох ножках, пераносны. Гэткі ж зэдлік. На сьцяне шафка, а ў ёй турэмныя шчоткі для абутку і адзежы, сальнічка, дошка “для мяса”, каменная белая міска і шклянка; на вешалцы над шафкай – ручнік, сьцірка для судзьдзя і мяшок-капшучок для нажа сталовага. Гэта ўсё пры правай ад дзьвярэй сьцяне. У пярэднім куце пры гэтай сьцяне – бліжэй да вакна – вешалка для вопраткі, а ў заднім куце – бліжэй да дзьвярэй – калёрыфэр.

Пасярэдзіне, пры левай сьцяне, стаіць ложка. У куце каля дзьвярэй стульчак для “начнога судзьдзя”, таксама белага, каменнага. У пярэднім куце, што да вакна – жбан-гарлач для вады, белая міска для ўліваньня і невялікае вядро для бруднае вады; на нізкай вешалцы – шчотка-мяцёлка для падлогі, савочак для сьмяцьця, анучка для сьціраньня пылу і другая для выціраньня вакна, як яно запатнее. Усё прадугледжана і кожная рэч мае сваё мейсца. Сплювачка таксама белая, каменная. Усе рэчы чысьціосенькія, як і бялізна на ложку, дзе коўдра ўложана ў чысты чахол.

Агульнае ўражаньне куды лепшае, чым у Лукішках; відаць – турма тут багацейшая на рэчы, пазасталыя ад былых заборцаў – немцаў, і адміністрацыя стараецца падтрымліваць раней заведзены тут парадак.

6 гадзін рана ўставаць; 7 – кава; 10 – вар; 10-11 спацырую на панадворку-палісадніку; (а перад гэтым а 9,40¹³⁷) а 12 гадзіне абед; а 3.30 вар для гарбаты; 6 – вячэра; 7 – спаць, але я выгаварыў сабе права класьціся спаць а 9 вечара, прыплачваючы за 2 гадзіны электрыкі (бо сьвечкі паліць у камеры не дазваляецца; ды гэта і добра; няма чаду і дыму ад іх).

Цэлы дзень ішла разборка і рэвізія важных рэчаў; толькі вечарам выдалі мне ў камеру мае прадукты, затрымаўшы ў дэпазыце непатрэбнае мне: партфэль,

пулярэс, гадзіннік, лішні ручнік, дзьве пасьцілкі, восем сьвечак, 2 свае шчоткі – для вопраткі і абутку.

Раскладаю, парадкую, абжываюся.

15.ІІ.27 г.

АЎТОРАК. Сяньня ўжо месяц майго турэмнага жыцця.

Пачынаю карыстацца тут кнігамі з турэмнае бібліятэкі.

Выпісаў сяньня сабе “Głos Prawdy”, “Gazetę Poranną Warsz[awska]”¹³⁸, “Dz[ieński] Wil[eński]”. Але, відаць, хутка не давядзецца атрымаваць іх, бо адміністрацыя аб усім зьвяртаецца да Віл[енскага] Пракуратара.

Задачнікі, прывезеныя мною, затрыманы адм[іністрацыяй] турмы і будуць аддадзены толькі пасля атрымання дазволу ад Пракурора, як паведамлена мяне.

Абагрэта мая камера зусім добра. Суха і цёпла. Дыванік-войлак аберагае ногі ад холаду асфальтавае падлогі.

Умовіўся плаціць за дадатковыя гадзіны за электрыку; маю сьвет да 9 гадзіны.

16.ІІ.27 г.

СЕРАДА. Прывыкаю тут. Знаходжу, што нават лепі, чым у Лукішках. Ува ўсім парадак, чыстата і акуратнасьць. На калідорах ціха; дзорцы далікатны.

Спацыру маю гадзіну. Цікава ў гэтым розьніца паміж Лукішкамі і Вронкамі. Там – на невялікім панадворку пярэцёнявідная¹³⁹ дарожка, шырынёй аршыны два; тут – мы адзіночнікі спацыруем на доўгім і шырокім панадворку-палісадніку; але каб ня мог чалавек разгледзецца на бакі, на вокна турмы, спацыр адбываецца на градцы (ляха), якая мае форму эліпсіса, прычым вышыня градкі будзе паўтары пядзі, шырыня верхняе плошчы (па якой ідзеш) мае дзьве пядзі (толькі!), ніжняя частка градкі – чатыры пядзі шырыні; градка насыпана з звычайнага грунту, чуць азірнешся ці паглядзіш убок – зараз нага спаўзе з градкі і сам пахілішся, што зараз жа заўважа пільнае вока вартаўніка-“дзорцы”. Хітрая спадчына ад немцаў!

У Лукішках вартаўнік у часе майго спацыру меў заўсёды толькі рэвальвэр, ды і той на поясе пад кажухом, а тут – заўсёды карабін на плячы. Адразу неяк надта прыкра гэта было, а цяпер і не зважаю, не прымячаю.

17.ІІ.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Закупіў сабе пісьменных прыладаў і ежы трохі.

Напісаў сёньня ліст жонцы і ліст да Бел[арускага] каап[ератыўнага] банку ў Вільні з просьбай, каб мае ўклады і грошы на бягучым рахунку былі пераведзены на імя маёй жонкі.

Аднаабразнае ўсё ж такі жыццё: адзін дзень зусім падобны да другога, задачнікаў мне яшчэ не вярнулі: творчай працай заняцца нельга.

Чытаю, займаюся старанна гімнастыкай, ем і ем, убіраю свой пакой-камеру. Цёпла, аж душна, часта праветрываю, “напушчаю кісларод” – мімаволі ўспомніўся выраз Уласава. Відаць, што мусіць ён прывык у турме свайго часу (як рэдактар)¹⁴⁰ “напускаць кісларод” і прыглядацца, каб нічога не было на падлозе, бо і я прымячаю за сабой, што гэтая прывычка пачынае ў мяне разьвівацца.

18.11.27 г.

ПЯТНІЦА. Ужо мусіць апублікавана ў газэтах аб ператранспартаваньні нас з Вільні, бо “Głos Prawdy”, які я даставаў у Лукішках, ужо прыходзіць мне сюды. Сяньня дастаў №№ яго за 15 і 16. II.

У адным з старых №№ “Gł[osu] Pr[awdy]”, якія дастаў я сяньня, з паваротам з канцэлярыі турмы, выпадкова знайшоў надта цікавую для сябе зацёмку, на якую мушу зарэагаваць. Гэта – у № за 19/I -27 г. пад загалоўкам: “Jak posłowie zachowują się w więzieniu?”¹⁴¹ надрукавана, як тэлеграма з Вільні ад 18/I ніжэй паданае:

“Aresztowane posłowie Taraszkiewicz i Rak-Michajłowski osadzeni w więzieniu na Łukiszkach usiłują demonstrować, łamiąc znajdujące się w celi przedmioty i napadając na funkcjonariuszy więzienia. Aresztowani domagają się zwolnienia” („A. W.”).¹⁴²

Хто пусьціў у ход вымысел? Каму гэта было патрэбна?... Хоць ужо цяпер позна, але напішу начальніку Лукішкае турмы, каб зрабіў спраставаньне, ды каб выясьніў гэтым, што не ламаньне мэбляў у турме (чаго абсалютна не было) паслужыла прычынай пераводу нас у Вронкі, а нейкія іншыя камбінацыі пана Мейштовіча.

19.11.27 г.

СУБОТА. Ура! Сем’і нашы ня толькі ўжо ведаюць аб перавозе нас у Вронкі, але і помняць добра аб нас. Сяньня дастаў прывезеную мне з Вільні бялізну і ўскае ежы; у выбары прадуктаў відаць руку жонкі маёй. Але цікава, што на карце сьпісу рэчэй значыцца – ад Веры Тарашкевіч¹⁴³. Відаць, згаварыліся нашы кабеты-гаротніцы, каб на чарзе пад’яжджаць сюды і прывазіць усё нам патрэбнае. Дык, відаць, што Вера Тарашк[евіч], дастаўшы, можа, яшчэ дазвол на сьвіданьне з Тарасом, прыехала першая. Магчыма нават, што таварышыў ёй у дарозе дзядзька яе сэнат[ар] Уласаў, бо дарога і далёкая, і незнаёмая. Ды, здаецца, прадуктамі яна надзяліла ня толькі мяне, ну, вядома, і свайго мужа, але, мусіць, і другіх, бо сяньня нешта наогул рух нейкі адбываўся на нашым калідоры перад і пасья атрыманьня мною ад яе прадуктаў. (Вядома, што прадукты гэтыя атрымліваюцца заўсёды праз турэмную адміністрацыю).

Маю цяпер ежы надоўга... Цікаўную, дапраўды, заўважыў я за сабою рэч адну, у турме, і то ня першы раз сяньня. Як з’ясі, чалавек, уволю, дык лепшы мой настрой, веселейшы, і нейкі ўнылы настрой апаноўвае цябе, калі няшматнае нясеш да рота і ўстаеш з-за стала з напаўгалодным жывотам. На волі розьніца гэтая ня так рэзка вызначалася.

20.11.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Неяк так манатонным становіцца жыцьцё ў турме, што мусіць я ў скорым часе зусім закіну гэты свой дзённік... Няма жадных новых уражаньняў, ад жыцьця адарваны, няма тых падмываючых душу, да працы пытаньняў, якія меў на волі. Вось тых часоў дзённік, дык быў бы цікавы, але... не было калі яго весьці... А цяпер? Цяпер – ёсьць час, ды няма аб чым пісаць. Хіба вась што! Напісаць сваю аўтабіяграфію. Яна ж такі, прызнацца, далёка ня бедная ў мяне. Так, напісаць...

21.11.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Які слаўны пагодны дзянёк сяньня! Неба яснае, чыстае, сонца

грэе зусім па-веснавому; заглядала ўчора папоўдзень і сяньня ў маю камеру. Аж весялей неяк! Здаецца, што ўжо не адзін. Сьветла, ясна! Спацыр у такія дні куды цікавейшы, чым у пахмурныя. Тады – нудна, не так ужо каб надта, але ўсё ж нудна.

Учора і сяньня – зусім вясна. Сьнегу тут ужо зусім няма. Ды як дазорцы кажуць, дык тут і ў сярэдзіне зімы рэдка ўтрымліваецца сьнег падоўгу. Зусім – захад, Эўропа!

Што гэта?! Сяньня ізноў прадукты дастаў ад Веры Тарашкевіч: сала, хлеб, гарбата. Няўжо яна, гаротніца, сядзіць тут ад суботы?

Бедныя аднак жа гэтыя нашыя жонкі! Яны, відаць, больш адчуваюць гора і зьвялічаюць яго больш, чым мы... Я, прынамсі, зусім спакоен, а выбражаю сабе, што творыцца ў душы Надзі? Так яна ўсім праймаецца!

Сяньня вярнулі мне, урэшце, задачнікі, і далі дазвол трымаць у камеры чарніла і пяро. Але неяк – ліха яго ведае! – і ахвоты няма прыймацца за працу. Ахвотней неяк чалавек бярэцца за кніжку Славацкага¹⁴⁴, нават Крашэўскага¹⁴⁵. Прыемней і лягчэй! Ці то яшчэ мазгі патрабуюць адпачынку, што няма дагэтуль зуду да творчай працы?

Дастаю дагэтуль толькі “Głos Prawdy”. Ды і з таго інспэктар нешта выразае; відаць, што весткі з жыцьця турмаў – аб галадоўках, забурэньнях і г. д. Бо на маю інтэрвэнцыю сяньня ён у гэтай справе даў у адказ, што выразаюцца весткі, зусім не датычачыя маёй справы, за якую сяджу, але што ёсьць правілы, якія забавязваюць яго выразаць тое з вестак газетных аб жыцьці ў турмах, што магло б уплываць на псыхалёгію вязьня...

Дастаў сяньня ліст ад жонкі. Ведае, бедная, аб усім і ўважае “вываз” нас з Вільні як страшную жорсткасьць. З ліста бачу, што сюды прыехалі для падрыхтаваньня дакармленьня нас усіх Ант[аніна] Астроўская і Вера Тарашкевіч, якія падарожу аплачваюць усе сваякі заарыштаваных–вывезеных, у складчыну.

Дастаў, урэшце, выпісаны мною “Kurjer Wil[eński]” за 16, 17, 18. ІІ і “Gł[os] Pr[awdy]” за 17.ІІ. Усе газэты маюць шмат выразаных мейсц.

22.ІІ.27 г.

АЎТОРАК. Выразкі з газет робяцца неміласэрдна. Нават у “Dz[ienniku] Wil[eńskim]”, на якім стаіць штамп “Skontrolowano w urzędzie prokuratorskim przy sądzie okręgowym w Wilnie”¹⁴⁶ і ёсьць выразка значнага разьмеру і на ўсіх чатырох староніцах турэмнае кляймо “Cenzurowano”¹⁴⁷.

Пазаўчора старшы дазорца паклікаў мяне на вагу. Важыўся ў адной бялізьне. Важу 64 кіло; а памятаю, што на трэці дзень пабыту ў Лукішках важыў 70 кіло. Вялікая сплата: 6 кіло за якія-небудзь тры тыдні... Трэба ўзяць сябе ў рукі – менш нудзіцца, больш займацца гімнастыкай і есьці (хоць і не смашная гэтая турэмная страва), есьці хоць прымушаючы сябе, ды менш курыць.

23.ІІ.27 г.

СЕРАДА. Сяньня лазьня. Дазорца азнайміў, што нібы лазьня будзе штотыдня. Але я пэўны, што будзе праз два тыдні, як і ў Лукішках. Мыцьцё тут у лазьні, як і ў Лукішках – у адзіночкі (ізноў падстава – сьціслая ізаляцыя!). Мыцца даводзіцца

пад “душам” увесь час, у цеснай загародцы з дошчак. Начыньня ніякага. Рэгулюе ваду нейкі вязень—“істопнік”, сядзіць нямы, як рыба; воддаць трохі ад мяне сядзіць вартоўны-дазорца.

Парыкмахера прыводзяць да мяне ў камэру толькі раз на тыдзень.

Сяньня газеты ізноў з дзюркамі. У Вільні памёр Ян Басановіч¹⁴⁸, літвін, патрыярх літоўскага адраджэньня. Польскі ўрад прапусьціў у Вільню на хаўтуры Басановіча дэлегацыю выдатнейшых літвіноў з Коўна. Рачкевіч¹⁴⁹, Віленскі ваявода, прыслаў Літоўскаму нацыянальнаму Камітэту ў Вільні¹⁵⁰ спачувачуючую тэлеграму. Відаць, урад нарыхтоўвае дарогу да паразуменьня з Літвой¹⁵¹. Перад труной нябожчыка Басановіча было несена каля 60 вянок, некаторыя з літоўскімі нават нацыянальнага колеру істужкамі. Прапеты быў літоўскі нацыянальны гімн пры апусканьні труны ў “дол”. Былі і “anty państwowe przemówienia”¹⁵², ‘ę dŕř “Dz[iennik] Wil[eński]”, і ўсё ж ніхто не заарыштаваны. Адбылася ўрачыстая акадэмія на чэсьць Басановіча, якая таксама закончылася сьпевам літоўск[ага] нац[ыянальнага] гімну. На хаўтурах, як і на акадэміі, апрача літвіноў былі і палякі (Крыжанюўскі¹⁵³, Бабянскі¹⁵⁴, Абрамовіч¹⁵⁵) і беларусы, ад якіх пры пахароннай працэсіі былі несены два вянкi. Кс. Станкевіч¹⁵⁶ на могілках Роса сказаў па-беларуску прамову пры магіле Басановіча.

24.ІІ.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. З “Kur[jeru] Wil[eńskiego]” даведываюся сяньня, што ў Вільні 21.ІІ. адбыўся суд над рэдактарам “Беларускае Справы”¹⁵⁷ Сымонам Макулікам¹⁵⁸, за зьмешчаныя ў газэце артыкулы ў сканфіскаваных №№ 21 з дня 10.VII.26 г. “13.000 асаднікаў польскіх на Усходзе” і “8-му зьезду парабкаў”; у № 22 з 11.VII.26 г. “Амністыя” з крытыкай на ўрад Пiлсудзкага і ў № 26 з 24. VII. 26 г. за артыкул “Палітычныя вязьні Горнага Шлёнску да ўсіх работнікаў”, які артыкул быў перадрукаваны з польскай газеты “Sprawiedliwość”.

Макулік прыгавораны за артыкул “Амністыя” на адзін год турмы, а за арт[ыкул] “Палітвязьні Горнага Шлёнску...” на 2S гадоў крэпасьці; судовых аплат 160 злотых і безадкладны арышт, калі падсудны не ўнясець залогу 10.000 злотых.

Адкуль жа ён, бедната, можа ўзяць гэтыя грошы? Страшэнна жорсткі прыгавор! Нават справаздаўца “Kur[jeru] Wil[eńskiego]” (№ 42 (79) ад 22.ІІ.) піша ў канцы: “Zaznaczyć należy, że dotychczas jest to w sprawach prasowych w Polsce najszerszy wyrok”¹⁵⁹.

Ну, а ў “Dz[ienniku] Wil[eńskim]” дык аж рукі паціраюць ад уцехі, што так знаменіта “został ukarany”¹⁶⁰ рэдактар органу Грамады!

25.ІІ.27 г.

ПЯТНІЦА. У Лукішках так заўсёды крошкаў ад хлеба высыпаў праз фортку на падаконьнік знадворку. Была ўцеха, як прыляталі вераб’і і весела клявалі іх, або як адганяла іх варона. Там поўна было вераб’ёў, а будучы сытымі, давольнымі, як жа весела шчабяталі яны! Тут няма гэтай моды ды і нельга высыпаць, бо падаконьнікі вузкія, крошкі могуць зваліцца на зямлю; а галоўнае, што пад самай сьцяной па-над вокнамі ходзіць вартаўнічы-дазорца, і няма тут каля турмы нават вераб’ёў і варон. Няма шчабету птушынага.

Учора, у часе спацыру, а гадзіне 4 вечарам бачыў гусей, якія варочаліся з выраю. Чамусьці прыпомніўся мне адзін позьні вечар, у вёсцы Паташнікі,

Кемелішскай воласьці, Сьвянц[янскага] павету ў 1907 годзе (дзе я быў вучыцелем), дзе раньняй вясной давялося мне чуць і бачыць паварот птушак розных з выраю. Усё паветра, здаецца, было поўна крыкаў, піску птушынага на розныя лады заклікаў... Было цёмна, вясна забірала свае правы. І неяк жа весела было на душы мне, хоць адзін быў сярод шэрых яшчэ палёў і безлістоўных дрэваў. Молад быў я, поўны сілаў і надзей. І волен быў я! 20 вёснаў прайшло з таго часу... Бачыў учора гусей... Таксама адзін, не, не адзін – у куце стаіць і пазірае на мяне вартаўнічы-дазорца з карабінам на плячы, кругом высокія з пабурэўшай чырвонай цэгля сычэны, хаджу наўкруг па вузенькай градцы-сьцежачцы. Няволя!...

Якая ж розьніца паміж тым вечарам у 1907 г. і сёлета – у 1927 годзе!...

Сяньня прачытаў у “Kur[jerze] Wil[eńskim]” (№ 44 (73) ад 24.ii.27 г.) артыкул Ст. Любіч-Маеўскага¹⁶¹ “Эўропа ці Азія?”, дзе аўтар – дырэктар польскай урадавай гімназіі ў Вялейцы-Павятовай застанаўляецца над тым, чаму ўрад павінен пастарацца накінуць беларусам лацінку замест гражданкі. Як жа бэсовіць аўтар акадэмічную канфэрэнцыю, якая адбылася ў сьнежані 1926 году ў Менску!¹⁶²... Аканчальны вывад яго – Заходняя Беларусь у Польшчы, то зн. у Эўропе, дзеля гэтага трэба лацінку беларусам; няхай, маўляў, пазастаецца для азіяцкай часткі Беларусі, што знаходзіцца на ўсход ад Рьжскае лініі, гражданка... “Ster kulturalnego życia Białorusina”¹⁶³ павінна ўзяць у свае рукі Польшча і пашыраць культуру беларускую – праз лацінку – на ўсход. Гэтым, маўляў, Польшча ашчасьлівіць беларусаў і назаўсёды прыхіліць іх да сябе.

За ўвесь час сваёй працы ў Вялейцы Любіч-Маеўскі першы раз, здаецца, забраў публічна голас у справе беларускае культуры. Далейшы прапагатар лацінкі асьмеліўся выступіць публічна, бо Міністэрства асьветы ўжо абвясціла, што ў 1927-1928 шк[ольным] годзе маніцца адчыніць курсы для беларускіх вучыцляў, ды, відаць, яшчэ з тае прычыны, што Любіч-Маеўскі вядзець працу па ўкладаньню беларускіх школьных падручнікаў лацінкай, дык, мусіць, хочаць падгатаваць да выпуску іх у сьвет калі не беларускую, дык польскую грамадзкую думку. Магчыма, што ўрад нават спрабуе друкаваць і накідаць нашаму народу праз утравістычныя школы¹⁶⁴ разам з выкладаньнем прадметаў навукі па-польску і беларускую граматы лацінкай. Можна нават не пашкадуе грошай, каб неяк нібы закідаць прорву, якая ўтварылася паміж урадам і ўрадавай школай з аднаго боку, а беларускім насяленьнем – з другога... Прымус жыцця! Гвалт над пасламі, ахвярамі беларускага руху, трэба ж неяк затумоўваць, заціраць. Маўляў, “dla zbrodniarzy Rząd bezlitośny, coż dotyczy spokojnego ludku białoruskiego, to Rząd jest bardzo tolerantny”¹⁶⁵... Пажывём – пабачым, якія з гэтых экспэрымэнтаў будучь skutki – як прыдзецца лацінка і ці будучь школы беларускія, хоць цаною ізаляваньня правадыроў руху беларускага.

26.ii.27 г.

СУБОТА. Сяньня атрымаў прыказаньне замыкаць на дзень ложка – падносіць яго і зачэпліваць кручком за прабой у сычане. Дзеля таго, мусіць, каб днём ня мог ужываць пасля абеду свайго санатарыйнага “Легекуру”¹⁶⁶.

Першая ластавачка рэпрэсіяў, хоць і ня надта балючая, але відавочная і не зусім прыемная для вока, бо замест ложка, у парадку засланага – рудзеюць пры

сыцяне дошкі ісподу ложка... Як дазорца казаў (на маё запытаньне, за што такая кара адносна мяне), дык замкнёны ложкі ва ўсіх на нашым калідоры, бо тут – такі парадак. Добры парадак, нечага казаць! У Лукішках аб гэтым нам і не заікаліся...

27.ІІ.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Як кажа дазорца, дык мая камера ёсьць шырэйшая за другія камеры; паветра маю больш. Апрача таго, верхнюю палавіну вакна – нібы фортку – адчыняю часта, бо ў камеры ў мяне цёпла і так суха, што табака высыхае за адзін дзень ды і хлеб чарсьцьвее надта шыбка, нягледзячы на тое, што запасны хлеб – з турэмных порцый і свой куплены шчыльна запакоўваю ў паперу.

Правая сыцяна (ад дзвьярэй) маёй камеры прымыкае да пральні і цэнтральнага аграваньня. Самая сыцяна гэта цёплая, і праз гэта, мусіць, такая ўдалая цёплая мая камера.

Дастаўшы раней нека на гадзіны тры каталёг кніг турэмнай бібліятэкі, зрабіў выбар кніг – і цыркулююць яны па ўсім нашым калідоры. Ёсьць добрыя рэчы, і цяпер я ...¹⁶⁷ мне таварышамі зусім задаволены.

Першы раз заўважыў сяньня, як нехта падглядаў тут праз “вочка” ў маю камеру. Адхіляецца заслонка пры вочку з калідора так ціха (не так, як у Лукішках), што трудна было б спазрыць, але быў я пры самых дзвьярох і сам, уласьне, разглядаў гэтае вочка... і падыйшоў жа нехта там да дзвьярэй так ціха, што нічога тут чуваць не было. “Дыбісблянські”¹⁶⁸.

Значыцца, падглядаюць і тут, ці не падымэецца хто на століку пры вакне.

28.ІІ.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Мімаволі прыпомнілася мне сяньня, што жонка мая, як спадчыну ад сваёй маткі, мае веру (хоць, праўда, не зусім!) у тое, што калі разаб'ецца люстэрак, дык у хаце будзе няшчасьце, можа нават памрэць хтось з блізкіх.

Меў я невялікі кішанковы люстэрак і сяньня раніцай разьбіў, зусім разьбілася, вываліўшыся з рук, на кавалачкі.

Цяпер і я бачу, што гэта – няшчасьце, бо набыць другі люстэрчык тут, у турме, трудна.

А маю пры гэтым і другую непрыемнасьць, зусім, праўда, незалежную ад разьбіцьця люстэрка; усе мае харчы ўчора скончыліся, як з той пачкі, што ў той панядзелак была надана, так і з закупленага праз адміністрацыю. Пакуль прывязуць заказаную мною праз дазорцу пакупку, пройдзе дні тры-чатыры. А мець адно толькі турэмнае – цяжка! Сяньня раніцай чуць падсалоджаная “кава” (цыкорыя) з сухім чорным хлебам, без нічога болей, зусім туга ішла. Проста прымушаў сябе есьці. Дрэнна! Нейка нават і гімнастыкай ня хочацца займацца.

Досыць на сяньня. Сумна!

Брава! (дапісываю вечарам). Дастаў пасылку (не па пошце), усялякіх харчоў. Але цікава, што ўжо на картцы напісана было не ад Веры Тарашкевіч, а ад Рак-Міхайлоўскай... Няўжо ж жонка аж сюды ўжо прыехала? Можа, дастала дазвол на “widzenie sik”¹⁶⁹.

Але і вечар прайшоў, а мяне ніхто ня выклікаў. Відаць, калі і прыехала на самым дзеле жонка, дык, мусіць, дазволу ня мае, каб спаткацца, пагаварыць. Вось дык ужо не непрыемнасьць проста, а няшчасьце для нас абаіх. (А можа, люстэрак тут што-небудзь і значыць?).

Прыпамінаецца мне вечар 13. I. 27 г. дома, у Вільні на Сьвянцянскай 14. Выяжджаў я тады а 10 увечары ў Маладэчна (і адтуль ужо не вярнуўся дамоў, а папаў у Лукішкі). У сталовым пакоі а 8 вечара былі апрача мяне і жонкі мама мая, наша слуга з Максімаўкі і яе братава Зося, якая служыла на другім этажы і забеглася да нас наверх. Мела з сабой карты, прыйшла да братавай на верх, паваражыць ёй. (Гэтая дзяўчына раней, неяк летась, была служыла ў нас і таксама, як і цяперашняя, лічылася проста – як і заўсёды ў нас – членам сям’і. Усе любілі яе, асабліва дзеці. Вот жа жонка, жартуючы, запрапанавала Зосі паваражыць, як будзе паводзіцца мне ў дарозе. Тая, параскідаўшы неяк карты на сталае, пачала класьці на сярэдняю (на маю) і раптам ахнула, а за ёю, пабялеўшы і спужаўшыся, пачала глядзець на мяне жонка: “На сэрцы чорная і абал чорныя!...” – сказала жонка ўзварушаным голасам і “хоць ня веру я картам”, кажа, “але нешта нядобрае мае быць!”...

Я, сьмеючыся і жартуючы перад ад’ездам як заўсёды (а раз’езды былі ж частыя і да іх ня толькі я, але і сям’я ўжо прывыкла была), не зьвяртаючы жаднай увагі на варажбу, папрашчаўся наскара з сям’ёй і паехаў... і не вярнуўся дамоў.

Вось табе і нічога нязначучая варажба! Калі ж сянняя такі настрой на люстэрку ды на варажбу, дык чаму ж не запісаць і таго, што бачыў сянняя ўва сьне! А бачыў нябожчыка Аўг. Кавалеўскага¹⁷⁰ ў яго Бакштах, а там Войціка¹⁷¹, чамусьці, і Шантырову¹⁷² паміж другімі гасьцямі.

Цікава будзе з часам спраўдзіць, што было ў гэты дзень у мяне дома (якія здарэньні) і што было з Войцікамі.

1.III.1927 г.

АЎТОРАК. У працягу паўмесяца, як я тут знаходжуся, ні разу не атрымаў зусім цэлай газеты. У кожнай ёсьць выразаныя мейсцы, а то па два і па тры ў адным №, і то ня толькі ў “Dz[ieñniku] Wil[ieñskim]” о́ ~ “Kur[erze] Wil[ieñskim]”, але і ў “Głosie Prawdy”, дзе выразаныя мейсцы якраз прыпадаюць на “Kronikę Wileńską”¹⁷³. Што там робіцца ў Вільні? Ня можна сказаць, каб выразаліся толькі весткі з жыцьця Грамады, бо часамі ў “Dz[ieñniku] Wil[ieñskim]” усё ж пападаюцца ўсякія зьядлівыя нататкі аб гэтым жыцьці і аб паасобных сяброх яе... Можа, ізноў галадоўка ў турме Лукішскай і эксцэсы, зьвязаныя з гэтай галадоўкай? Але ж так акуратна выразаецца, што нават і я літары не застаюцца – усё ж можна было б дамысьліцца... Мусіць такі галадоўка і катаваньні пра штучным дакармліваньні, бо што ж бы новага магло быць тэмай для адозвы ад імя “Polskiej Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela”¹⁷⁴ w sprawie więźniów politycznych i więziennictwa w Polsce”¹⁷⁵, ці інакш, для “Listu otwartego”¹⁷⁶. Ліст гэны ўрад сканфіскаваў. На ім былі подпісы Тугутта¹⁷⁷, Сьмяроўскага¹⁷⁸, сэнатараў з ППС Ліманоўскага¹⁷⁹ і Понсэра¹⁸⁰, потым адвакатаў, пісьменьнікаў і інш.

І якая злосьць разьбірае, што мы тут бясьсільны, каб змусіць аддаваць нам газеты нашыя цэлымі. Можна было б напісаць пракурору, але ж гэта не паможа,

бо мо' нават ад яго самога – ды гэта і напэўна – існуе такі прыказ, выразаць некаторыя весткі, пакуль мы пад сьледзтвам.

У рубрыцы “Sprawy białoruskie”¹⁸¹ “Dz[iennik] Wil[eński]” паведамляе аб канфіскацыі № 10 газеты беларускай “Наш Голас”¹⁸² (Ага! Ужо № 10 ёсьць, значыцца, газэта наша, як і раней, выходзіць два разы ў тыдзень) за артыкул “Ці ёсьць у Польшчы фашызм?”.

Аб зьняцьці канфіскацыі ў № 19 “Сялянскае Нівы” (даўно была канфіскавана, я быў яшчэ на волі) і аб тым, што на зацемку ў № 9 газеты “Наш голас” аб тым, што Паўлюкевіч¹⁸³, Валэйша¹⁸⁴ і Мамонька¹⁸⁵ служаць у дэфэнзыве, што нібы Мамонька запатрабаваў ад рэдактара “Нашага Голасу” даць у працягу 24 гадзін доказы гэтага і што – як паведамляе “Вил[енское] Утро”¹⁸⁶ – зьявіўшыся назаўтра 23.II.27 г. да рэдактара і не атрымаўшы задавальняючага адказу, Мамонька ўдарыў рэдактара “Н[ашага] Г[оласу]” крэслам па галаве, нанёшы яму гэтым рану.

Уладыслаў Знамяроўскі¹⁸⁷, былы зыц-рэдактар “Крыніцы” ў 1923 г., асуджаны Акр[уговым] Судом за зьмяшчэньне ў № 4 “Крыніцы” артыкулу “Суд над беларусамі”, у якім нібы “zawarte było wychwalanie zbrodni zdrady stanu”¹⁸⁸, на тры тыдні арышту.

Радуецца “Dz[iennik] Wil[eński]”, што нібы ў Ашмянскім павеце зусім няма гурткоў Грамады і што нібы сяляне з павятаў Дзісьненскага, Пастаўскага, Дунілавіцкага, Вялейскага і Маладэчанскага адмаўляюцца атрымліваць літаратуру і газеты “Грамады” (“Delegacja do posterunku policyjnego w Kozłowsku gm. Łużskiej od pobliskich wsi”¹⁸⁹).

Усьлед за “Głosem Wileńskim”¹⁹⁰ (№ 9 “tygodnik”¹⁹¹) “Dz[iennik] Wil[eński]” у № 44 ад 24.II. 27 г., паказваючы, што ў Дзісьненскім павеце (15 мясцовасьцяў), у Вялейскім (7), у Маладэчанскім (11) і ў Браслаўскім (1) польскай школе загражаць пачынае беларуская школа, заклікае польскую люднасьць да склад[аньня] дэкларацыі за польскую школу. Да гэтага ж чыну заахвочвае польскае грамадзянства і “Kownocki” праз “Zarząd Wil[eńskiego]. Koła Związku Ludowo-Narod[owego]”¹⁹².

20. II. 27 г. адбылося ў Вільні “zebranie członków wil[eńskich] kół dzielnicowych Z. L.-N.”¹⁹³, на якім выступаў пасол Зьвежыньскі¹⁹⁴ і паміж іншым сказаў: “Opozycja Z. L.-N. jest opozycją twórczą, opozycją, która nieraz zmusza rząd do czynów, sprzecznych z jego wola, lecz pożytecznych i zbawiennych dla Państwa Polskiego. Za przykład może służyć sprawa represji w stosunku do białoruskiej „Hromady”¹⁹⁵. („Dz[iennik] Wil[eński] z dn. 23.II. 27 r. а 43).

2.III.27 г.

СЕРАДА. Цяпер стала зусім ясным, чаму тут так выражаюць з газэт шмат вестак. Тут мае сілу турэмны рэгулямін нямецкі яшчэ, і паводле яго тут адміністрацыя цензуруе газеты. Уніфікацыі рэгулямінаў турэмных трох забораў яшчэ не адбылося, і дзеля гэтага тут так, а ў Вільні – інакш. Вот яшчэ адзін мамэнт разгадкі таго, чаму Мейштовіч прыказаў перавезьці нас з Вільні сюды. Ясна зусім, што нечага кампраметавацца, нечага пісаць да яго (ці да пракурора) аб адмене гэнага рэгуляміну адносна нас... Мала таго, што адарваць ад кроўных сваякоў, ад родных мейсц, але і здэквацца маральна – даваць газеты з выразкамі...

3.III.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Зусім неспадзявана меў тут спатканьне з жонкай. Бедная, дапяла аж сюды! Прыехалі апрача яе і Астроўская, і Тарашкевічыха, і жонка Каўша. Прыехаў і судзьдзя сьледчы Баброўскі, які быў прысутным пры маім спатканьні з жонкай, ну, мусіць, і пры другіх сьвіданьнях. На гутаркі з жонкай меў права я толькі 20 мінут. Неспадзяванае такое спатканьне заўсёды мае ў сабе пэўныя мінусы, бо якраз важнейшых момантаў ніколі не парушыш; гаворыцца неяк урыўкамі, сьпешна. Найгорш тое, як я дазнаўся – што пракуратура ня хоча выдаваць жонцы грошай з маіх укладаў у Бел[арускім] Каап[эратыўным] Банку; нібы ўжо накладзены арышт на мае ашчаднасьці, уложаныя ў Банку. Проста скандал! Ня ведаю, як паправіць бяду, надта каюся, што складаў у Банк грошы не на жончына, а на сваё імя. А не дастаючы дыет з Сойму з 1. II., пакінуў сям'ю сваю зусім бяз грошай.

4.III.27 г.

ПЯТНІЦА. Спатканьне з жонкай вывела мяне проста з раўнавагі. Асабліва не магу сабе дараваць памылкі, што грошы зложаны не на імя жонкі. Трэба будзе напісаць пракурору.

Сяньня быў вызваны Баброўскім на “badanie”¹⁹⁶. Ізноў, ці знаю нейкага Білеўскага, Бельскага ці інакш Бабіча, а роўна Гурына. Што за людзі – ня ведаю, хоць, праўда, сказаў, што апошняга прозьвішча чуў, з газэт¹⁹⁷. Пытаўся, ці знаю Аляксандра Рыжага¹⁹⁸ і Шаўлюка¹⁹⁹ з Валожынскага павету (давераныя, кажа, асобы “Грамады”) і нейкага Зеновіча²⁰⁰ з Лебедзева. Адказаў я, што Рыжага спатыкаў я адзін раз у Трабах, як абранага мясцовымі людзьмі на сэкрэтара гуртка²⁰¹, а нейкага вучыцеля Шаўлюка – помню – ведаю, бо быў нейкі Шаўлюк на курсах вучыц[ельскіх] у Вільні ў 1921 г., як я быў дырэктарам. Але што яны цяпер ёсьць камуністамі, як цьвердзіць судзьдзя, гэтага ня ведаю. Што ж датычыць Зеновіча, то ведаю добра аднаго Зеновіча Пётру²⁰² вучыцеля, родам, здаецца, з Лебедзева, які цяпер кіраўніком польскай школы ў Міхневічах, але ён палітыкай не займаецца і да Грамады не належыць. Судзьдзя даў уразумець, што не аб гэтым ідзе, не аб Пётра, а аб нейкага Фэльку ці што, нібы камуніста. Я адказаў, што ня ведаю, такога не спатыкаў. На запытаньне яго, колькі маю я грошай у Белар[ускім] Каап[эратыўным] Банку, я сказаў, што калі на першым баданьні – да выданьня мяне соймам – я казаў агульнікава, дык цяпер скажу выразна і ясна, бо мне нечага таіць: маю на бягучым рахунку 2.275 зл. 889 доляраў ды тэрміновых укладаў на 50 доляраў, і што аб гэтым я пісаў ужо праз пракурора жонцы сваёй яшчэ 4 лютага.

Сяньня дастаў прывезеную жонкай коўдру (узамен на ранейшую, старую) і шмат усякае ежы. Прывезла яна і гарнітур стары, але замяніць на цяперашні мой не ўдалося. Мусіць з тым і паехала назад.

Прыпамінаюцца мне ўчорашнія словы жонкі: “Можа захварэла, сад адбіраюць у яе... Так бяда і ідзець за бядой і бяду вядзецць”. Бедная Надзя! Усе беды найбольш на яе галаву, яна адчувае іх найбалючэй.

5.III.27 г.

СУБОТА. Рэзультаты “widzenia się” з жонкай і ўчорашняга “badania” меў сяньня

бяссонную ноч, баліць галава. Наогул, нейкі дрэнны настрой.

Сяньня, урэшце, прынеслі закуп, лішні, фактычна, цяпер для мяне пасьял прывезенага жонкай. Ну што ж? Трэба папраўляцца, наганяць тое, што страціў за час хоць так нядоўгага пабыту ў турме. А страціў шмат. Па прыбыцці ў Лукішкі, дзе мяне ставілі на вагу, важыў 70 кілё, тут 16. II. важыў ужо толькі 64 кілё (страціў 6 кілё – 15 хунтаў), учора 4. III. важыў (у лазьні тут важацца) 65 кілё. Да прадтурэмнай вагі не хапае яшчэ 5 кілё, г. зн. каля 13 хунтаў. Дрэнь справа! У запісках дзорцы бачыў вагу Астроўскага – 75S кілё; вось гэта я разумею! На цэлых 10 кілё, ці 25 хунт. больш, чым я.

6.III.27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Манатонна ідзець жыццё. Мусіць, у далейшым буду натаваць толькі факты і перажыванні больш выдатныя, не ведучы ўжо штодзённага запісу.

10.III.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Сяньня адведаў маю камеру дэлегат з Міністэрства Справядлівасці з Варшавы.

“Jakie są skargi?”²⁰³ – пытаецца, нібы маючы на мэце іх ухіліць. Я, ведаючы, што нічога ён для мяне, як для беларускага пасла, ужо акрычанага ў газэце, ня зробіць, жадных скаргаў не выяўляў. Паказаў яму толькі некалькі найбольш “зарэштаваных” ножніцамі турэмнага цэнзара нумароў газэт польскіх. Той паціснуў плячамі – відаць было яго неахвоту і бяссьільле папраўляць гэта; прысутны пры гэтым начальнік турмы заявіў, што мае на гэта на падставе неадменнага рэгуляміну і адпаведны ліст ад Віленскай пракуратуры.

На маё запытаньне, калі ж, урэшце, будзе спаўняцца адносна мяне “okólnik Makowskiego”²⁰⁴, што датычыць 2-х гадзіннага ў дзень спацыру, адказаў за яго начальнік, што праводзіць гэта ў жыццё трудна і невядома, ці будзе нават праведзена. (Як і раней, маю толькі адну гадзіну спацыру).

12.III.27 г.

СУБОТА. З “Kurjery Wil[eńskiego]” даведаўся (№ 56–205 ад 10. III.), што 7. III. выйшаў у сьвет № 1 газэты “Беларускі Дзень”²⁰⁵, як орган культурна-асьветны, пад рэдакцыяй Францішка Умястоўскага²⁰⁶. Заменены, значыцца, Паўлюкевіч са сваім “Белар[ускім] Словам”²⁰⁷ на Ўмястоўскага; ясна, што гэта будзе новы палёнафільскі орган. Але ці не спаткае і Ўмястоўскага лёс Паўлюкевіча ў грамадзянстве беларускім?

Былі нататкі ў газэтах, што нібы Міністэрства асьветы мае не перашкаджаць утварэньню беларускіх школ і нават маніцца ўласным коштам сарганізаваць курсы для беларускага вучыцельства. Словам – нібы мае пачацца эра паменшанья стасункаў у галіне беларускага школьніцтва. А вось толькі што прачытаў, што Віленскі куратар загадаў сваім прыказам ад 26. II., каб з 1. III. ува ўсіх няпольскіх гімназіях было заведзена ў першых 3-х клясах выкладаньне па-польску гісторыі Польшчы. Значыцца, усё – па-старому: гаворыцца і пішацца ў газэтах нібы адно, а робіцца другое.

“Гарбатага толькі магіла паправіць” – як кажа прыказка.

17.ІІІ.27 г.

КАЦЬВЕРГ. Сяньня абвешчана мне, што “Urząd prokuratorski w Wilnie”²⁰⁸ не аддасць маёй жонцы ліста майго ад 5. ІІІ. і афіцыйнага майго паўнамоцтва на імя жонкі аб праве на карыстаньне нашымі ашчаднасьцямі, зложанымі на маё імя ў Бел[арускім] Каап[эратыўным] Банку.

Паведаміла мяне сяньня адміністрацыя, што ў справе спраставаньня ілжывай весткі “Głos Prawdy” аб тым, як захоўваўся я ў Лукішках (“біў дазорцаў, ламаў мэблі, дзьверы і вокна”) – аб чым я зьвярнуўся быў свайго часу пільмом адсюль да начальніка Лукішкае турмы – начальнік “Лукішак” запрасіў аб дазвол на змяшчэньне спраставаньня да Міністэрства Справядлівасьці (!).

18. ІІІ. 27 г.

ПЯТНІЦА. Надыйшоў ужо мне “Narodny Zwon”, але не выдаюць на рукі, палажылі ў дэпазыт: няма дазволу ад Віленскай пракуратуры на права атрымліваньня мною гэнае газэты. Пішу заяву аб гэтым пракурору і трэбую выдачы мне гэтае газэты і права на атрымліваньне ўсіх беларускіх газэт, якія выходзяць у Вільні.

Важыўся. Ужо важу 67½ кілё, мала што засталася мне да 70 кілё – перадагаладовачнай вагі ў Лукішках.

Затрымаў пракурор мой ліст ад жонкі. Сяньня пішу новы, але такі, што працы на чытаньне дам яму на добрых паўгадзіны. Паўтараю ўсё, што было ў папярэднім лісьце, выкідаючы справу грашовую. Пагляджу, затрымае гэты ці не. На ўсякі выпадак пакідаю сабе копію ліста, каб пасьля затрэбаваць ад яго матывы – за што ліст затрыманы (у выпадку, калі затрыманы будзе і гэты).

Німа забавеньня! Нічога пісаць нельга! Жаднае газэты беларускай дагэтуль ня меў у руках з часу арыштваньня, і не даюць дагэтуль!

З “Dzienniku Wilieńskiego” сяньня даведаўся, што Цэнтр[альны] Сэк[р]этар[ыят] аднавіў сваю дзейнасьць. На чале яго стаў Кэпель²⁰⁹. Ц[энтральны] С[эк]р[этар]ыят[Грамады] выдаў адозву са ўсіх гурткоў Грамады, прапануючы безадкладна сабраць залеглыя сяброўскія складкі. У адозве ўспамінаецца, што Грамада мае ўжо 105 тысячаў сяброў.

Значыцца, праца не замёрла.

Але адначасна бачым, што цэлы рад вучыцялёў бел[арускіх] гімн[азій] мае быць аддалены ад работы ў гімназіях нашых і то людзей, нічога агульнага ня маючых і не меўшых з Грамадой: “Nielojalni względem Państwa”²¹⁰ – Сіняўскі²¹¹, Заморын²¹², Савіцкі²¹³, Міхалевіч²¹⁴, Паўловіч²¹⁵... Разгром культурных белар[ускіх] інстытуцый, а Радашкоўскай гімназіі дык Куратар проста пагражае зачыненнем... Санацыя!...

19.ІІІ.27 г.

СУБОТА. Сяньня атрымаў першы раз беларускія газэты. З Вільні (відаць, з канцэлярыі пракуратуры) даставілі мне пачку старых газэт, дзе былі:

- 1) “Наш Голас” № 5 ад 9. ІІ. 27 г.
- 2) “Сялянская Ніва” №№ 10, 11, 12 і 15 ад 29. І. і 5. ІІ.; 13. ІІ
- 3) “Виленское утро» № 1916 ад 13. ІІ. 27 г. (нядзеля).

- 4) “Słowo» № 35 ад 13. II. 27 г. (нядзеля).
- 5) “Kurjer] Wil[eński]” № 35 ад 13. II. 27 г. (нядзеля).
- 6) “Dzien[nik] Wil[eński]” № 35 ад 13. II. 27 г. (нядзеля)
- 7) “Głos Prawdy” № 41 ад 12. II. 27 г. (субота)
- 8) “Robotnik» № 41 ад 11. II. 27 г. (пятніца)

Відаць, гэта газеты, закупленыя жонкай у нядзелю 13. II. і дастаўленыя ў Лукішкі і там былі прыняты, хоць нас ужо там не было – былі вывезены адтуль у суботу, напярэдадні.

“Сялянская Ніва” ішла мне ўжо ў Лукішкі па пошце (на прысл[аных] экз[эмплярах] ёсьць паштовыя маркі), і гэтыя №№ ад канца студзеня і пачатку лютага даручаны мне толькі сягонья, г. зн. на 49-ты дзень.

21. III. 27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Атрымана сяння мною тут першая пасылка ад жонкі, а ў ёй веснавое паліто і харчы. Цікавая рэч, што паліто выдалі толькі пераглядзеўшы яго, перамацаваўшы і панеўраўшы²¹⁶, як калісьці гарнітур, прывезены сюды жонкай для мяне: каліхоська (?)²¹⁷ падпорана ў трох мясцох, шарынарка²¹⁸ ў двух. Мусіць, шукана было запісак ці чаго там іншага.

25. III. 27 г.

ПЯТНІЦА. Сяння зьявіўся тут пракурор Віленскага Апэляцыйнага суда. Што за прычына прыезду – няведама. Быў у маёй камеры якіх мінут 10; відаць быў і ў другіх. Які галоўны повад прыезда – выясьніць не ўдалося... “Bardzo grzeczny człowiek!...”²¹⁹ Дзекляраваў мне павялічыць час спацыру да 1½ гадз., зьменшыць лічбу выразакаў у газэтах і папробаваць выясьніць фінансавы бок паўнамоцтва майго да жонкі. Але на спаўненне гэтых абяцанак маю мала надзеі, правільней – жаднай.

Ці не выкліканы яго прыезд сюды якімі-небудзь дамаганьнямі дэлегацыі жонак заарыштаваных да Бартэля²²⁰ (Астроўская і Тарашкевічава)? Можна, гэта дэлегацыя дабіваецца пераводу нас у Вільню, а пракурор... Ён вывеў адсюль уражаньне, што нам добра тут, што мы ня маем жадных нараканьняў і здаволены сваім месцам пабыту.

Сяння вечарам інспэктар прынёс мне – мусіць прывезеную пракурорам – “Decyzję Sędziego Śledczego Bobrowskiego o postawienie mnie w stan oskarżenia”²²¹, уматываваная дэцызія, аб выдачы якой я складаў яму свайго часу просьбу. Трэба будзе падумаць добра і напісаць скаргу.

Зьмест дэцызіі такі, што каб можна было выкарыстаць дапамогу якога-небудзь адваката, дык скарга магла б быць надта салідная і зусім разьбіваючая гэную дэцызію.

27. III. 27 г.

НЯДЗЕЛЯ. Сяння веснавы дзень. А нудна сяння як ніколі. Газэт ня маю сяння, кніга прачытана ўчора і не заменена, чытаць няма чаго. Нудна, нудна. Што дня вока бачыць адно, адно і тое самае. Кожная драбнічка, здаецца, ужо тысячу разоў была на вачу... Нудна!

Учорашні “Dz[iennik] Wil[eński]” прынёс вестку аб ліквідацыі Грамады і Бел[арускага] Каап[эратыўнага] Банку. Павятовыя камітэты і гурткі Грамады на вёсках адміністрацыя пазачыняла. Грамада аб’яўлена нелегальнай партыяй; пазабраны ад усіх гурткоў усе паперы, ну, мусіць, заразам і грашовыя складкі з касы гурткоў і камітэтаў. Адбываюцца ізноў арышты ў звязку з паліцэйскай ліквідацыяй гурткоў. Адначасна зачынена і Н.П.Х.

Бон²²², Шакун²²³ і Шапель²²⁴ абвесьцілі ў газэтах аб сваім выхадзе з Н.П.Х.

Аб зачыненні праз Мін[істэрства] Унутр[аных] Спр[аў] Грамады і Н.П.Х. абвясціў Віленскі ваявода ў форме “odezwy do ludności”²²⁵ 21. III. 27 г.

28.III.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Шэрае жыццё, нуднае. А на волі, як бачым з газэт, спрытныя людзі хочуць апаноўваць сваімі ўплывамі беларускае насяленьне, якое ўваходзіла ў склад або прыхільна было да прымусова ліквідуемай Грамады.

20. III. 27 г., г. зн. напярэдадні абвясчэння аб зачыненні Грамады, выйшаў у Горадні № 1 газэты на беларускай мове “Беларуская доля”²²⁶, як тыднёвік культурна-асветнага Т-ва “Аб’еднаньне”²²⁷. Рэдактар – А. Брушка²²⁸. “Przyczylne stanowisko zajmuje pismo wobec Rządu”²²⁹ – піша “Kur[jer] Wil[eński]” (№ 70). Можна дагадвацца, хто нарыхтаваў гэтую газэту ў Горадні і разьлічае на пашырэнне сваёй працы ў Горадзеншчыне. (А ў Вільні “Беларускі Дзень” рэдагуе Францішак Умястоўскі ды, мусіць, друкуе лацінкай²³⁰).

20. III. 27 г. у Горадні выйшаў № 1 польскага тыднёвіка “Nasza Ziemia”²³¹, орган п[ана] пасла Казімежа Лашкевіча²³² з Клубу Працы Пілсудскага.

З 1.IV. 27 г. польскія хадэкі ў Горадні пачнуць выдаваць свой тыднёвік “Życie Robotnicze”.

Так! Грамада здушана, газэты яе адна за другой пазачыняны. Пачынаецца культываваньне гніластных атрутных грыбоў.

14.IV.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Сяньня толькі дастаў адказ ад пракуратуры ў Вільні на сваю просьбу аб дазvole на атрымліваньне беларускіх газэт. Дазволена толькі: “Сялянская Ніва”, “Біelar[uskaja] Кругіца”, “Беларускі Дзень”, “Беларускае Слова”. Не дазволены: “Narodny Zwon”, “Наш голас”, “Маланка”, “Саха”²³³, “Заранка”²³⁴ і “Наша воля”²³⁵.

15.IV.27 г.

ПЯТНІЦА. Сяньня – тры месяцы турмы ўжо маю... Важыўся. “Жывой вагі” (бо важыўся голы, у лазьні) маю ўжо 70 кілё, значыцца, прыйшоў ужо да сваёй вагі на волі, бо 15. I. 27 г. важыў таксама 70 кілё. За 7 дзён галадоўкі ў Лукішках страціў быў 70 – 64 = 6 кілё; цяпер іх ужо вярнуў... Але трэба будзе гнаць і далей. Не зашкодзіць мець на запас некалькі кілё – прыгадзіцца на працу, як пакіну ўрэшце сьцены турмы. Некалі ж гэта здарыцца, будзе.

5.V.27 г.

ЧАЦЬВЕРГ. Атрымаў сяньня 15 злотых. Судзячы па пячатцы на пераводзе,

дык, мусіць, ад камітэту помачы паліт[ычным] вязьням з Варшавы, вул. Смольна, 7. Ці не ад Сэмпалоўскай²³⁶?

Сяньня вечарам перавялі нас усіх 9 у будынак турмы I – галоўны. Зьмясьцілі праз камеру, усіх на IV паверху, на самым верхнім. Чаму перавялі? Невядома. Там было ціха, бо мала вязьняў было; нас было 9 на першым этажы да на другім ці на 3 якіх 20-25 кабет (крымінальных). А тут повен будынак мужчын – вязьняў крымінальных. Гмах непамерна вялікі, даўжэнны. Мая камера № 487; меншая, чым у тым будынку III мая пад № 17, бо тая была 4 крокі ў шырыню, а гэта толькі 3; тая ў куб. мэтрах мела 30, а гэта толькі 23 м.

16.V.27 г.

ПАНЯДЗЕЛАК. Нудна, аднастайна ўсё. Ніяк не магу ўзяцца за задачнік. Закідаю на гэтым і свой дзёньнік. Хачу змусіць сябе да апрацаваньня папулярнай кніжкі па сельскай гаспадарцы (у форме гутаркі) пад загалоўкам “Як дабіцца лепшых ураджаяў?”. Папрабую. А можа і заахвочуся гэтай працай, бо чую, што разьленіваюся ўжо.

10.VI.27 г.

ПЯТНІЦА. Сяньня меў пабачаньне з жонкай.

Было сяньня і 3-е “badanie”: цягнулася аж 3 гадзіны, ад 6 да 9 вечара. Жадных новых закідаў няма. Але відаць, што за ўсякую цану хочуць упячы. Суд мае адбыцца праз месяцы 2-3. Абвінавачаных мае фігурыраваць у працэсе каля 100 асоб; словам, гранд-працэс. Але добра і тое, што пасьля сяньняшняга дапросу, заканчываючага сьледзтва, спыніцца такая строгая ізаляцыя; маняцца нас пасадзіць ніба па 2-3.

11 і 12.VI. таксама меў адведзіны жонкі.

Заўвагі

- ¹ Корпус аховы памежжа (КАП) – адмысловае фармаванне польскага войска, створанае ў 1924 г. для аховы ўсходняй дзяржаўнай мяжы. У ім служылі ў асноўным жаўнеры з заходніх рэгіёнаў Польшчы.
- ² 10 батальён у Красным на Ушы (пол.).
- ³ Былы настаўнік Сільвестр Бяганскі, жыхар вёскі Костыкі Касцяневіцкай гміны Вілейскага павета, быў арыштаваны 23 снежня 1924 г. і, паводле інтэрв’яцыі Беларускага пасольскага клуба ад 3 сакавіка 1925 г., на працягу двух тыдняў быў страшна катаваны рознымі спосабамі службоўцамі 10 батальёна КАП, у выніку чаго застаўся інвалідам. Селянін Антон Вайтовіч, жыхар вёскі Сычавічы Радашкавіцкай гміны Вілейскага павета, быў арыштаваны ў канцы студзеня 1925 г. Згодна з інтэрв’яцыяй, пададзенай 24 лютага 1925 г. беларускімі насламі, “зроблена яму 35 цяжкіх ран, жывому чалавеку пускалі кроў, катавалі і білі яго, пакуль нешчаслівы не сканаў на руках у катаў”. Ягоная жонка, не здолеўшы перажыць гэтай гора, скончыла жыццё самагубствам, пакінуўшы двух дзяцей круглымі сіротамі.
- ⁴ Максімаўка – вёска ў тагачасным Маладзечанскім павеце, радзіма Сымона Рак-Міхайлоўскага.
- ⁵ Пальцам не кранута (пол.).
- ⁶ Камендатура дзяржаўнай паліцыі (пол.).
- ⁷ У камендатуры дзяржаўнай паліцыі на горад Вільню (пол.).
- ⁸ Доказы іхнай віны (пол.).
- ⁹ Следчы суддзя (пол.).
- ¹⁰ У камісарыят пры вакзале (пол.).
- ¹¹ Тарашкевіч Браніслаў (1892-1938) – беларускі дзеяч, пасол сейма, з 1925 г. старшыня Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ).
- ¹² “Ага”. “Добра” (пол.).
- ¹³ “Вы арыштаваныя”. – “Якія прычыны? – “У выніку раішэння пракурора пры акруговым судзе ў Вільні ад 14 студзеня” (пол.).
- ¹⁴ Мэйштовіч Аляксандр (1864 – 1943) – польскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, памешчык зь Віленічыны. У 1927 г. міністр юстыцыі Польшчы.
- ¹⁵ “Dziennik Wileński” (“Віленскі штодзённік”) – штодзённая газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1916-1938 гг.
- ¹⁶ „Правесці асабісты вобых” (пол.).
- ¹⁷ “Ці прызнаеце Вы віну, што належыце да Камуністычнай партыі Польшчы?” (пол.).
- ¹⁸ Побач (пол.).
- ¹⁹ Лукішкі – галоўная турма ў Вільні.
- ²⁰ Ад польскага “cela” – камера.
- ²¹ “Адзін, два, два, адзін, адзін, адзін” (пол.).
- ²² “Правілы для вязняў” (пол.).
- ²³ Тут Рак-Міхайлоўскі трохі перабольшвае. На парламенцкіх выбарах у лістападзе 1922 г. за сеймавы спіс Блока нацыянальных менаісцяў (а не асабіста за Рак-Міхайлоўскага) было ададзена не 60000, а 44230 галасоў.
- ²⁴ “На гарачым учынку звычайнага злачынства” (пол.). Паводле польскага заканадаўства, пасол сейма мог быць затрыманым без згоды на тое сейма толькі ў тым выпадку, калі ён быў заспеты на месцы злачынства.
- ²⁵ Следчы суддзя па асабліва важных справах Баброўскі (пол.).
- ²⁶ “Першы допыт” (пол.).
- ²⁷ Білеўскі (Вілеўскі) – адзін з псеўданімаў, якія меў Аляксандр Бабіч – сябра КПЗБ, які быў у 1925 г.

вылучаны на партыйную перападрыхтоўку ў Менск. У студзені 1926 г. браў удзел у III канферэнцыі КПЗБ у якасці гасця. Быў арыштаваны польскімі ўладамі ў 1926 г. і ў турме ў Бельску пагадзіўся супрацоўнічаць з паліцыяй. Быў сведкам на працэсе Грамады і на працэсе 133-х камуністаў у Вільні. Адвакаты грамадоўцаў падчас працэсу выявілі ў ягоных паказаннях імат супярэчнасцяў.

²⁸ Гурын (Маразоўскі) (сапр. Ханевіч) Міхал (1891 – 1928) – беларускі дзеяч. У 1924 г. быў падпольна пасланы зь Менску ў Заходнюю Беларусь для арганізацыі камуністычнага руху. Быў адным з лідэраў т. зв. «сэцэіі» ў КПЗБ у 1924–1925 гг. Пасля сядзеў у польскай турме, пасля выхаду з якой выказваўся за супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. 16 сакавіка 1928 г., быў забіты ў Вільні як правакатар.

²⁹ Галавач Фэлікс (1886 – 1972) – беларуска-польскі грамадска-палітычны дзеяч. У 1922 – 1927 гг. быў паслом у польскі сейм, прайшоў у яго ў Лідзкай акрузе на сьпісе ПСЛ “Вызваленне”. Падкрэсьліваў сваё беларускае паходжанне. У 1924 г. адзін са стваральнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі. Быў арыштаваны ў студзені 1927 г. разам з пасламі ад БСРГ. Вызвалены праз 18 месяцаў без суда.

³⁰ Міжнародны сялянскі савет (Крестинтерн) – міжнароднае аб’яднанне радыкальных сялянскіх партый і арганізацый розных краін, якое было створана ў кастрычніку 1923 г. і дзейнічала да пачатку Другой сусветнай вайны.

³¹ Маеца на ўвазе канферэнцыя прадстаўнікоў КП(б)Б, КПЗБ і БСРГ, якая адбылася ў жніўні 1926 г. у курортным горадзе Сопаче каля Гданьска.

³² “Пасол Рак-Міхайлоўскі... прымаў у сябе людзей, якія прыбылі з Расіі, і таксама накіроўваў іх на працу ў Польшчы” (пол.).

³³ “А адкуль Грамада мае грошы?” (пол.).

³⁴ “Злачынствы паводле артыкулаў” (пол.).

³⁵ Артыкул 102 Крымінальнага Кодэкса Расійскай імперыі, які ў 1927 г. яшчэ дзейнічаў у Польшчы на тэрыторыі былога т. зв. “расійскага забору”, прадугледжваў адказнасць за ўдзел у змове, створанай для замаху на дзяржаўны лад Польшчы альбо на цялеснасць яе дзяржаўнай тэрыторыі – 8 гадоў цяжкай турмы (катаргі). 110 артыкул гэтага самага Кодэкса прадугледжваў для польскіх грамадзян, вінаватых у 1) падбухторванні інішаземнага ўрада да ваенных ці іншых варожых у дачыненні да Польшчы дзеянняў або да разрыву мірных дамоўленасцяў, або да ўхілення ад такіх дамоўленасцяў; 2) абцяганні інішаземнаму ўраду перад аб’яўленнем вайны ад сябе ці ад іншых асобаў, садзейнічаць ягоным вайсковым аперацыям супраць Польшчы – ад 4 да 15 гадоў цяжкай турмы.

³⁶ “У якасці стрымальнага сродку – арышт” (пол.).

³⁷ Валашын Павал (1891–1937) – беларускі палітычны дзеяч. У 1923 – 1927 гг. пасол польскага сейма, адзін са стваральнікаў БСРГ.

³⁸ Ратай Мацей (1884 – 1940) – польскі палітык, адзін зь лідэраў сялянскага (людовага) руху ў міжваеннай Польшчы. Быў паслом сейма ў 1919 – 1935 гг. і ягоным маршалам у 1922 – 1927 гг.

³⁹ “Інцэндэнтальную скаргу ў акруговы суд у Вільні” (пол.).

⁴⁰ Пропуск у дакуменце.

⁴¹ Мятла Пятро (1890–1936) – беларускі палітык, пасол польскага сейма (1922–1927). Адзін са стваральнікаў і лідэраў БСРГ.

⁴² Як паведамляла 22 красавіка 1926 г. грамадоўская газета “Беларуская справа”, Сымон Рак-Міхайлоўскі захварэў у студзені 1926 года і на працягу 2–3 тыдняў быў вымушаны ляжаць у ложку. У санаторыі ён знаходзіўся з 15 сакавіка гэтага ж года, і, як пісалася ў газеце, “можна спадзявацца, што ў траўні месяцы пасол Рак-Міхайлоўскі ізноў прыступіць да працы”.

⁴³ “Słowo” (“Слова”) – штодзённая газета, орган віленскіх кансерватараў. Выдавалася з 1922 па 1940 г. у Вільні.

⁴⁴ „Kurjer Wileński” (“Віленскі кур’ер”) – польская газета, якая выходзіла ў Вільні ў 1924 – 1940 гг.

⁴⁵ „Камунізуючая і падрыўная” (пол.)

⁴⁶ Польская народная партыя (ПСЛ) «Вызваленне» (Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Wyżwolenie”) – польская сялянская партыя левацэнтрэскай арыентацыі, якая дзейнічала ў 1915 – 1931 гг.

⁴⁷ Польская народная партыя (ПСЛ) “Пяст” (Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Piast”) – правацэнтрэскай сялянская партыя ў Польшчы, якая існавала ў 1913 – 1931 гг.

⁴⁸ Польская сацыялістычная партыя (ППС) (Polska Socjalistyczna Partia – PPS) – левая палітычная партыя ў Польшчы, заснаваная ў 1893 г. У міжваенны час дзейнічала на ўсёй тэрыторыі Польшчы і заўсёды мела даволі значны ўплыў.

⁴⁹ “Пад пагрозай польскай маёмасны стан і польская дзяржаўнасць” (пол.)

⁵⁰ Эндэкі – сябры Польскай нацыянальна-дэмакратычнай партыі.

⁵¹ Бурсевіч Максім (1890-1937) – заходнебеларускі грамадска-палітычны дзеяч. Быў кіраўніком сакратарыята БСРГ.

⁵² Біяграфічных звестак не выяўлена.

⁵³ Астроўскі Радаслаў (1887-1976) – беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Віцэ-старшыня БСРГ ў 1925 – 1927 гг., дырэктар Беларускага кааператываўнага банка.

⁵⁴ Шнаркевіч Язэп (1886 – 1974) – беларускі нацыянальны дзеяч. Адзін з арганізатараў БСРГ, кіраўнік яе Цэнтральнага камітэта ў Вільні.

⁵⁵ Коўш Аляксандр (1890 – 1943) – беларускі грамадска-палітычны і рэлігійны дзеяч, праваслаўны святар, адзін з лідэраў БСРГ.

⁵⁶ Луцкевіч Антон (1884-1942) – беларускі дзеяч, неформальны кіраўнік заходнебеларускага руху ў пачатку 20-х гадоў.

⁵⁷ Рак-Міхайлоўская Надзея – жонка Сымона Рак-Міхайлоўскага.

⁵⁸ “Głos Prawdy” (“Голас праўды”) – штодзённая газета, якая выдавалася ў Варшаве ў 1926–1929 гг.

⁵⁹ “Robotnik” (“Робочы”) – штодзённая газета, афіцыйны орган ППС. Выдавалася ў Варшаве з 1894 да 1939 г.

⁶⁰ “Наша справа” – грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСРГ. Выдавалася ў верасні 1926 г. і ў снежні 1926 – студзені 1927 г. у Вільні пад рэдакцыяй К. Запольскага. Выйшла 16 нумароў, 3 з іх канфіскавана.

⁶¹ “Narodny Zwon” – грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСРГ. Выдавалася ў снежні 1926 – сакавіку 1927 г. у Вільні лацінскім шрыфтам. Выйшла 12 нумароў, 5 з іх канфіскавана.

⁶² “Маланка” – беларуская гумарыстычна-сатырычная газета, орган БСРГ. Выдавалася ў Вільні ў 1926 – 1928 гг. Многія нумары былі канфіскаваныя.

⁶³ «Сялянская ніва» – беларуская газета, друкаваны орган Беларускага сялянскага саюза. Выходзіла ў Вільні з 6 снежня 1925 па 7 ліпеня 1930 гг. (у 1928 – 1930 гг. – нерэгулярна).

⁶⁴ “Bielaruskaja krunica” – беларуская газета, друкаваны орган беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў. Выдавалася з перапынкамі у 1917 – 1940 гг. (у 1917 – 1925 і ў 1939 – 1940 гг. насіла назву «Круніца”).

⁶⁵ Уласаў Аляксандр (1874 – 1941) – беларускі грамадска-палітычны і культурна-асветніцкі дзеяч, у 1922 – 1927 гг. сенатар.

⁶⁶ Шырма Рыгор (1892 – 1978) – беларускі культурны і грамадскі дзеяч, у міжваенны перыяд адзін з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы.

⁶⁷ Астроўская Антаніна (1884 – пасля 1941) – жонка Радаслава Астроўскага.

⁶⁸ „Kurjer Poranny” (“Ранішні кур’ер”) – штодзённая газета, якая выдавалася ў Варшаве з 1877 па 1939 гг.

⁶⁹ “Справа ў Сейме аб выданні арыштаваных паслоў” (пол.).

⁷⁰ Ярэмч Фабіян (1891–1958) – беларускі палітык, пасол польскага сейма (1922-1935).

- ⁷¹ Так у дакуменце. *Відаць, маеца на ўвазе цэра (ад польскага “сера”) – скура на твары.*
- ⁷² *Ваявудскі Сільвестр (1892 – 1938) – польскі грамадска-палітычны дзеяч. Меў маёнтак на Лідчыне. У 1918 – 1922 гг. штатны афіцэр ІІ аддзелу Польскага генштаба. У 1922–1927 гг. пасол сейма Польшчы, выбраны са спісу ПСЛ «Вызваленне». Адзін са стваральнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі.*
- ⁷³ *Незалежная сялянская партыя (НПХ) (Niezależna Partia Chłopska – NPCh) – польская радыкальная сялянская партыя, якая існавала ў 1924 – 1927 гг. Цесна супрацоўнічала з камуністамі, фактычна была адпаведнікам Беларускай сялянска-работніцкай грамады на этнічна польскіх землях.*
- ⁷⁴ *„Rzeczpospolita” (“Рэспубліка”) – газета, выходзіла ў Варшаве ў 1920 – 1932 гг. 2 разы на дзень (зранку і ўвечары).*
- ⁷⁵ *Сабалеўскі Юры (1889 – 1957) – беларускі нацыянальны дзеяч. У 1926 – 1927 быў дэпутатам польскага сейма, уваходзіў у пасольскі клуб БСРГ, затым у Беларускі пасольскі клуб.*
- ⁷⁶ *Даносчыцкая (ад пол. denuncjatorska).*
- ⁷⁷ *28 студзеня 1927 г. у газеце „Głos Prawdy” быў надрукаваны артыкул пад назвай “Пасол Ваявудскі ў ролі новага Азэфа”, у якім гэты дзеяч абвінавачваўся сярод іншага ў тым, што ўжо пасля выбараў у паслы, як мінімум да 1923 г., ён выконваў ролю платнага агента дэфензівы, збіраючы інфармацыю пра беларускіх паслоў. Пры гэтым менавіта ягоная інфармацыя нібыта магла спрычыніцца да вынясення арыштаваным паслам цяжкіх прысудаў. Вынікам скандалу, які выбухнуў пасля гэтага наведання, стала вынясенне справы Ваявудскага на разгляд Маршалкоўскага суда. Суд над С.Ваявудскім адбываўся з 29 студзеня па 2 сакавіка 1927 года. Бясспрэчных доказаў віны Ваявудскага ў наўмыснай правакацыі беларускіх парламентарыяў суд у выніку сваёй працы не выявіў. Аднак было ўстаноўлена, што С.Ваявудскі з’яўляўся “мужам даверу Рэфэрата па нацыянальных адносінах пры ІІ адзеле Польскага Генштабу” і “між іншым, дастаўляў інфармацыю аб палітыцы Беларускага клуба ў Сейме і аб некаторых беларускіх дзеячах”, а таксама “браў грошы ад Рэфэрата па нацыянальных адносінах з распіскамі аб атрыманні”.*
- ⁷⁸ *Вандэрвэльдэ Эміль (1866 – 1938) – бельгійскі сацыяліст, з 1900 г. старшыня Міжнароднага сацыялістычнага бюро ІІ Інтэрнацыяналу. Рак-Міхайлоўскі, відаць, меў на ўвазе ягоную працу “Калектывізм і прамысловае развіццё”, напісаную ў 1896 годзе.*
- ⁷⁹ *Шэлер-Міхайлаў Аляксандр Канстанцінавіч (1838 – 1900) – расійскі пісьменнік.*
- ⁸⁰ *Больш падрабязнай інфармацыі пра асобу Лапыркі і пра сутнасць судовай справы не выяўлена.*
- ⁸¹ *„Вязня пад следствам” (пол.)*
- ⁸² *Пропуск у тэкście.*
- ⁸³ *Дабжанскі Стэфан Анджэй (1883 – 1945) – польскі палітык, адвакат. У 1922 – 1927 гг. пасол сейма са спісу Нацыянальна-народнага саюза (эндэкаў).*
- ⁸⁴ *Народна-нацыянальны саюз (Związek Ludowo-Narodowy) – назва парламенцкай фракцыі польскіх нацыянал-дэмакратаў (эндэкаў), якія стаялі на выразна нацыяналістычных пазіцыях.*
- ⁸⁵ *Шрэйбер Давід (1874 – 1941) – габрэйскі грамадска-палітычны дзеяч, адвакат з Усходняй Галічыны. Прыхільнік сіянісцкага руху. Пасол сейма ў 1922 – 1927 гг., уваходзіў у т. зв. Габрэйскае кола.*
- ⁸⁶ *Жыдоўскае кола (Kolo Żydowskie) – афіцыйная назва габрэйскай нацыянальнай фракцыі ў польскім парламенце І склікання.*
- ⁸⁷ *Хаміньскі Людвік (1890 – 1958) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, прыхільнік краёвай ідэі. Жыў у Вільні. У 1922–1927 гг. быў паслом сейма Польшчы, у 1922 – 1925 гг. уваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ “Вызваленне”, у 1925 – 1927 гг. – у Клуб працы. Выступаў на працэсе над лідэрамі БСРГ вясной 1928 г. у якасці сведкі.*
- ⁸⁸ *Клуб працы – парламенцкая фракцыя, якая была ўтворана ў 1925 г. у выніку чарговага расколу ў*

парламенцкім клубе ПСЛ “Вызваленне”. У яго ўваходзілі такія вядомыя польскія палітыкі, як Казімір Бартэль, Станіслаў Тузут, Мар’ян Касцялкоўскі. У 1926 г. падтрымаў травеньскі пераварот Пілсудскага, пасля чаго фактычна з’яўляўся праўрадавай фракцыяй. На аснове парламенцкага клуба была ўтворана Партыя працы, якая ў 1928 г. увайшла ў склад Беспартыйнага блока супрацоўніцтва з урадам.

⁸⁹ “Związek Chłopski” (“Сялянскі саюз”) – польскія палітычная партыя і сеймавы клуб, якія былі заснаваны ў 1924 г. групай левых паслоў, якія перад гэтым выйшлі з ПСЛ “Пяст” і ПСЛ “Вызваленне”. У 1926 г., пасля аб’яднання з пасольскім клубам “Народнае адзінства” (“Jedność Ludowa”) стаў называцца “Сялянская партыя” (“Stronniostwo Chłopskie”). Відаць, менавіта пасольскі клуб гэтай партыі мае тут на ўвазе Рак-Міхайлоўскі.

⁹⁰ Марвэг Ян (1885 – 1936) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, журналіст. У 1922 – 1927 гг. пасол сейма ад Народна-нацыянальнага саюза.

⁹¹ Строньскі Станіслаў (1882 – 1955) – польскі палітык, прыхільнік нацыянальных дэмакратыяў. Рэдагаваў правыя часопісы «Rzeczpospolita» і „Warszawianka”. У 1919 – 1935 гг. быў паслом сейма, у 1927 г. уваходзіў у фракцыю Народна-нацыянальнага саюза.

⁹² Рагуля Васіль (1879-1955) – беларускі палітык, пасол польскага сейма (1922-1927), сенатар (1928-1930).

⁹³ Лібрман Герман (1870 – 1941) – польскі палітык і адвакат, адзін з лідэраў ППС. Пасол сейма ў 1919 – 1933 гг., пасля жыву ў эміграцыі ў Францыі. Адзначаўся прыхільным стаўленнем да нацыянальных меншасцяў Польшчы, быў адным з адвакатаў Вінцэнта Гадлеўскага на судзе ў 1926 г.

⁹⁴ Балін Станіслаў (1897 – 1937) – польска-беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Заўсёды падкрэсліваў сваё беларускае паходжанне. З 1922 па 1927 г. быў паслом польскага сейма, першапачаткова ўваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ “Вызвалення”. У ліпені 1924 г. выступіў у сейме з пратэстам супраць прыняцця т. зв. моўных законаў, нявыгадных беларусам і іншым нацыянальным меншасцям. Адзін з заснавальнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі.

⁹⁵ Сахацік (Чаішэйка-Сахацік) Ежы (1892 – 1933) – польскі камуністычны дзеяч, у 1924 – 1927 і 1928 гг. пасол польскага сейма, уваходзіў у Камуністычную пасольскую фракцыю.

⁹⁶ Сялянская партыя (Stronniostwo Chłopskie) – партыя, якая ўтварылася ў 1925 г. у выніку аб’яднання некалькіх драбнейшых польскіх сялянскіх партый. Выступала сярод іншага за зямельную рэформу без выкупу, нацыяналізацыю прамысловасці і г. д. Існавала да 1931 г.

⁹⁷ “Сябрамі” (пол.).

⁹⁸ Галка Антон (1896–1967) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1927 гг., выбраны ў Свянцянскай выбарчай акрузе са спісу ПСЛ “Вызваленне”. Пасля выхаду з “Вызвалення” ў 1927 г. далучыўся да Сялянскай партыі.

⁹⁹ Гадлеўскі Вінцэнт (1888-1942) – беларускі каталіцкі святар і палітык.

¹⁰⁰ Штуловіч Віктар (1890-1960) – беларускі каталіцкі святар.

¹⁰¹ Барадзенічы – вёска ў Браслаўскім павеце (цяпер раёне). Кс. Віктар Штуловіч быў святаром у мясцовым касцёле з 1917 да 1927 г.

¹⁰² Насамрэч Віктар Штуловіч быў накіраваны не ў Ліду, а ў вёску Трышчына на Беласточчыне.

¹⁰³ Гэльман Станіслаў (1869 – ?) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1927 гг., выбраны ў Наваградскай выбарчай акрузе са спісу ПСЛ “Вызваленне”. У 1925 г. выйшаў з “Вызвалення” і далучыўся да Сялянскай партыі.

¹⁰⁴ Маецца на ўвазе Саюз дробных сялян усходніх земляў, які С. Гэльман беспаспяхова намагаўся заснаваць на працягу 1927 г. Пасля правалу сваёй задумы ён 29 верасня 1927 г. вярнуўся назад у Сялянскую партыю.

¹⁰⁵ Дастаеўскі Фёдар Міхайлавіч (1821 – 1881) – расійскі пісьменнік.

¹⁰⁶ “Дзяржаўнага юрыста” (пол.).

¹⁰⁷ Мітынгі пратэсту супраць арышту лідэраў Грамады сапраўды пракаціліся па ўсёй БССР. Пратэсты прымалі розныя формы: адкрытыя вулічныя дэманстрацыі, прыняцце пратэстных рэзалюцый, высылка тэлеграмаў у падтрымку арыштаваных грамадоўцаў і г.д. Аднак усе падобныя мерапрыемствы строга кантраляваліся камуністычнымі ўладамі.

¹⁰⁸ “Стихельцы” (“стральцы”) – сябры польскай дзяржаўнай маладзёжнай арганізацыі “Стралецкі саюз” (Związek Strzelecki), якая была заснавана ў 1919 г. і падпарадкоўвалася польскаму Міністэрству вайсковых спраў.

¹⁰⁹ Маецца на ўвазе вядомая ўкраінская песня на словы Івана Франка, якая была напісана ў 1880 г. і пачыналася словамі “Не пора, не пора, москалеві й ляхові служыці”.

¹¹⁰ Маецца на ўвазе знакамітая ўкраінская рэвалюцыйная песня “Шалійце, шалійце, скажэнні каті” аўтарства вядомага ўкраінскага навукоўца і грамадска-палітычнага дзеяча Аляксандра Калесы.

¹¹¹ Фрэйзер (Fraser) Джон Фостэр (1868–1936) – англійскі журналіст і падарожнік, аўтар шэрагу кніг пра розныя краіны свету.

¹¹² Родзевіч Вацлаў – віленскі адвакат, які часта выступаў абаронцам падчас судовых працэсаў над беларускімі дзеячамі. Падчас працэсу над лідэрамі Грамады ў Вільні вясной 1928 г. выступаў у якасці сведкі.

¹¹³ Хруцкі Сяргей (1887 – пасля 1939) – украінскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1935 гг., у 1922 г. быў выбраны ў Берасцейскай выбарчай акрузе са спісу Блока нацыянальных меншасцяў. З 1925 г. сябра Украінскага нацыянальна-дэмакратычнага аб’яднання (УНДА).

¹¹⁴ Пасольскі мітынг у мястэчку Лоск Валожынскага павета быў праведзены Сымонам Рак-Міхайлоўскім 27 верасня 1923 г. Запыт пракурора пры акруговым судзе ў Вільні аб атрыманні згоды сейма на прыцягненне Рак-Міхайлоўскага да судовай адказнасці за нібыта дапушчаныя ім падчас мітынгу заклікі да непадпарадкавання распараджэнням улады і пашырэнне нянавісці паміж наасобнымі групамі насельніцтва маршалак сейма атрымаў 2 красавіка 1924 г. У той час сейм пазбавіў Рак-Міхайлоўскага пасольскай недатыкальнасці на пагадзіўся.

¹¹⁵ “Віленск[ай] ваяводскай управы, п. Гаўці” (пол.).

¹¹⁶ Так (разам з пыталнікамі) у дакуменце.

¹¹⁷ “Прашу ў дарозе зусім не размаўляць!” (пол.).

¹¹⁸ “Warszawianka” – штодзённая газета, якая выдавалася ў Варшаве з 1924 па 1928 гг.

¹¹⁹ Тарас – псеўданім Браніслава Тарашкевіча.

¹²⁰ «Цяжкай турмы, катаргі» (пол.).

¹²¹ Акіньчыц Фабіян (1886–1943) – беларускі грамадска-палітычны дзеяч, працаваў у Грамадзе ў якасці юрыста.

¹²² “Віленскі вакзал” (пол.).

¹²³ “Камуністы, дакладна” (пол.).

¹²⁴ “Карная турма, Длуга, 13” (пол.).

¹²⁵ “Галоўным Вакзале” (пол.).

¹²⁶ Вронкі – палітычная турма, якая знаходзілася ў аднайменным горадзе ў Пазнанскім ваяводстве.

¹²⁷ Съвентакшыская турма – турма, якая знаходзілася ў Келецкім ваяводстве Польшчы ў будынку былога т. зв. Съвентакшыскага бенедыктынскага манастыра на Лысай гары (адсюль назва). Ад найбліжэйшага горада да яе трэба было, паводле інфармацыі сеймавай турэмнай камісіі, ехаць 4 гадзіны. Прызначалася ў асноўным для ўтрымання асуджаных на пажыццёвае зняволенне.

¹²⁸ “Турэмная камісія” – спецыяльная сеймавая камісія, створаная ў лютым 1924 г. для вывучэння

становішча ў польскіх турмах з гэтай выявіць выпадкі злоўжыванняў і здзекаў над вязнямі на тэрыторыі Польшчы. Ад Беларускага пасольскага клуба ў яе ўваходзіў Фабіян Ярэміч. Камісія наведала 24 польскія турмы і ў выніковай справаздачы аб сваёй працы, складзенай 23 студзеня 1926 г., адзначыла шматлікія выпадкі парушэнняў закона з боку турэмнай адміністрацыі. У сейме прадстаўнікі камісіі прадстаўлялі сваю справаздачу ў канцы сакавіка 1926 г.

¹²⁹ Не ведаю (пол.).

¹³⁰ Лейбарысцкая партыя (Партыя працы) – адна з вядучых палітычных партый у Вялікабрытаніі, паводле арыентацыі – сацыял-дэмакратычная. У 1927 г. знаходзілася ў апазіцыі.

¹³¹ Пільсудскі Юзаф (1867–1935) – польскі палітык, з траўня 1926 г. фактычны дыктатар Польшчы.

¹³² Пропуск у тэксте.

¹³³ Ксёндз-пробащ (пол.).

¹³⁴ Лодзь (пол.).

¹³⁵ “Дабранач”. “Да пабачэння” (пол.).

¹³⁶ Так у дакуменце. Відаць, гэтыя словы спачатку былі памылкова напісаныя С. Рак-Міхайлоўскім, а пасля ім жа выкраслены, бо ў машынапісе пасля іх ёсць расейскамоўны надпіс у дужках – “Вычеркнуто”.

¹³⁷ “Gazeta Poranna Warszawska” (“Ранішняя варшаўская газета”) – польская газета, якая выходзіла ў 1925–1935 гг., орган польскіх нацыянал-дэмакратаў.

¹³⁸ Так у дакуменце.

¹³⁹ Аляксандр Уласаў быў асуджаны расійскімі ўладамі 22 студзеня 1910 г. на 2 месяцы зняволення ў астрозе за “антыдзяржаўныя” публікацыі ў газеце “Наша ніва”, якую ён рэдагаваў:

¹⁴⁰ “Як паслы паводзяць сябе ў турме” (пол.).

¹⁴¹ “Арыштаваныя паслы Тарашкевіч і Рак-Міхайлоўскі, пасаджаныя ў турму на Лукішках, намагаюцца дэманстраваць, ламаючы прадметы, якія знаходзяцца ў камеры, і нападаючы на супрацоўнікаў турмы. Арыштаваныя дамагаюцца вызвалення” („А. В.”) (пол.).

¹⁴² Тарашкевіч (на другому мужу Ніжанкоўская) Вера (1901–1998) – жонка Браніслава Тарашкевіча, пляменніца Аляксандра Ёласава.

¹⁴³ Славацкі Юліюш (1809–1849) – польскі паэт.

¹⁴⁴ Крашэўскі Юзаф Ігнацы (1812–1887) – польскі пісьменнік, гісторык, публіцыст.

¹⁴⁵ “Пракантралявана ў пракурорскай управе пры акруговым судзе ў Вільні” (пол.).

¹⁴⁶ “Праверана цензурай” (пол.).

¹⁴⁷ Басановіч Ян (Басанавічус Ёнас) (1851–1927) – літоўскі гісторык, публіцыст, грамадска-палітычны дзеяч.

¹⁴⁸ Рачкевіч Уладзіслаў (1885 – 1947) – польскі дзяржаўны дзеяч, у 1926 – 1930 гг. – віленскі ваявода.

¹⁴⁹ Літоўскі нацыянальны камітэт у Вільні – галоўны прадстаўнічы орган літоўскіх інстытуцый у Польшчы, існаваў у 1919–1937 гг.

¹⁵⁰ Польшча і Літва на працягу ўсяго міжваеннага перыяду мелі напружаныя адносіны, бо літоўцы не хацелі прызнаць факту перадачы Польшчы горада Вільні. Да снежня 1927 г. гэтыя дзве дзяржавы фармальна ўвогуле знаходзіліся ў стане вайны.

¹⁵¹ Антыдзяржаўныя прамовы (пол.).

¹⁵² Кишэжаноўскі Браніслаў (1876 – 1943) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, сенатар у 1922 – 1927 гг., выбраны ў Віленскім ваяводстве са спісу ПСЛ “Пяст”. Пасля заключэння ў 1923 г. гэтай партыяй пагаднення з эндэкамі далучыўся да ПСЛ “Вызваленне”.

¹⁵³ Бабяньскі Аляксандр (1853 – 1931) – генэрал-лейтэнант, адвакат. Быў абаронцам на многіх судовых працэсах над беларускімі дзеячамі ў Польшчы, у тым ліку і на т. зв. “працэсе 56-ці” над лідэрамі БСРП.

¹⁵⁴ Абрамовіч Людвік Караль (1879 – 1939) – польскі гісторык, грамадскі дзеяч, журналіст, выдавец. У

1911 – 1939 гг. рэдагаваў віленскую польскую газету «Przeгляд Wileński».

¹⁵⁵ Станкевіч Адам (1892–1949) – беларускі палітык, каталіцкі ксёндз, пасол польскага сейма (1922–1927).

¹⁵⁶ “Беларуская справа” – грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСРГ. Выдавалася з 9 красавіка па 31 ліпеня 1926 г. у Вільні. Выйшла 29 нумароў, 8 з іх канфіскавана.

¹⁵⁷ Макулік Сьмон – паходзіў з вёскі Крынкі на Гарадзенічыне. Быў адным са шматлікіх “зіц-рэдактараў” (г. зн. рэдактараў фармальных, але не фактычных) грамадоўскай газеты “Беларуская справа”. Арыштаваны 21 кастрычніка 1926 г.

¹⁵⁸ “Трэба адзначыць, што пакуль гэта па справах прэсы ў Польшчы – самы строгі прысуд” (пол.).

¹⁵⁹ Быў пакараны (пол.).

¹⁶⁰ Любіч-Маеўскі Станіслаў (1878 – 1941) – польска-беларускі грамадскі і культурны дзеяч. У міжваенны перыяд быў дырэктарам польскай гімназіі ў Вілейцы. У 1929 г. у Львове выдаў беларускі „Лемантар” (лацінкай), які крытыкаваў многія беларускія мовазнаўцы за шматлікія паланізмы і русізмы.

¹⁶¹ Маеца на ўвазе акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу, якая праходзіла ў Менску 14–21 лістапада 1926 г.

¹⁶² Стырно культурнага жыцця беларуса (пол.).

¹⁶³ Утраквістычныя школы – школы, выкладанне ў якіх, часцей за ўсё фармальна, вялося на дзвюх мовах – польскай і беларускай.

¹⁶⁴ “Да значыццаў урад бязлітасны, што ж датычыць спакойнага беларускага народзіку – то ўрад тут вельмі талерантны” (пол.).

¹⁶⁵ Так у дакуменце.

¹⁶⁶ Слова неразборлівае.

¹⁶⁷ Так у дакуменце.

¹⁶⁸ Спатканне (пол.).

¹⁶⁹ Біяграфічных звестак не выяўлена.

¹⁷⁰ Войцік Антон (1898 – 1948) – беларускі журналіст, рэдактар, перакладчык.

¹⁷¹ Шантырова. Маеца на ўвазе жонка Антона Войціка, вядомая беларуская дзеячка Людвіка Сівіцкая-Войцік (Зоська Верас) (1892–1991), першым мужам якой быў беларускі дзеяч Фабіян Шантыр (1887–1920).

¹⁷² Віленскую хроніку (пол.).

¹⁷³ Польская ліга абароны правоў чалавека і грамадзяніна – грамадская арганізацыя, якая існавала ў Польшчы ў 1921–1937 гг. і мела за задачу абарону дэмакратычных свабод, супраціў палітычнаму пераследу і нецярпімасці.

¹⁷⁴ Польскай лігі абароны правоў чалавека і грамадзяніна ў справе палітычных вязняў і турэмнай справы ў Польшчы” (пол.).

¹⁷⁵ Адкрытага ліста (пол.).

¹⁷⁶ Тугут Станіслаў Аўгуст (1873 – 1941) – польскі палітык, у 1922 – 1924 гг. старшыня ПСЛ «Вызваленне». У 1924 – 1925 гг. быў міністрам без партфеля ва ўрадзе У.Грэбскага, курыраваў нацыянальныя праблемы.

¹⁷⁷ Смяроўскі Яўген (1878 – 1932) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1927 гг., у 1922 – 1925 гг. сябра клуба ПСЛ “Вызваленне”. Пасля выхаду з “Вызвалення” ў 1925 г. далучыўся да Клуба працы, але хутка выйшаў і адтуль.

¹⁷⁸ Ліманоўскі Баляслаў (1835–1935) – польскі палітык, грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст, гісторык. Быў сябрам ППС, у 1922–1935 гг. з’яўляўся сенатарам ад гэтай партыі.

¹⁷⁹ Паснэр Станіслаў (1868–1930) – польскі палітык і грамадска-палітычны дзеяч, сябра ППС. У 1922–1930 гг. – сенатар.

¹⁸⁰ “Беларускія справы” (пол.).

¹⁸¹ “Наш голас” – грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСРГ. Выдавалася з 26 студзеня да 28 лютага 1927 г. пад рэдакцыяй Альберта Эйсак. Выйшла 11 нумароў, 5 з іх канфіскавана.

¹⁸² Паўлюкевіч Арсень (1889 – ?) – беларускі палітычны дзеяч, лекар. У сярэдзіне 1920-х гадоў быў стваральнікам і кіраўніком шэрагу беларускіх палянафільскіх арганізацый: Часовай беларускай рады, «Прасьветы», «Беларускай хаткі», Беларускага камітэту для спраў самакіравання, Беларускай нацыянальнай рады, Беларускай нацыянальнай партыі.

¹⁸³ Валэіша Станіслаў – беларускі грамадскі дзеяч. У пачатку 1920-х гг. арганізатар і старшыня Беларускага грамадзянскага сабраўня ў Вільні, пасля актывіст паланафільскіх арганізацый. Заснаваў т. зв. Беларускі клуб у Вільні, які ў 1925 г. быў зачынены польскімі ўладамі як асяродак азартных гульняў.

¹⁸⁴ Мамонька Язэп (1889–1937) – беларускі дзеяч, адзін з лідэраў беларускіх эсэраў. У 1926 – 1928 гг. дзейнічаў у Вільні, беспаспяхова намагаўся ўтварыць беларускую нацыянальную сацыялістычную партыю.

¹⁸⁵ “Віленское утро” – штотдзённая расейская газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1921–1928 гг.

¹⁸⁶ Знамяроўскі Уладзіслаў – беларускі грамадска-культурны дзеяч, рэдактар, выдавец. У 1920 – 1930-х гг. меў у Вільні прыватнае выдавецтва. Рэдагаваў шэраг беларускіх віленскіх газет, за што прыцягваўся да судовай адказнасці.

¹⁸⁷ “Утрымлівалася ўсхваляньне злучыства дзяржаўнай здрады” (пол.).

¹⁸⁸ “Дэлегацыя ў паліцэйскі пастарунак у Казлоўску Лужскай гміны ад навакольных вёсак” (пол.).

¹⁸⁹ „Głos Wileński” – штоднёвая газета “для гарадоў і вёсак”, якая выдавалася ў Вільні ў 1921–1932 гг.

¹⁹⁰ Тыднёвік (пол.).

¹⁹¹ Управа Віленскага гуртка Народна-нацыянальнага саюза (пол.).

¹⁹² Сход сяброў віленскіх раённых гурткоў Н[ародна]-Н[ацыянальнага] С[аюзу] (пол.).

¹⁹³ Звяжынскі Аляксандр (1880–1958) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1935 гг., у 1922 г. выбраны ў Вільні з эндэцкага спісу.

¹⁹⁴ „Апазіцыя Н.-Н. С. з’яўляецца апазіцыяй творчай, апазіцыяй, якая неаднаразова змушала ўрад да дзеянняў, супярэчных ягонай волі, але карысных і збаўчых для Польскай дзяржавы. За прыклад можна служыць справа рэпрэсій у адносінах да беларускай “Грамады” (пол.).

¹⁹⁵ Допыт (пол.).

¹⁹⁶ Тут Рак-Міхайлоўскі, улічваючы магчымасць азнаямлення следства з ягоным дзённікам, піша відавочную няпраўду: Міхала Гурына, які ў 1924–1925 гг. цесна кантактаваў з беларускімі пасламі, ён не ведаць проста не мог.

¹⁹⁷ Рыжы Аляксандр – рэгіянальны дзеяч КПЗБ, у канцы 1920-х гг. – старшыня Ашмянскага павятовага камітэта Беларускага сялянска-работніцкага пасольскага клуба “Змаганне”.

¹⁹⁸ Біяграфічных звестак не выяўлена.

¹⁹⁹ Біяграфічных звестак не выяўлена.

²⁰⁰ Рак-Міхайлоўскі мае на ўвазе сустрэчу з Аляксандрам Рыжым на партыйным сходзе ў Трабах Валожынскага павета 12 ліпеня 1926 г., які адбыўся замест ягонага справаздачнага мітыngu, забароненага паліцыяй

²⁰¹ Пётра Зяновіч (1892–1947) – беларускі грамадскі дзеяч, педагог, адзін з арганізатараў Барунскай беларускай настаўніцкай семінарыі.–

²⁰² Якія ёсць скаргі? (пол.).

²⁰³ Цыркуляр Макоўскага (пол.). Маецца на ўвазе адпаведны цыркуляр, выдадзены ў 1926 г. міністрам юстыцыі Польшчы Вацлавам Макоўскім (1880–1942).

- ²⁰⁴ “Беларускі дзень” – штогодніёвая грамадска-палітычная, літаратурная і сельскагаспадарчая газета, якая выдавалася ў 1927 – 1928 гг. у Вільні Ф. Умястоўскім.
- ²⁰⁵ Умястоўскі Францішак (1882 – 1940) – беларускі культурны і грамадска-палітычны дзеяч, у 1927-1928 гг. старшыня Беларускай радыкальна-народнай партыі.
- ²⁰⁶ «Беларускае слова» – беларуская газета, друкаваны орган Часовай беларускай рады, а затым Беларускай нацыянальнай рады. Выходзіла з 3 лютага 1926 г. да 9 сакавіка 1928 г. пад рэдакцыяй Т.Вернікоўскага.
- ²⁰⁷ Пракурорская ўправа ў Вільні (пол.).
- ²⁰⁸ Кэпел Мітрафан – беларускі дзеяч, старшыня Бацькоўскага камітэта пры Віленскай беларускай гімназіі, старшыня Рэвізійнай камісіі Беларускага грамадзянскага сабраання. 3 1926 г. – сябра БСРГ, быў сябрам і скарбнікам Галоўнай Управы ТБШ.
- ²⁰⁹ Нелаяльныя ў дачыненні да дзяржавы (пол.).
- ²¹⁰ Сіняўскі Мікалай – настаўнік Віленскай беларускай гімназіі, выкладаў матэматыку і гімнастыку.
- ²¹¹ Заморын Міхал – беларускі педагог, настаўнік беларускай і расейскай моваў, геаграфіі, гімнастыкі ў Віленскай беларускай гімназіі.
- ²¹² Савіцкі Іван – беларускі настаўнік і грамадскі дзеяч левай арыентацыі, выкладаў сусветную гісторыю і гісторыю Беларусі ў Віленскай беларускай гімназіі. У 2-ой палове 1920-х гг. быў старшынёй Віленскага Беларускага нацыянальнага камітэта.
- ²¹³ Міхалевіч Аляксандр – выкладчык нямецкай і лацінскай моваў у Віленскай беларускай гімназіі і ў 1930-я гг. нейкі час яе дырэктар.
- ²¹⁴ Паўловіч Сяргей (1875 – 1940) – беларускі нацыянальны і рэлігійны дзеяч, адзін з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы. Аўтар многіх школьных падручнікаў і рэлігійных выданняў.
- ²¹⁵ Так у дакуменце.
- ²¹⁶ Так (з пытальнікам) у дакуменце.
- ²¹⁷ Так у дакуменце.
- ²¹⁸ Вельмі ветлівы чалавек! (пол.).
- ²¹⁹ Барцэль Казімір (1882-1941) – польскі палітык, у траўні-верасні 1926 г. прэм’ер-міністр.
- ²²⁰ Раньне следчага суддзі Баброўскага аб пастаўленні мяне ў стан абвінавачвання (пол.).
- ²²¹ Бон Адольф (1890 – 1944) – польска-беларускі грамадска-палітычны дзеяч. 3 1922 па 1927 г. пасол польскага сейма, спачатку ўваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ “Вызваленне”, з 1924 г. – у пасольскі клуб НПХ. У 1927 г. адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў.
- ²²² Шакун Уладзімір (1883 – 1944) – польска-беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Залічваў сябе да беларускай нацыянальнасці. 3 1922 па 1927 г. пасол польскага сейма, прайшоў у яго ў Наваградзкай акрузе са спісу ПСЛ “Вызваленне”. 3 1924 г. – адзін з лідэраў НПХ. У 1927 г. адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў.
- ²²³ Шпель Антон (1891 – 1944 (?)) – польска-беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Залічваў сябе да беларускай нацыянальнасці. 3 1922 па 1927 г. быў паслом польскага сейма, прайшоў у яго ў Свяціянскай акрузе са спісу ПСЛ “Вызваленне”. 3 1924 г. – адзін з лідэраў НПХ. У 1927 г. адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў.
- ²²⁴ Адозвы да насельніцтва (пол.).
- ²²⁵ “Беларуская доля” – беларуская паланафільская газета, якая выдавалася ў Горадні ў 1927 г. Выйшла 2 нумары (20 і 29 сакавіка 1927 г.).
- ²²⁶ Маецца на ўвазе Беларускае таварыства “Еднасць” (“Zjednoczenie”), якое арганізавалася ў Гродне ў пачатку сакавіка 1927 года. У праўленне арганізацыі, абранае 31 сакавіка 1927 г., увайшлі мясцовыя паланафільскія дзеячы Мікалай Адамовіч (старшыня), Аляксей Кабычкін (віцэ-старшыня), Аляксандр

Аришун і Юры Ксёнка (сакратары), скарбнік А.Грыгор'еў.

²²⁷ Брушка А. – беларускі паланафільскі дзеяч з Гродна. У сакавіку 1920 г. на выбарах у Гродзенскі БНК за ягоную кандыдатуру прагаласавалі ўсяго 56 чалавек з амаль 100. У 1927 годзе з'яўляўся рэдактарам газеты «Беларуская доля», якая выдавалася Беларускаім таварыствам “Еднасць”.

²²⁸ “Прыхільнае становішча займае выданне ў дачыненні да ўрада” (пол.).

²²⁹ Насамрэч газета “Беларускі дзень” выдавалася Францішкам Умястоўскім кірылічным шрыфтам.

²³⁰ „Nasza Ziemia” (“Наша зямля”) – шототыднёвая газета, прысвечаная “жыццю і патрэбам крэсовай вёскі”. Выходзіла ў 1927 – 1928 гг. у Горадні.

²³¹ Лашкевіч Казімір (1888–1978) – польскі грамадска-палітычны дзеяч, пасол сейма ў 1922 – 1927 гг., выбраны ў Гарадзенскай выбарчай акрузе са спісу ПСЛ “Пяст”. У снежні 1923 г. перайшоў у т. зв. Сялянскі саюз, а пасля – у Партыю працы. У 1930–1932 гг. быў віцэ-прэзідэнтам Горадні.

²³² “Саха” – сельскагаспадарчы часопіс, які выдаваўся ў Вільні Аляксандрам Уласавым у 1927–1931 гг. Да гэтага выходзіў у 1912 – 1913 гг. у Вільні і ў 1913 – 1915, 1920 гг. у Менску

²³³ “Заранка” – ілюстраваны часопіс для дзяцей пад рэдакцыяй Людвікі Войцік (Зоські Верас). Выходзіў у Вільні ў 1927–1929 і 1931 гг.

²³⁴ “Наша воля” – грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСРГ. Выдавалася з 4 па 12 сакавіка 1927 г. у Вільні пад рэдакцыяй Міхася Машары. Выйшла 4 нумары, 2 з іх канфіскавана.

²³⁵ Сэмпалюская Стэфанія (1870–1944) – польская грамадска-асветная дзяячка, з 1919 г. прадстаўляла ў Польшчы савецкае Таварыства Чырвонага Крыжа.

Васіль Жуковіч

“ЛЯВОН БУШМАР” КУЗЬМЫ ЧОРНАГА, АБО ЗАГАДКА КЛАСІКА

Літаратуразнаўчае эсэ

Перачытваючы “Лявона Бушмара”, я заўважыў парадаксальную рэч. “Звераватую панурасць Лявону перадаў бацька – княжацкі дробны арандатар” – вось першы сказ гэтай неардынарнай аповесці. Але ніякай звераватай бацькавай панурасцю ў творы і не пахне: “Гэта быў стары моцны, як дуб. Пражыў ён на свеце год, мусіць, з дзевяноста і рабіў усё да самых апошніх дзён сваіх. ... Доктара пры ім не было ніколі... не любіў ён доктарскіх лекаў... Не верачы ў дактароў, ён гаварыў, што чалавек павінен як мае быць працаваць, колькі трэба высыпацца, у меру, смачна есці – і тады будзе здароў”. Самавітая постаць, ці не так? Пабольш бы такой “панурасці” перадавалі генетычна бацькі сваім дзецям! Праўда, бацька не служыў у салдатах, грашыма адкупіўся, і Лявону радзіў “як-небудзь выкруціцца”, не ісці “служыць ліха ведае за што чорту лысаму”. Але ж чорту лысаму служыць ліха ведае за што хіба варта?..

Бацька перадаў сыну самавітасць, цвёрды характар, разважлівасць, любоў да працы. Калі трапіў Лявон у войска, ён пакутаваў: “Чорт ведае, чым займайся тут. Хіба гэта работа!” Сказана трапна, бо выверана самой псіхалогіяй цягавітага селяніна і чалавека, якому брыдка на кожным кроку падпарадкоўвацца.

У сваю апошнюю восень, 10 верасня 1944 года, Кузьма Чорны зрабіў такі дзённікавы запіс: “Кожная тая кніга добрая, калі яна ўзбівае чалавека на сталыя і важныя думкі”. Якраз на такія думкі ўзбівае “Лявон Бушмар”, унікальная аповесць, якая даўно магла стаць загадкаю для крытыкаў і даследчыкаў літаратуры. Чаму адмоўны герой з’яўляецца ў творы галоўным? І, што асабліва цікава, ад пачатку і да канца расповеду ён не мяняецца ніколекчкі, савецкі астрог яго не перавыхаваў. Тады чаму аповесць названая яго імем? Відаць, справа ў тым, што Кузьма Чорны не бегла, не наскакам закранае і паказвае праблему калектывізацыі ці, больш дакладна, яе наступствы. Гэты круты вар’яцкі паварот у жыцці беларускае вёскі ён асэнсоўвае з асабліва заглыбленым пранікненнем у свет чалавечых перажыванняў. У творы ніякія высновы не ляжаць на паверхні, бо ён глыбока псіхалагічны, у пэўным сэнсе філасофскі. Зусім не выключана, што ўдумлівы пісьменнік сваю пазіцыю, свой погляд на калектывізацыю праводзіў менавіта праз погляд Лявона Бушмара, не зважаючы на тое, што Бушмар і “звер”, і “воўк”, і

займаўца, і падпальшчык, і далёка не ідэальны сем’янін. Якраз *такі* творцы спатрэбіўся тып, відаць жа, невыпадкова, бо толькі за такім тыпам літаратурнага героя можна было надзеяна прыхаваць сваю галоўную думку, сваю сапраўдную чалавечую пазіцыю. Паспрабуў у тыя гады (1929—1930), час стварэння і апублікавання аповесці, вымалой станоўчага героя, які хоць бы неласкавы кінуў позірк на новыя парадкі... нашчадкі не ведалі б, дзе косці замардаванага ці расстралянага аўтара – на Калыме ці ў Курапатах. У тагачасных умовах распальвання класавай барацьбы можна было толькі так, выключна асцярожна выяўляць грамадзянскую пазіцыю, выказваць хоць нейкую нязгоду з рэжымам, з тым, што спускаецца зверху.

Калектывізацыя на Беларусі сталася насілле над асобаю селяніна, яна разрываў даўнія традыцыі, парушала адвечную прывязанасць вяскоўца да зямлі, наносіла страшэнны ўдар па сям’і селяніна, па традыцыях народа, па народных песнях, па нашай мове, яна пацвярджала фальшывасць, крывадушнасць адной з галоўных дэкларацый савецкае ўлады: “Зямля – сялянам!” І хіба мог вялікі мастак слова абысці такі гвалт?! Тым больш – не мог яго адобрыць і, значыць, падтрымаць. Мог толькі асудзіць, вядома ж, у завуляванай форме.

Дзіва дзіўнае: галоўны герой аповесці – “звер”, “воўк”, а за яго лёсам, чытаючы твор, уважліва сочыш, яму не зычыш ліха, больш за тое – за яго нават перажываеш (дарэчы, падобнае здараецца, калі чытаеш Фёдара Дастаеўскага). Лявона Бушмара шкада, ён варты спачування, бо ў яго бедах вінаваты не столькі ён сам, колькі ўлада, дзяржаўны рэкет, які ўчыняе гвалт, вераломна парушае генетычны код чалавека. Чуйны аўтар гэтай аповесці прадказаў сталінскі генацыд ці, кажучы больш дакладна, адлюстраванне яго пачатак. Прарока агульнанацыянальнае трагедыі не абышла і асабістая драма. У дзённікавых запісах пісьменніка гаворыцца пра гэта гранічна адкрыта: “У жоўскай турме ў Менску мяне саджалі на кол, білі вялікім жалезным ключом па галаве, палівалі збітае месца халоднай вадой, паднімалі і кідалі на рэйку, білі паленам па голым жываце, устаўлялі ў вушы папяровыя трубы і раўлі ў іх на ўсё горла, уганялі ў камеру з пацукамі...” (“Дзённік”, 3 кастрычніка 1944). Увесь гэты набор садысцкіх прыёмаў таталітарнага рэжыму пісьменнік зведаў на сабе ў 1938 годзе, праз восем гадоў пасля апублікавання “Лявона Бушмара”.

Кузьма Чорны даверыў дзённіку свае найбольш горкія думкі і высновы чалавека, які зведаў на сабе рэпрэсіўную машыну сталіншчыны: “*Беларускай інтэлігенцыі бадай што ўжо няма, а гэтыя носяць яе імя і сціраюць з нашага жыцця беларускі характар... Прыжывальшчыкі і хлебаеды*”. Тут ён называе найперш сумнавядомага Бэндэ і да яго падобных, якія лезлі скрозь – “у беларускую крытыку”, “у беларускую літаратуру”, “у культуру і грамадскую дзейнасць”, “у мастацтва і цэнзуру” (“Дзённік”, 5 кастрычніка 1944 г.). Там жа гаворыцца пра ўмовы, у якіх не жыву, а толькі існаваў слынны творца: “*Нічога не пісаў. Няма дзе падзецца і прыткнуцца пяром. ...Я жыву на голай падлозе...*” Пісьменніку, які ў камуналцы дажывае жыццё, саўнаркам усё абяцае асобную кватэру. Апошні дзённікавы запіс (22 лістапада 1944 г.) засведчыў сумныя перамены: “*Бадай што ўжо месяц як у “кватэры”, дадзенай мне Саўнаркомам. Але ж якраз як тая камера ў турме, дзе я сядзеў у 1938 годзе. Можна казаць, што я ўжо дайшоў да апошняе*

мяжы. Бруд, цемень – вокны глядзяць у чорны трохкутнік з высозных муроў. Пісаць няма як і жыць няма як. А тут жа, па адным калідоры, рамантуюць кватэру Рыжыкаву. Там светла і добра”.

Задумаемся: вось гэтая апошня (тупіковая) мяжа пісьменніка ці не нагадвае чымсьці страчаную жыццёвую дарогу Лявона Бушмара і ці няма тут асацыяцыі з жахлівым бездарожжам нацыі ў вядомую эпоху, тым бездарожжам, якое, нават сыходзячы ў нябыт, імкнулася называцца шляхам?

Вернемся ж да самой аповесці.

Кузьма Чорны свайго героя называе “звер”, “воўк”... І міжволі падумалася пра ваўка, якога з усіх бакоў абкладваюць чырвонымі сцяжкамі, каб яго знішчыць. Вось чымсьці якраз такога ваўка нагадвае хутаранін Бушмар, моцны, цэльны, працаздольны і працалюбівы чалавек, які мае душу самастойную і вольную.

Калі “вёска адціснула яго да самага лесу і ўрэзалася ў яго паплавы”, ён, заўважым, стрымана (!), разважліва, але рашуча абураецца. Пісьменнік дае дужа цікавы дыялог, у якім адчуваецца, што ён тут на баку, так сказаць, адмоўнага героя:

- Чаму гэта залезлі і сюды? – сыпаў ён злоснаю гаворкаю і паказваў рукой на лес.

- А як жа? На тое абрэзка, – адказвалі яму.

- Чаму гэта? – перапытваў ён.

- Чаму гэта? Што, у мяне лішняе ёсць, ці што? Можа, вы і на той бок палезце.

- Можа, і палезем.

- Хто арэнду плаціў, а хто палезе! Чаму гэта?

У кароценькім урыўку ажно чатыры разы: “Чаму гэта?” І сапраўды: чаму ўчынялася гэта? Такое пытанне напэўна ўзнікала ў мільёнаў людзей, ні за што асуджаных на смерць ці пасаджаных у астрог, сасланых на Калыму... Ёсць у аповесці проста неацэнныя словы: “Чалавеку цяжка перарабіцца адразу. Можна думаць і гаварыць іначай. А сам чалавек доўга будзе ранейшым. Так, як ляцяць кожны год, абы толькі замакрэе вясновы снег, гусі над Бушмаравай сялібай, так, як адлятаюць яны гэтымі ж шляхамі назад, абы толькі пацямнее ад старасці на ржышчы белае павуцінне, – гэтак сваімі дарогамі будзе хадзіць чалавек, пакуль увесь узыздзе на дарогі іншыя”. Ажно міжволі ўзгадваецца геній Скарына: “...такі ж і людзі, ігдзе зродзіліся і ускормлены сур’ятам, к таму месту великую ласку имаюць”.

У паэтычна-светлых і па-філасофску глыбокіх, мудрых радках знакамітага празаіка пра гусей над Бушмаравай сялібай, пра чалавека, яго дарогі ізноў жа адчуваецца пазіцыя мастака-гуманіста. Гусі ляцяць сюды кожны год. А вось Лявон Бушмар “больш у гэтую мясціну не вярнуўся, знік”. А шкада. Чалавечая драма мае свой пачатак, сваю гісторыю, сваю кульмінацыю. Чамусьці помніцца сказ: “Дарога з лесу, што з Бушмаравай сялібы падалася ўбок, закруцілася пад самую рэчку – новы перароблены вясковы палетак адапхнуў яе”. Так згубілася жыццёвая дарога, адна з многіх жыццёвых дарог.

У спадчыне Кузьмы Чорнага ёсць публіцыстычна завостранае апавяданне “Справа Віктара Лукашэвіча”, у якім Лукашэвіч адкрыта выступае супраць падхаліма і агрэсіўнага паклёпніка-ананімшчыка Марынковіча, які імкнецца

“падфарбаваўшыся ў чырвоны колер, прыкрыўшыся рэвалюцыйнымі лозунгамі, сесці сваім шырокім задам на ўсялякую жывую справу”. Таму ў канцы твора намечана параза паклёпніка.

Але як селянін-аднаасобнік, працалюб церпіць паразу ад калектывізацыі ў аповесці “Лявон Бушмар”, так і ў суровай жыццёвай рэчаіснасці Кузьмы Чорнага сумленне і талент бяссільныя перад шматаблічнай поскуддзю “азіятычыны”:
“Падхалімства, хабарніцтва, чыноўніцтва, паклёпніцтва – за апошнія гады паднялося на вялікую вышыню. Колькі нашай інтэлігенцыі без даі прычыны гніе ў турмах і на высылцы! Апарат НКГБ і тысячы чыноўнікаў займаюць увесь горад – яны ўмеюць і любяць рваць адзін аднаго і ўсіх за горла, а я гэта не ўмею рабіць, дык не магу нават дастаць хоць тоненькі праменьчык дзённага святла ў вакно і мучуся ў пограбе. Божа, напішы за мяне раманы. Хіба так маліцца, ці што?” (“Дзённікі”, 22 лістапада 1944 г.). Такі стан грамадства – хіба не знак вялікай бяды, назва якой – нацыянальная трагедыя?!

Сяргей Чыгрын

МАКСІМ БУРСЕВІЧ - РЭПРЭСАВАНЫ ПАЛІТЫК З ЧАМЯРОЎ

Максім Бурсевіч

Пра знакамітага беларускага палітыка, педагога і публіцыста, актыўнага беларускага дзеяча нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі Максіма Бурсевіча (1890-1937) упершыню напісала Аляксандра Бергман (1906-2005) – беларускі, яўрэйскі і польскі гісторык, публіцыст, даследчыца беларускага нацыянальна-грамадскага руху, Беларускай сялянска-работніцкай грамады, вязень савецкіх лагераў (1935-1945). Аляксандра Рыгораўна напісала і апублікавала пры жыцці і выдатныя артыкулы пра Б. Тарашкевіча, Л. Родзевіча, С. Рак-Міхайлоўскага, І. Дварчаніна, А. Луцкевіча, У. Самойлу, П. Мятлу, П. Валашына і іншых. Пры жыцці мне пашанцавала з ёю сябраваць. А пазнаёміў мяне з Аляксандрай Рыгораўнай слоніmsкі паэт Анатоль Іверс дзесьці ў канцы 80-х гадоў мінулага

стагоддзя. Я цікавіўся і збіраў звесткі пра свайго земляка Іgnата Дварчаніна. А Аляксандра Бергман шмат пра яго ведала, бо ў 1990 годзе ў Варшаве яна разам з Аляксандрам Баршчэўскім і Ежы Тамашэўскім выдала кнігу “Іgnат Дварчанін – беларускі палітык і вучоны”. У 1992 годзе Аляксандра Рыгораўна адзін паасобнік гэтай кнігі прыслала мне з аўтографам: “Сяргею Чыгрыну – А. Бергман. “Warszawa. 24.9.1992”. Крыху раней яна выдала ў Варшаве кнігу на польскай мове “Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej” (1984). Сюды ўвайшлі цікавыя артыкулы пра Максіма Бурсевіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Браніслава Тарашкевіча, Антона Луцкевіча, Леапольда Родзевіча, Паўла Валашына. Але гэтай кнігі спадарыня Бергман мне прыслаць не змагла, бо ў яе не было лішніх экзэмпляраў. Таму ў 1992 годзе яе мне з асабістай бібліятэкі падаравала Данута Бічэль.

Аляксандра Бергман была вельмі ўзрушана, што я цікаўлюся лёсам тых людзей, пра якіх яна некалі пісала і якія заслужылі вялікай памяці ў гісторыі зямлі беларускай. Але гэтыя людзі ў нас незаслужана забытыя: і тады былі, і тым больш цяпер. Пра Максіма Бурсевіча гісторык Бергман апублікавала матэрыял у беластоцкім “Беларускім календары” (1981), а таксама ў беларускім штотыднёвіку

“Ніва”. У нарысе, які быў апублікаваны ў “Беларускім календары” гісторык піша: “Максім Бурсевіч належыць да тых дзеячаў Беларускай сялянска-рабочай Грамады, якія ў яе дзеянні адыгралі важную ролю і адначасова асталіся найменш вядомымі. Ён быў сакратаром Цэнтральнага камітэта і кіраўніком Цэнтральнага сакратарыята Грамады, загадваў касай арганізацыі і вёў яе рахункаводства”.

Нарадзіўся Максім Бурсевіч у вёсцы Чамяры Слонімскага павета ў сялянскай сям’і беларусаў Тараса і Марыі. Сям’я была вялікая, таму адукацыю атрымаць удалося толькі яму і старэйшаму брату Андрэю, якія закончылі Слонімскае двухкласнае вучылішча і настаўніцкую семінарыю ў Жыровічах.

Пасля заканчэння семінарыі ў 1910 годзе Максім паехаў да брата ў Ваўкавыскі павет. Можа, хацеў пераняць педагогічны вопыт ці знайсці работу, але менавіта там сустрэў на хутары Тарасаўка дзяўчыну Апалінарыю Мацвееву, з якой ажаніўся. Да апошніх сваіх дзён яна была верным сябрам і памочнікам Максіма ў яго нялёгкай жыцці.

Адразу пасля вяселля пачалося іх вандроўнае жыццё. Спачатку ў 1911 годзе ён з сям’ёй жыве і настаўнічае на Кобрыншчыне, потым – на Украіне. А ў пачатку 1922 года вяртаецца ў родную вёску Чамяры, дзе стаяла яшчэ бацькава хата.

У 1925 годзе, з дапамогай сваіх землякоў, Максім Бурсевіч адкрывае ў вёсцы прыватную беларускую школу. У гэты час якраз у Чамярах пачаў узмацняцца нацыянальны рух, галоўным завадатарам якога быў мясцовы інтэлігент і педагог Максім Бурсевіч. У 1925 годзе з дапамогай сваіх землякоў ён адкрыў у вёсцы прыватную беларускую школу. Знайшлася прасторная хата якраз пасярэдзіне вёскі. Выпісалі з Вільні сякія-такія падручнікі. Мужчыны парабілі парты, і заняткі пачаліся. Цеснавата было, не хапала кніжак і сшыткаў, але дзеці з вялікім настроем беглі ў школу. У сваю школу, дзе гучала родная мова. Але тады Максім Бурсевіч адчуваў, што за беларускую школу польскія ўлады яго не паглядзяць па галоўцы. І тым не менш, ён рабіў усё, каб у самадзейнай школе было так, як у сапраўднай, а можа нават і лепш. Тут вучылі не толькі пісаць і чытаць, але пачалі наладжваць вечары мастацкай самадзейнасці, у якіх прымалі ўдзел і вучні, і іх бацькі. Яны дэкламавалі беларускія вершы, спявалі песні, паказвалі сцэны з “Паўлінкі”, “Прымакоў” і з іншых п’ес.

Тры мясяцы існавала беларуская школа ў Чамярах. Усё, здавалася, ішло добра, пакуль аднойчы ў час заняткаў у клас не ўвайшлі два паліцыянтты. Адзін з іх аб’явіў, што школа зачыняецца, таму вучні могуць ісці дахаты, а пан настаўнік няхай застанеца.

- Вы не маеце права, – запратэставаў Максім Бурсевіч. – Гэта гарантавана канстытуцыяй.

- Ёсць рашэнне павятовай улады, – паведаміў старшы паліцыянт.

У настаўніка яны зрабілі допыт, напісалі пратакол і сказалі яму:

- Вы праводзіце бальшавіцкую работу.

Максім Бурсевіч усміхнуўся:

- Калі беларуская асвета – гэта бальшавіцкая работа, дык бальшавікі, відаць, надрэнныя людзі... (Чыгрын Сяргей. Родам са Слонімшчыны. Слонім-Мінск, 2003. С. 6-7).

Але родную школу ў Чамярах закрылі. Беларускія паслы ў сейме рабілі нават

запыт міністру асветы. Яны патрабавалі растлумачыць, на якой падставе ў Чамярах была закрыта беларуская школа? Чаму парушаецца Канстытуцыя Рэчы Паспалітай? Але гэта не дапамагло. У вёску прыслалі новага настаўніка-паланізатара, які пачаў агітаваць бацькоў, каб іх дзеці ішлі вучыцца ў польскую школу. Пра барацьбу чамяроўцаў за родную школу сведчыць артыкул “Барацьба сялян вёскі Чамяры за адкрыццё беларускай школы”, які быў змешчаны ў газеце “Савецкая Беларусь” за 4 сакавіка 1925 года. Вось што пісала газета: “Першага сакавіка ў Чамярах адбыўся сельскі сход, скліканы па загаду гміны. Грамада сабралася вялікая, каля 75 асоб. Сакратар гміны запрапанаваў сходу, каб усе дзеці, якія хадзілі ў прыватную беларускую школу, зараз жа пайшлі да школы польскай. Калі не пойдучь, дык бацькі будуць пакараны штрафамі, а гміна сцягне і тыя штрафы, якія былі накладзены на вёску ў лістападзе. Абапіраючыся на тое, што цяпер вёска беларускай школы не мае і дзеці зусім не вучацца, інспектар і гміна прымусяць дзяцей пайсці да школы польскай. Сход гэтай заявай быў абураны, і грамада пачала прасіць сакратара гміны запісаць пратакол: “Каб вучыцеля з Чамяроўскай польскай школы ўлады найхутчэй забралі і перавялі ў тую вёску, дзе ёсць шмат палякаў, а ў Чамяроўскую школу, каб далі таго, каго вёска папросіць і дзеці-вучні пажадаюць. А пакуль гэных змен не будзе, пакуль польскі вучыцель будзе ў школе біць дзяцей за тое, што яны не разумеюць польскай мовы, дык ніводнае дзіця не пераступіць парога польскай школы. Хай не толькі штрафуюць бацькоў за дзяцей, але катуюць іх за дзяцей, бацькі не згодзяцца пасылаць сваіх дзяцей на катаванне, а дзеці, хто як зможа, будуць уцякаць ад ката”. Сакратар гэтай заявы ад сходу запісаць адмовіўся, аднак, мусіць баючыся абуранага настрою сходу, абяцаў жаданне сходу абгаварыць на паседжанні гміннай рады. На гэтым сход і закончыўся.

Такім чынам селянін, не баючыся ні штрафаў, ні арыштаў, згаджаючыся нават на катаванне, стойка стаіць за сваю мову, за родную школу, за беларускасць. І хаця існаваўшую ў Чамярах прыватную беларускую школу зачынілі, але існуючага ў беларускага селяніна духу ніхто не зможа. *Чамеравец*”.

Пад псеўданімамі Чамеравец, Чамяровец, Чэмеравец, Беларус, Вачавідзец, Трылісьцік, Трылісьцінік, Янка Ведайка, Чупрановіч, Хлопчык, па словах Янкі Саламевіча, аўтара “Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI-XX стст.)”, у беларускім савецкім і віленскім друку выступаў сам Максім Бурсевіч. Вось што Чупрыновіч пісаў у віленскай “Беларускай вёсцы” 2 снежня 1925 года, дзе былі змешчаны дзве яго інфармацыі з Чамяроў пад загалоўкамі “Арышты” і “Змаганьне за родную школу”. У “Арыштах” ён паведамляў: “Як ведама, арышты ў Заходняй Беларусі зьяўляюцца звычайна праяваю, так сказаць, грамадскага жыцця. Арыштамі ўлада, відаць, хоча забіць усялякі рух на т.зв. “Крэсах” як нацыянальны, так і культурны. Арыштоўваюць вельмі часта людзей зусім нявінна, але толькі абы тэрорызаваць. Гэтак ужо нядаўна сталіся гэтакія арышты. У в. Чамяры арыштавалі 16 асоб. З ліку арыштаваных 14 былі звольнены праз дзён 10, а двох сядзелі ажно па сем тыдняў і пусцілі іх пад залог усяе маёмасці – 20 кастрычніка. Прычына арышту – нібы падвышка гадоў, каб ня йсці да войска. Дык былі заарыштаваны і тыя, хто нібы – падвышаў гады, і сьведкі іх і солтыс. 5 кастрычніка з вёскі Чамяры заарыштавалі жыхара Якава Пракапчука і пасадзілі ў востраг у

Слоніме. Прычыны – нікому ня вядомы. Пракапчуку каля 60 гадоў і ўся вёска (ажно 55 асоб) сьцьвердзіла сваімі подпісамі прыгавор, што Пракапчук жыў дома ціха, палітыкай не займаўся, карыстаўся заўсёды чэсьцьцю справядлівага жыхара грамады і г.д. Подпісы людзей і справядлівасьць сказанага ў заяве-працяколе сьцьвердзіў пчаткаю і сваім подпісам грамадзі солтыс. Працякол і заява-просьба пераданы ў канцылярыю пана Пракурора – аднак жа вёсцы нявераць і арыштаваны сядзіць сабе ў вастрозе. Дык што ж рабіць яшчэ, каб паверылі і згадзіліся з прозьбай цэлай вёскі?!”.

У другой інфармацыі з Чамяроў Чупрыновіч паведамляе: “У свой час вёска Чамяры злажыла 63 дэкларацыі на 81 вучняў і падала да павятовага шк. Інспэктара. За пасьведчаньне дэкларацыяў заплацілі гміне ажно 31 зл. 50 гр. Праз нейкі час усіх даклярантаў вызваў да сябе ў канцылярыю шк. Інспэктар Кажан і дамагаўся зрачыся роднай школы, але дэкларанты стаялі на сваём. Тады была вывешана аб’ява, каб да 20 чэрвеня злажылі заявы, хто хоча школы польскай. Аднак з школьнага абвяду ніводнай заявы не падалі, і ў канцы канцоў цяпер маюць... тую ж польскую школу з польскай “навучыцелькай”!.. І старыя, і малыя плачуць моўчкі, каб мець родную школу, але нічога зрабіць не могуць. Таварыства Беларускай Школы ў Радашкавічах падало заяву да пана Куратара шк. вокругу ў Беластоку, каб далі канцэсію (права) адчыніць у Чамярах прыватную беларускую школу, але да гэтага часу ад 20 траўня г.г. ніякіх чутак нямашака. Відаць, зноў дзеткам замест роднай мовы прыдзецца праз цэлую зіму ганяць сабак па вуліцы. А ці адна зімачка ўжо прапала?”.

Дарэчы, дзякуючы Максіму Бурсевічу, штогод, пачынаючы з 1926 года, чамяроўцы паступалі і вучыліся ў Віленскай беларускай гімназіі. Сярод іх былі Анатоль Іверс, Якуб Міско, Ігар Бурсевіч, Фіякціст Міско, Мікола Бурсевіч і іншыя хлопцы. Максім Бурсевіч быў знаёмы і сябраваў з дырэктарам гімназіі Радаславам Астроўскім. І калі ў каго з чамяроўцаў не хапала ведаў, дык праз Максіма Бурсевіча і Радаслава Астроўскага іх усероўна залічвалі ў гімназію. Пра гэта нават згадвае ў сваёй кнізе “Маё маўклівае сэрца” Якуб Міско: “На другі дзень я, добра наглянцаваўшы боты, пайшоў на прыём да дырэктара гімназіі Р.Астроўскага, несучы з сабою пісьмо ад Максіма Бурсевіча. Убачыў дзверы з надпісам “Дырэктар” і асцярожна пастукаў (так мне раіў Ігар (маецца на ўвазе Ігар Бурсевіч, аднакурснік і аднавясковец Якуба Міско. – С.Ч.). З кабінета данёсся зычны голас:

- Увайдзіце!

Я падаў дырэктару пісьмо і пачаў чакаць. Мне ўжо было вядома, што дырэктар – чалавек напышлівы і вельмі рэзкі. З надзеяй глядзеў на гэтага плячыстага мужчыну ў рагавых акулерах, на яго энергічны, аздоблены пышнымі рудаватымі вусамі твар. Астроўскі прачытаў пісьмо, кінуў на мяне позірк:

- Дзе вучыўся?

- Трохі ў Расіі, а пасля сам па сабе, – нясмела адказаў я.

- І думаеш у чацвёрты клас?

- Хацелася б.

- Ну-ну, – мармытнуў дырэктар. – Здавай экзамены, паглядзім.

Экзамены я здаў добра, і нават па нямецкай мове, якой вельмі баяўся... За добрую задачу экзаменаў мяне не толькі прынялі ў чацвёрты клас, а яшчэ аслабанілі ад платы

за вучобу і за інтэрнат” (Міско Якуб. Маё маўклівае сэрца. Мн., 1983. С.14).

Школу ў Чамярах закрылі. А Бурсевічу не дазволілі больш займацца педагогічнай дзейнасцю. Тым не менш у сваіх Чамярах ён быў самым адукаваным чалавекам, таму аддаў сябе грамадскай дзейнасці. «Пераважна збіраў моладзь, чытаў ёй і тлумачыў навіны і артыкулы з беларускіх левіцовых газет. Толькі многа год потым стала вядома, што гэтыя газеты не адно прывозіў у вёску, але таксама пісаў у іх пад псеўданімам «Чупрыновіч». Словам, ён быў у вёсцы граматым чалавекам, які карыстаўся вялікай пашанай у сваіх аднавяскоўцаў і то не толькі маладых – да яго голасу прыслухоўваліся ўважліва таксама старэйшыя людзі. Неаднойчы ён выступаў на нелегальных мітынгах, якія праводзілі ў вёсцы камуністы або камсамольцы. У Чамярах ён быў не толькі прапагандыстам, больш таго – быў духовым правадыром, і ён імкнуўся гэты ўплыў на сялян захаваць» (Бергман А. Максім Бурсевіч // Беларускі каляндар. Беласток. 1981. С.160).

З пачатку 1920-х гадоў Максім Бурсевіч падтрымліваў сувязь з беларускімі арганізацыямі ў Вільні. А праз пэўны час яго кандыдатура была вылучана Беларускім цэнтральным выбарчым камітэтам на пасла ў польскі сейм. У чэрвені 1925 года ён увайшоў у 1-ы актў Беларускага пасольскага клуба, а праз год быў залічаны ў склад ЦК Беларускай сялянска-работніцкай Грамады (БСРГ) і выбраны кіраўніком яе Цэнтральнага Сакратарыята.

Максім Бурсевіч загадваў фінансавымі сродкамі БСРГ, ствараў яе мясцовыя камітэты, наладжваў іх работу. У яго рукі аддалі ўсе фінансавыя сродкі – не інакш, мелі да яго бязмежны давер, як да чалавека сумленнага. Высока ацэньвалі яго здольнасці і прадбачылі, што ён адопее ўсё. Хоць гэта і быў для Бурсевіча незвычайны скок: з вёскі ў горад і адразу за руль вялікай і ўвесь час растучай арганізацыі. І справіўся ён дастойна. Аб гэтым сведчыць і рашэнне апеляцыйнага суда, які ўсім паслам з 12 гадоў зняволення зменшыў тэрмін напалову, а Максіму Бурсевічу зменшыў толькі на 2 гады.

Пакаранне наш зямляк адбываў у турмах Лукішкі, Вронкі, Каранова. У 1931 годзе, у выніку абмену палітычнымі зняволенымі, ён трапіў у БССР. Жыў у Мінску. Працаваў членам прэзідыума і выконваў абавязкі кіраўніка аддзела культуры і навукі Дзяржплана БССР. Уздзельнічаў у рабоце камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры АН БССР.

У другой палавіне 1933 года Максім Бурсевіч быў беспадстаўна абвінавачаны ў так званым нацыянал-дэмакратызме, арганізацыі антысавецкага цэнтра, “заснаванага для аддзялення Беларусі ад СССР на карысць Польшчы”. А 9 студзеня 1934 года яго асудзілі да вышэйшай меры пакарання, якая была заменена 10 гадамі зняволення. Пакаранне Максім Бурсевіч адбываў на Салаўках і на будаўніцтве Беламорска-Балтыйскага канала.

9 кастрычніка 1937 года тройкай УНКУС па Ленінградскай вобласці мой зямляк быў асуджаны да вышэйшай меры пакарання. Яго расстралялі 3 лістапада 1937 года. І толькі ў 1956 годзе ён быў пасмяротна рэабілітаваны па абодвух прысудах.

Максім Бурсевіч – не менш значная постаць ў гісторыі Беларусі, як Браніслаў Тарашкевіч і Сымон Рак-Міхайлоўскі. І калі пра іх напісаны кнігі, выдадзены іх творы і выступленні, адкрыты мемарыяльныя шыльды, дык Максім Бурсевіч зусім забыты. Няма ні помніка, ні шыльды, не напісана пра яго манаграфія, ні выдадзены

яго выступленні і літаратурныя творы (пісаў гумарэскі, фельетоны, байкі, інфармацыі, друкаваўся ў «Беларускай долі», «Змаганьні», «Сялянскай праўдзе», «Беларускай ніве», «Беларускай справе», «Загоне», «Савецкай Беларусі»). Сёння, наогул, пра Максіма Бурсевіча мала хто ведае. Хіба толькі гісторыкі...

КАМУНІКАТ.ORG

“Я ТУТ ЗУСІМ АДНА...”

(лісты Ларысы Геніюш да Міхася Казлоўскага)

Слова ў дарогу

Летам 1982 года выйшла кніга Ларысы Геніюш “На чабары настоена”. Прачытаў я яе на адным дыханні. Уражанне было незвычайнае. Блізкія і зразумелья тэмы, адметная і своеасаблівая мова, боль за мілую Беларусь, яе мінулае і сучаснае, смеласць у думках і высновах – усё гэта рабіла яе роднай і неабходнай. Думкамі аб прачытаным падзяліўся з Генадзем Аляксандравічам Каханойскім, які і параў напісаць ліст аўтарцы. У хуткім часе я атрымаў ад яе адказ. Так і пачалося тое наша ліставанне, якое трывала нейкіх месяцаў шэсць. На вялікі жаль, не ўсё з той перапіскі захавалася, бо не спрыяў таму яго вялікасць час, ды, мусіць, была і ўласная нядбаласць. Але нават гэтыя нешматлікія і ўжо пажайцельна ад часу лісты сведчаць, якую неардынарную і велічную постаць мы мелі і маем у нашай беларускай літаратуры і культуры. Якога духоўнага лідэра паслаў нам Бог, каб мы ўрэшце зразумелі, колькі мы страчваем, адмаўляючыся ад сваіх каранёў і святой Беларусі.

Зэльва, 14/IX, 1982 г.

Добры дзень, сябра Міхась!

Рада, што магу напісаць Вам сяння. Я моцна хварэла. “Чабарок”¹ не ўсім прыйшоўся да смаку... Ужо хаджу і думаю, што ачуняю. Дрэнна з сэрцам было, ратавалі ўколамі, бо ціск упаў 100 на 60, а гэта ўжо вельмі небяспечна.

Дзякуй, што напісалі. Шчыра зычу Вам паступіць вучыцца ў Менск. Культура народа – гэта вялікая справа, і падтрымоўваць яе ды абагачаць - наш святы абавязак, каб не заняпала зусім. Вось і я пішу тое, што некалі ўвабрала ў душу з бацькавай хаты і з родных палёў. Там цяпер з гэтага ўсяго толькі руіны, толькі магілы... Сяброў Г.Каханойскага і М.Ермаловіча² ведаю. Шаную іх вельмі і рада, што Вы іх трываецеся. Такія людзі – гэта сапраўдныя варты адзінкі. А мяне Вы пераацэньваеце крыху. Хоць я вельмі рада, што гутарка маіх радкоў знаходзіць такі харошы, жывы водгук у Вашым юным сэрцы. Падобныя словы, як Вы мне напісалі, я нядаўна пачула ад маладой яшчэ мастачкі, якая такою менавіта бачыць і любіць нашу Беларусь. Сяння да мяне завітаў рабочы і падзякаваў мне за тое, што некалі ў Нямецчыне, калі быў там ён у няволі, трапіў

Ларыса Геніюш. На адваротным баку фотаздымка напісана: “Дарагому сябру Міхасёчку на доўгую памяць. Зэльва, 31.X.1982 г.”

яму ў рукі мой зборнік “Ад родных ніў”³ і дапамог маральна шмат ператрываць. Насіў яго за пазухаю. Першы раз я бачыла гэтага чалавека, але выклікае давер. Шмат яшчэ цікавага распавядаў. Аб падобным мне гаварылі ўжо неаднойчы.

Я тут зусім адна. Малы Жук, прыблудны сабачка, мяне абараняе. Мой сын лекар⁴, і ўнукі Міхась і Алесць⁵ у Польшчы. Напішэце мне, ці ўдалося паступіць у інстытут. Я, здаецца, буду мець да Вас просьбу, але гэта пасля. Зычу Вам усяго добрага. Са шчырасцю да Вас Ларыса Геніюш.

*Мікола Купава. Эклібрис
Ларысы Геніюш*

Зэльва, 4/X, 1982 г.

Дарагі сябра Міхась!

Дзякуй за ліст. Напісала я і Міколе Іванавічу⁶.

Спадзяюся, што Ён ліст мой атрымаў. У міжчасе было мне тут вельмі дрэнна. Я ўсё стрывала. “Чабарок” не дрэнны, ён такі, як належыць яму быць, і таму даводзіцца мне “крыху” цярпець за яго. Ён не даспадобы гдзе каму, і вы самі гэта разумееце. Просьба мая датычыла б “сабачай” справы, але пакуль што гэта не актуальна. Мой унук Міхась, якому 23 г., студыёе ветэрынарыю ў Польшчы. Вельмі любіць сабак. Яго малы сабачка Дудусь “ад нядаўна чэмпіён усёй сабачай выстаўкі – два медалі”, як піша мой сын. Але Міхася вельмі цікавяць каўказскія аўчаркі. Ён ужо спісаўся з адной дзяўчынкаю, якая гадуе гэтых сабак, што яна дастане для яго шчаны гэтай пароды. Трэда было таго шчанюка ўзяць у Менску і нейк даставіць яго ў Зэльву, а пасля ў Польшчу. Тая жанчына захварэла, і надоўга. Так што гэтая справа адпадае. Усімі сіламі цяпер стараюся трымацца на нагах. Сяння нават працавала. Хрышчоны сын і суседка абтрэслі мне яблынькі, знялі зусім харошы вінаград. Ноччу быў марозік. Адно дзяўчо⁷, ля Маладзечна, узяло Ваш адрас. Разумнае дзяўчо, яна цяпер працуе на тэлебачанні ў Брэсце. Прыязджала браць на днях інтэрв’ю. Была ў мяне пару дзён. Нейк ды згаварыліся з ёю пра Вас. Перадавайце ад мяне шчырае прывітанне Міколе Іванавічу. Я вельмі цаню гэтага чалавека. Вучэцесь, Міхасёк! Усяго Вам добрага. Ларыса Геніюш.

P.S. Мне тут было крута, але я стрывала усе правакацыі... Найгорай, што я заўсёды адна. З павагай Ларыса Геніюш.

Зэльва, 31/X, 1982 г.

Добры дзень, дарагі Міхасёк!

Дзякуй за ліст, за здымчак. Я бачу, што Вы паважны і сільны духам ды добра ведаеце, чаго хочаце ў жыцці. Рада была “пазнаёміцца” з Вамі. Сёння нядзелька, і я паставіла быць удома. Запаліла ў печы. Халаднавата вонку і хмарна. Бядую, што зноў няма лістоў ад сына і унукаў. Непакоюся. Я тут адна сапраўды і вельмі

балюча гэта адчуваю. Не ўмею бараніцца. Я гордая крыху, каб апраўдвацца ў сваім мінулым ці сённяшнім духу, настроі... Людзі прыходзяць, нават прыязджаюць, але крыху баюся, бо я ж хаджу ў царкву. Нічога не баюся і гавару праўду заўсёды. Мне вельмі залежыць на тым, каб нашыя людзі захавалі сваю чалавечую дастойнасць, а рэшта... А рэшта не так важна! Зусім амаль не звяртаю ўвагі на грошы, на маёмасць, хоць дастатак люблю. Нейк Бог мне заўсёды памагае. Жыву, як і ўсе. За абяцаную мне дапамогу шчырае дзякуй! Дроў нам летась яшчэ не давалі, але я маю крыху запас. Адзін сябра ў Слоніме⁸ праводзіў сабе газавы ацяпленне, дык запас сваіх нейкіх аполкаў, абрэзкаў і дроў падараваў мне. Не дарам! Заўсёды хоча нейкія мае вершы. Адночы вышла амаль паэмка, якую некалі Вам прачытаю. Цікавая тэма. Яго швагер быў у палоне, гдзе яго мучыў, біў і зневажаў асабліва адзін брыгадзір. Немец Ёрдан. Калі нашыя ўжо іх асвабодзілі, і Мікола быў зноў сав. салдатам, дык адночы ён сустрэў таго Ёрдана і ўсю яго сям'ю, і вось што вышла:

*...Успомніў баец і пабоі, і жах,
Мукі, голад, і здзек, і цяргенні.
А Ёрдана жонка і дзеці ў слязах,
Ужо пасталі прад ім на калені.*

*Прасілі, каб злыдню жыццё дараваў,
Самыя баяліся смерці.
Мікола ж суддзёю над імі стаяў,
І крыўда ўздымалася ў сэрцы.*

*Ды кроў забурліла аж недзе з глыбінь,
Кроў продкаў мужыцкіх, прыгонных.
Яны біліся мужа адзін на адзін,
Усё ж не білі ў жыцці безбаронных.*

*Скорчыўся Ёрдан, нягоднік і трус.
"Што ж, запомні, ліхі чужаземец,
І Богу падзякуй, што я Беларус,
Што я чалавек, а не немец!*

*З ласкі маёй уставай і жыві,
Калісьці і так акалееш,
Напіўся даволі ты нашай крыві,
Аж мы піць крыві – не ўмеем!*

*У нашага роду законы сваі:
Адважныя, строгія, усё ж
Забіў бы цябе я ў адкрытым баі,
Ляжачага біць не смею.*

*Вось я непісьменны, без класаў і школ,
Хоць помста ў сэрцы лютуе,
Перамагаю свой гнеў і свой боль,
Жыццё табе сяння дарую.*

*Ёсць край наймілейшы, гдзе Нёман плыве,
Лясы там, пясчаныя землі.
Вякі там славутае племя жыве,
І я прадстаўнік таго племя! і г.д.*

Галоўнае, што ўсё гэта была праўда! Якую глыбокую, сапраўдную трэба мець культуру духу, каб усюды і заўсёды застацца ў жыцці чалавекам!? Вось такое нешта велічнае часамі ў нас ёсць. Паэмка ў друк не пайшла... Такое не “надаецца”... Хаджу штодня на ўколы. Чуюся крыху лепей. Учора была на магілцы мужа⁹. Шлю на памяць Вам здымачак. Ён зроблены летась. Акрамя дроў ёсць у мяне брыкет. Але ў хляве б’ецца чарапіца, і наагул – бяда. Прыедзе, можа, калі ўнук Міхасёк. Ён ужо ўмее трымаць сякеру ў руках і наводзіць мне заўсёды парадкі. Не быў у мяне ўжо два гады... Другі ўнук, Алесь, - спрытны таксама. Ну, бывайце, сябра Міхась, пішэце.

Ларыса Геніюш

Зэльва, 6/XII, 1982 г.

Добры дзень, Міхасёк!

Не пісала Вам, бо думаю, што можа гдзе ўжо маршыруеце ў страі¹⁰. Выклікалі тут і майго хрышчонага, дык сказалі толькі, каб быў заўсёды падрыхтаваны. А ён на Каляды жэніцца! Вось такія ў нас справы. Сын і дарагі Міхасёк пішуць. Міхась усё марыць аб каўказскай аўчарцы (шчанятку). Стараюцца дастаць яму найлепшую ў Саюзе. Прасіла, каб пакуль што не спяшаліся. Пётра Бітэль¹¹ быў аднойчы ў нас, і я да яго маю вялікую пашану. Чула, што цяпер ён моцна слабы і хворы. Ці праўда? Ці хоць нехта наведвае яго, апякуецца? Калі будзеце бачыць яго, дык шчыра вітайце ад мяне і пажадайце найлепшага. Я крышачку ачуняла ад сваёй хваробы, але не зусім. Усё яшчэ тут раблю сама, і ў хаце цёпла. Даволі часта пішуць мне нашыя суродзічы ў чужыне. Апошні ліст быў ад аўстралійцаў¹², якія атрымалі якраз маю кніжачку. Напісала ім учора імпрывізацыйна-каляднае вітанне. Шлю Вам яго, хоць сяння гэта не модна. Але я старэнькая, і клопат аб міры і аб нашых людзях для мяне самае важнае. Гдзе Вы цяпер, Міхасёк? Як Вам працуецца, як ідзе падрыхтоўка да студыяў? Нядаўна “наляцелі” крыху госцейкі з Беларускага музея старажытнага мастацтва ў Менску. Які яны стварылі варты і слаўны музей! Хацела б, каб Вы абавязкова яго пабачылі! Пераначавалі ночку і паехалі назад у Слонім, гдзе цяпер працуюць. Пішэце, Міхасёк! Перадавайце ад мяне прывітанне дарагім сябрам! Я буду старацца яшчэ перазімаваць... Усяго Вам добрага.

Ларыса Геніюш

*Ужо паволі зіма падступае да хатаў,
І пасыпцеца з хмараў густы снегалад.
Як вякі, як штогод падыходзяць к нам Сяты,
Дык вітаем Вас сяння са Святам Каляд!*

*Шмат няздзейсных спраў і тугі чалавечай,
Ды пакрыўджанай долі ў нашым жыцці.
Мне да болі шкада, што ў Святы гэты Вечар,
Вам да нас, да сям’і на Куццю не прыйсці.*

*Калі першую зорку ўгледзім з прысаддзя,
І запаліць ялінку ўнук малады,
Урачыста за стол мы Калядны засядзем,
Як вякі засядалі бацькі і дзяды.*

*І раздзелім Куццю, і раздзелім трывогі,
І любоў да ўсіх, хто хоць думкай пры нас.
Зложым сэрцы ля ножак Дзіцятка малаго,
Уславім Маці Ягонай прачысты абраз.*

*Дык са Святам, Браты, з Новым годам, Сястронкі,
Няхай Бог блаславіць на чужыне Ваш дом,
Шлём Вам нашу любоў і паклон для старонкі,
Гдзе сабраліся Вы за святочным сталом.*

*У яслі йдуць пастушкі неразлучнай чалядкай,
Каралі, мудрацы гдзесць з далёкіх дарог.
Кожны дар свой прыносіць Святому Дзіцятку
І ўсюды пяюць: З намі Бог, з намі Бог!*

*З намі Бог, як надзея ў жыцці чалавечым,
Бо гдзе Бог найсвяцейшы – там мір і спакой.
З намі Бог у Калядны, Святы гэты Вечар
З намі Бог у адзіноце, у хвіліне цяжкай.*

*Няхай шчасце ўсюды, дабро і дастатак,
Лад і нашая згода ў кожнай сям'і,
З Новым годам, сябры, з гэтым радасным Святам!
Шлём любоў Вам з радзімай, далёкай зямлі!*

Зэльва, 21/ XII, 1982 г.

Добры дзень, сябра Міхась!

Сардэчна вітаю Вас з нашым Святам Каляд! Зычу Вам радасна правесці гэтыя дні. Жадаю Вам жыццёвага поспеху, удачы ў вучобе і ўсяго самага найлепшага ў Новым годзе! Вы, напэўна, будзеце ў П.Б.¹³ Сардэчна і шчыра Іх ад мяне вітайце і пажадайце Ім найлепшага. Пару дзён была ў Менску. У атмасферы сваіх сяброў і іншых прыхільнікаў я паздаравела. Вельмі не хацелася мне вяртацца ў зэльвенскія варункі... Што ж, зноў хаджу на ўколы. Моцна ўпаў ціск, дрэнна з сэрцам. На праваслаўныя Каляды будзе распісвацца хрышчоны мой сын у Зэльве. Хлопатаў і працы з гэтым хапае для ўсіх. І для мяне. Нешта няма доўга ліста ад сябра М.Е.¹⁴ Вельмі непакоюся за ягоныя вочы. Мне цяпер жывецца тут крыху спакайней, але вельмі адзінока. Сёння быў ліст ад сына з Польшчы. І сын, і дарагія ўнукі надта хочуць прыехаць сюды. Жаль, вызываў яшчэ не даюць. Будзем спадзявацца на лепшае. У хаце ў мяне цёпла. Смальянчкі, пакуль што, рубаю сама. Палю брыкет. Над нічым працаваць не магу. Няма настрою. Верш – гэта не праца фактычна, а з'ява, тады ён даходзіць да людскіх сэрцаў. Ці чыталі рэцэнзію на маю кніжачку ў "Ліме" за 3/ХІІ, 1982 г.?¹⁵ Напісана рачова. Днямі чакаю гасцей.

Толькі б не пагоршала са здароўем. Вонку мокры снег альбо дождж. Не весела. Заходзяць да мяне мужавыя сваякі, забягаюць суседзі. Днём хаджу у амбулаторыю на ўколы. Такія вось у мяне паперы... Яшчэ раз жадаю Вам вясёлых і радасных свят! З павагай Ларыса Геніюш.

1982-1983 гг.

Вітаю Вас са Святам Каляд!

Зычу Вам усяго найлепшага ў Новым Годзе! Буду рада, калі лёс накіруе Вас у наш бок, і Вы прыедзеце паглядзець, як я жыву. Адразу застаўлю Вас нешта майстраваць, бо шмат што псуецца. Будзеце рубаць дровы. Але яны тоненькія, і гэта не страшна. Крыху жартую, але прыезду Вашаму некалі буду рада. У сакавіку трэба крыху абрэзаць дрэвы. Вось тады Вас і буду чакаць. Дык вясёлых Вам свят, Міхасёк!

Ларыса Геніюш

Зэльва, 2/І, 1983 г.

Добры дзень, сябра Міхась!

Яшчэ раз зычу Вам шчасця і ўдачы ва ўсім у гэтым годзе! Што ж, калі не баіцеся холаду і дарогі, ды клопатаў, дык прыязджайце хоць на пару дзянёчкаў. Вялікіх выгодаў Вам тут не абяцаю, але галодны не будзеце. Тэлевізар у мяне харошы, кніжак даволі. Толькі да 10/І буду моцна занятая. Жэніцца мой хрышчоны сын Пеця, дык будуць і людзі чужыя ў хаце, і працы хопіць. Вяселле будзе ў сталовай, а я жыву побач. Маладая родам з Карэліч, а вяселле будзе адно, дык папрыязджаюць і яе госці. Распісвацца будуць 8/І. Баюся Вас запрашаць на час вяселля, бо не будзе ні спакою, ні гутаркі. Думаю, што ўсё гэта шчасліва перажыву. Сяння ўжо зусім добра, а пару дзён думала, што сілаў не хопіць дачакацца ўнукаў... Жыву зусім адна. Мой верны сябра-апякун - малы Жук. Брэша, як толькі хто падыдзе да дзвярэй. Як званочак. Вазьмеце з сабою свае кніжкі, каб вечарамі маглi вучыцца. Я буду вельмі рада, бо адной мне крыху страшна заўсёды. Прыходзіць многа святочных картак. Менчана пішуць, каб меней займалася вяселлем, а лепш рыхтавала трэцюю кніжку... О, калі б не хворае сэрца... Я Вас вельмі чакаю, Міхасёк. Прыязджалі сябры з Наваполацка¹⁶, але была нядзелька, і я ім не дазволіла рубаць дровы. Адзін казаў, што летам прыедзе на тыдзень. Дык да сустрэчы! Ларыса Геніюш.

P.S. Міхасёк, я жыву на падворку, гдзе ганачак 2-е кватэры. Калі б дрэнна званіў званок, дык стукайце ў акенца, буду старацца быць дома.

Зэльва, 12/І, 1983 г.

Добры дзень, сябра Міхась!

Усё Вас чакаю і нешта няма Вас. Можна, не атрымалі майго ліста? Дарэчы, падобнае бывае часта... Вяселле прайшло адмыслова. Ад гучна-барабанна-пісклівай музыкі ажно звінела ў галаве. І маладыя, і старыя скакалі ўсе, і нават дзеці. Пілі гарэлку па-беларуску (зашмат!). Я ўсё вытрымала. Сёння чакаю майстра, бо сапсаваўся мой тэлевізар. Нешта не йдзе. Шчыра чакаю Вас, бо хто ж мне парубае дровы? Мае хрышчоныя то толькі што жанатыя, то закаханыя, а

другім жа 8-6-9-3-2 гады. Пакуль што прызнаюць толькі цукеркі. Смяюся. Пісаў Міхась, мой унук. Прыслаў здымачак з вусамі. Нават барада пачала расці. Не тое дзіця!

У хаце ў мяне цёпла. Ёсць што есці, так, што не пахуднееце. Сэрца маё крыху ўтаймавалася, не так дакучае. У нас яшчэ восень, дажджлівая, бясснежная. Студзень, як сакавік! І што з гэтага будзе? Адным словам – я Вас чакаю. Вецер сарваў з хлява чарапіцу, і дождж лье на дошкі. Адным словам – гаспадар патрэбны хоць на пару дзён. Дык там не вельмі адцягвайце свой прыезд. Ці хоць я Вас пазнаю? Спадзяюся, што сякерку ў руках трымаць умеете, як усе беларусы! Да сустрэчы, Міхасёк.

Ларыса Геніюш

Заўвагі

- 1.Размова ідзе пра зборнік вершаў Л.Геніюш “На чабары настоена”, які выйшаў у выдавецтве “Мастацкая літаратура” і быў не вельмі прыхільна сустрэты тагачаснымі ўладамі.
- 2.Гутарка вядзецца пра гісторыкаў М.І.Ермаловіча і Г.А.Кахановіча, якія жылі ў той час у Маладзечне і з якімі я падтрымліваў добрыя адносіны.
- 3.Маецца на ўвазе першы зборнік Л.Геніюш “Ад родных ніў”, які пабачыў свет у 1942 годзе ў Празе.
- 4.Сын Ларысы Антонаўны Юрка (1935-1985) жыў і працаваў у Польшчы, дзе быў вядомы, як таленавіты беларускі празаік і драматург.
- 5.Размова ідзе пра ўнукаў Л.Геніюш, якім яна прысвяціла зборнікі дзіцячых вершаў “Казкі для Міхаські” і “Добрай раніцы Алясь”, якія выйшлі ў 1972 і 1976 гадах.
- 6.Мікола Іванавіч Ермаловіч (1921-2000), беларускі гісторык і літаратуразнаўца.
- 7.Гутарка вядзецца пра Таццяну Сапач, у далейшым вядомую паэтку і жонку Сяргея Дубаўца, якая ў той час працавала на Брэсцкай студыі тэлебачання.
- 8.Напэўна, гутарка вядзецца пра Васіля Супруна (1926-2007), вядомага беларускага паэта і патрыёта, які адбываў пакаранне ў сталінскіх лагерах разам з Л.Геніюш.
- 9.Муж Л.Геніюш Янка (1902-1979), вядомы беларускі грамадскі дзеяч, доктар, пахаваны на зэльвенскіх могілках.
- 10.Размова вядзецца пра вайсковыя зборы, на якія мяне павінны былі забраць.
- 11.Пятро Іванавіч Бітэль (1912-1991), пісьменнік і перакладчык, доўгагадовы вязень сталінскіх канцлагераў, з якім Л.Геніюш падтрымлівала сяброўскія стасункі.
- 12.Л.Геніюш ліставалася з многімі беларусамі, якія жылі ў Аўстраліі, але асабліва інтэнсіўна з паэтам Алесем Салаўём.
- 13.Тут згадваецца Пятро Іванавіч Бітэль.
- 14.Размова ідзе пра Міколу Іванавіча Ермаловіча .
- 15.Маецца на ўвазе рэцэнзія на кнігу Л.Геніюш “На чабары настоена”, якая выйшла пад назвай “Ад родных ніў”, і яе аўтарам быў Алясь Пісьмянкоў.
- 16.Магчыма, размова вядзецца пра Сяргея Сокалава-Воюша і Уладзіміра Арлова, у далейшым вядомых пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў.

Аляксандр Камінскі

А МОЖА ГЭТА БЫЎ НЕ ЯГАЙЛА?

Па праўдзе кажучы, самы старажытны перыяд гісторыі Крэва мяне, далёкага ад археалогіі чалавека, цікавіў крыху менш, чым, напрыклад, перыяд за два апошнія стагоддзі. Сапраўды, больш блізкія да нас часы нашмат гусцей насычаны разнастайнай інфармацыяй, расшукваючы якую ў архівах і рэдкіх выданнях можна рабіць для сябе сапраўдныя адкрыцці.

Што новага, здавалася, можна знайсці ў гісторыі Крэва часоў Ягайлы? Нешматлікія пісьмовыя крыніцы таго часу даўно вывучаны, па іх напісана мноства навуковых і мастацкіх прац. Здавалася, дастаткова азнаёміцца толькі з некаторымі з іх, каб рэканструяваць у галаве дакладную схему тагачасных падзей.

Аднак, усё гэта толькі на першы погляд. Чым больш уважліва ды ўдумліва пачынаеш вывучаць разнастайныя крыніцы і даследаванні пра той час, тым больш узнікае пытанняў. Здараецца, канцы з канцамі не сыходзяцца. Вось і пачынае тады створаная да гэтага рэканструкцыя падзей даваць расколіны...

Пэўныя сумненні ўзніклі ў мяне, калі я ўзяўся больш уважліва вывучаць акалічнасці смерці Кейстута ў Крэўскім замку. Сумнеў выклікаў ужо той факт, што ў розных крыніцах па-рознаму падаюцца прычына смерці, а ў версіі пра забойства – імёны яго выканаўцаў. Адно даводзяць, што гэта было самагубства, іншыя – што смерць была гвалтоўнай. У другім выпадку фігуруюць дзве версіі: па першай, Кейстута задушылі шнурком ад яго ж вопраткі, па другой – падушкамі. Калі ж казаць пра выканаўцаў забойства, то і тут неразбярыха: колькасць іх у розных крыніцах значна разыходзіцца – называюць то аднаго, то чацвярых, а то і нават васьмярых чалавек. Імёны забойцаў, названыя рознымі аўтарамі, таксама не адрозніваюцца аднастайнасцю: у агульным спісе іх набярэцца за два дзесяці.

Засумняваўся я і ў справядлівасці найбольш пашыранай сярод сучасных даследчыкаў версіі. Сутнасць яе заключаецца ў наступным: Кейстут усё ж такі быў забіты, і гэта Ягайла, хто загадаў падначаленым пазбавіць жыцця свайго палітычнага саперніка.

Што датычыцца забойства, то тут я згодзен. А вось толькі ці Ягайла быў яго заказчыкам?

Перад тым, як выкласці свае меркаванні наконт той далёкай і забытанай справы, узновім храналогію падзей, якія ёй папярэднічалі.

Пасля смерці Альгерда вялікім князем Літоўскім стаў Ягайла, яго сын ад другой жонкі Юльяны. З яго ўзыходжаннем на велікакняжацкі трон у дзяржаве закончыўся перыяд унутранай палітычнай раўнавагі, які існаваў у час кіравання Альгерда. Па-першае, усталяванне Ягайлы на бацькавым месцы не магло не выклікаць

незадаволенасці каго-небудзь з астатніх яго адзінаццаці братоў. Па-другое, свае правы на велікакняжацкі трон пачаў прад'яўляць брат Альгерда і Ягайлаў дзядзька Кейстут, які з'яўляўся найстарэйшым у родзе Гедымінавічаў і як ніхто іншы падыходзіў на ролю першай асобы ў дзяржаве. І менавіта з Кейстутом, рэзідэнцыя якога была ў Троках, прыйшлося весці Ягайлу самую рашучую і ўпартую барацьбу, якая хутка пераўтварылася ў сапраўдную вайну.

А пачалося ўсё, здавалася, з дробязей.

Насуперак волі дзядзькі, Ягайла выдае сваю сястру, а Кейстутаву пляменніцу Марыю за Вайдылу, які яшчэ пры Альгердзе выбіўся з халопаў у шэраг найпершых княжацкіх саветнікаў. Гэтую ж ролю працягваў ён выконваць і пры Ягайлу, аказваючы на князя вялікі ўплыў.

Кейстута абразіла такое ўзвышэнне былога слугі і яго далучэнне да высакароднага княжацкага сямейства. Раз'юшаны паводзінамі свайго пляменніка, які да таго ж заўсёды імкнуўся весці самастойную палітыку, Кейстут мэтанакіравана ідзе на звяржэнне Ягайлы з велікакняжацкага трону.

Магчыма, справа з Вайдылам была толькі зачэпкай для пачатку барацьбы Кейстута з Ягайлам. Прычынай яе, хутчэй за ўсё, было жаданне Кейстута ажыццявіць нейкія свае палітычныя мэты.

Зразумеўшы, што дзядзька імкнецца навязаць патрэбную яму палітыку, Ягайла пачаў супраціўляцца. Больш таго, на яго аказвалі ўплыў маці, Вайдыла і іншыя праціўнікі трэцкага князя, якія распалялі ў Ягайлы варожасць да Кейстута. Вайдыла, нават, прапанаваў пайсці на саюз з крыжакамі супраць таго і сам узяўся быць пасярэднікам у зносінах з Ордэнам.

Аднак Кейстут аперэдзіў Ягайлу і захапіў Вільню. Знайшоўшы паперы, якія даказвалі сувязь Ягайлы з крыжакамі, ён абвясціў сябе ўладаром дзяржавы, саслаў звергнутага князя разам з маці ў Крэва, а ненавіснага Вайдылу павесіў.

Звергнуты Ягайла не скарыўся лёсу і не спыніў змагання за ўладу. Ён сабраў сілы і заціснуў свайго праціўніка ў Троках. Кейстут са сваім сынам Вітаўтам апынуліся ў Ягайлы ў палоне. Вітаўта пад вартай прывезлі ў Вільню, а Кейстута адправілі ў Крэва і пасадзілі ў замкавую цямніцу.

Чатыры дні правёў Кейстут пад вартай. На пятыя суткі зняволення да старога князя ўварваліся Ягайлавы прыбліжаныя і задушылі яго шнурком ад вопраткі. Такі, як кажа летапіс, быў канец вялікага князя Кейстута.

Трэба зазначыць, што запіс гэты быў зроблены толькі праз паўстагоддзя, калі ў Вялікім княстве Літоўскім пачалося весціся летапісанне. Адрозна ж усё, што адбылося, трактавалася зусім інакш. І гэтае трактаванне мы знаходзім у нямецкіх хроніках, якія пісаліся, скажам так, адрозна па слядах падзей. І тое, што зафіксавана там, наводзіць на першыя думкі аб невінаватасці Ягайлы ў смерці свайго дзядзькі.

Такім чынам, як пішуць нямецкія хронікі, смерць Кейстута надышла 15 жніўня 1382 года ад самазабойства. Гэтая прычына смерці была тады прызнана афіцыйнай. Ягайла адрозна ж аддаў загад даставіць цела свайго дзядзькі ў сталіцу і арганізаваць яго ўрачыстае пахаванне. Кейстут быў перададзены зямлі па старому язычніцкаму звычаю: цела яго, апранутае ў багатую вопратку і абкладзенае баявой зброяй, спалілі на жэглішчы, а побач пахавалі забітага слугу, баявога каня, паляўнічага сабаку. Цырымонія развітання са старым князем

суправаджалася галашэннем соцень нанятых плакальшчыц.

Гісторыя з урачыстай цырымоніяй пахавання – гэта што: спроба Ягайлы скрыць грэх і пераканаць усіх у сваёй невінаватасці ці шчырае шкадаванне па прычыне смерці хоць і палітычнага саперніка, але роднага дзядзькі, найбліжэйшага бацькавага саратніка? Хутчэй за ўсё – другое. Бо ні нямецкія хронікі, ні літоўскія летапісы, на якія мы спасылаемся, ні слова ні кажуць пра тое, што менавіта Ягайла аддаў загад на забойства.

Перачытваючы тыя ж “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” ці “Хроніку Быхаўца” можна звярнуць увагу на тое, што сімпатыі іх складальнікаў на баку Кейстута. Летапісы пісаліся шмат пазней пасля падзей, ужо ў іншай палітычнай абстаноўцы, і для іх аўтараў, якія выказвалі інтарэсы вярхоў Вялікага княства, забіты князь быў сімвалам самастойнасці і незалежнасці, а яго пляменнік – нейкім чынам здраднікам, які, паквапіўшыся на польскую карону, ахвяраваў інтарэсамі сваёй дзяржавы. Тым не менш, якімі цёмнымі фарбамі не маляваўся б партрэт Ягайлы, тыя летапісы ні разу не называюць яго арганізатарам забойства.

А гэткую ролю пачалі прыпісваць яму крыху пазней, магчыма таксама з-за нейкіх палітычных інтарэсаў. Тую ж ідэю падхапілі многія патрыёты зямель Вялікага княства Літоўскага і ў XIX стагоддзі, калі тут назіраўся ўздым нацыянальна-вызваленчага руху. У іх даследаваннях і мастацкіх працах ізноў Кейстут выступаў сімвалам незалежнасці Літвы, а Ягайла – сімвалам здрады і вераломства. Іх партрэты і ўчынкі апісваліся ва ўласцівай таму часу рамантычнай танальнасці і з вялікай доляй гіпербалізацыі.

Але вернемся да канца XIV стагоддзя. Кейстут урачыста пахаваны ў Вільні. Праціўнікі рэабілітацыі Ягайлы скажуць, што яго клопаты па ўшанаванні памяці дзядзькі – гэта ўсяго толькі спроба прыхаваць сваю віну. І спроба марная, бо Кейстутаў сын Вітаўт нават пасля смерці бацькі працягвае заставацца палоннікам Ягайлы. Ізноў жа, пачарпнуўшы інфармацыю з крыніц XIX стагоддзя, вам раскажуць жудасную гісторыю, як Вітаўта, закутага ў кайданы, перавезлі ў Крэўскі замак і пасадзілі ў змрочнае падзямелле, дзе ён, як і бацька, чакаў пакарання, але, дзякуючы жонцы, здолеў уцячы і пазбегнуць смерці.

Для большай справядлівасці, звернемся да першакрыніц. Сапраўды, пасля бацькавай смерці Вітаўта з жонкай Ягайла паслаў з Вільні ў Крэва. Сапраўды, ён загадаў яго пільна сцерагчы, бо стрыечны брат заставаўся для Ягайлы палітычным сапернікам. Магчыма таксама, Ягайла асцерагаўся, што паводзіны Вітаўта пасля смерці бацькі могуць быць непрадказальнымі.

Дапусцім, што Ягайла насамрэч вінаваты ў смерці Кейстута і хацеў скрыць гэты факт ад свайго стрыечнага брата. Дык чаму тады ён пасылае яго менавіта ў Крэва, дзе яшчэ маглі хадзіць чуткі пра нядаўняе забойства, дзе лягчэй можна было дакапацца да праўды?

Наконт таго, што Вітаўта памясцілі ў цямніцу, таксама ў летапісах нічога не сказана. Там гэтае памяшканне называецца “хорамам” і “комнатай”. Умовы ўтрымання Вітаўта цяжка назваць суровымі: да яго, нават, у пакой прыходзілі княгіня з двума жанчынамі слаць пасцель. Як расказвае летапіс, гэтым і скарыстаўся Вітаўт, каб ўцячы: ён пераапануўся ў сукенку адной са служанак і выйшаў разам з другой.

Не будзем аспрэчваць гэтую малаверагодную гісторыю з пераапананнем і ўцёкамі, якая трапіла на старонкі летапісу. Узгадаем толькі, што ў далейшым Вітаўт з'яўляўся бліжэйшым прыхільнікам і саюзнікам Ягайлы, быццам ніякай варожасці паміж імі ніколі не існавала.

Надышла чарга прывесці некалькі довадаў на карысць таго, што смерць Кейстута адбылася не ў выніку самазабойства.

Тыя ж нямецкія хронікі паведамляюць, што Кейстут здаўся Ягайлу пад Трокамі добраахвотна, зразумеўшы, што справа яго прайграная. І ўжо ў вязніцы Крэўскага замка ён вырашае пакончыць з жыццём самагубствам.

Калі казаць пра добраахвотную здачу, спрацацца не будзем. Магчыма, у старога князя існаваў якісьці хітры план, каб праз такі манеўр пазней выправіць становішча. Што датычыцца стану распачы ад прайгранай справы, то гэта малаверагодна: у Кейстута было шмат прыхільнікаў, якія ў любы час маглі прыйсці на дапамогу.

А вось у тое, што такі высакародны чалавек выбраў такі халопскі спосаб паквітацца з жыццём – праз павешанне на шнурку ад вопраткі, – у гэтае зусім не верыцца. Значыцца, хтосьці “дапамог” яму гэта зрабіць. І калі гэта быў не Ягайла, то хто іншы меў яшчэ больш пякучую прагу пазбавіць яго жыцця?

Перад тым, як адшукаць іншых найбольш верагодных арганізатараў забойства, прыпынімся на тых, хто быў яго выканаўцамі. Менавіта толькі выканаўцамі, бо малаверагодна, каб названыя ў летапісах асобы па сваёй асабістай ініцыятыве здзейснілі злачынства. Ігнараваць гэтую інфармацыю не будзем, магчыма, сярод дадзенага матэрыялу знойдзецца зачэпка, каб праліць святло на ўсю забытаную справу.

“Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” – найпершая крыніца, якая называе імёны забойцаў. Цытуем: “І там у Крэве ў пятую ноч князя вялікага Кейстута задушылі каморнікі Ягайлавы: Прокша, што ваду падаваў яму, а былі іншыя – брат Мосцеў, і Кучук, і Лісіца Жыбянцый”. У некаторых спісах гэтага ж летапісу названы яшчэ і “Гедка, краўлянін”.

Узнікае пытанне, чаму тагачасныя нямецкія хронікі не называюць забойцаў, пішуць пра самазабойства, а літоўскі летапіс толькі пасля паўстагоддзя пералічвае злачынцаў? Магчыма, сапраўды, справа спачатку замоўчвалася, пасля, як гэта бывае, хтосьці прагаварыўся, і пайшоў па свеце погалас, пакуль імёны забойцаў не патрапілі на старонкі летапісу.

Магчыма, справа ў іншым. Імя аднаго з хаўруснікаў наводзіць на цікавую думку. Брат Мосцеў, ці не падасланы гэта крыжакамі манах-шпіён, які рознымі хітрыкамі ды грашыма і арганізаваў забойства вечнага і непрымірымага ворага Тэўтонскага Ордэна? Можна з-за гэтага перакручваюць нямецкія хронікі праўду ў апісанні падзей? Версія вельмі верагодная, бо нават у больш позніх летапісах (у Длугаша і Стрыйкоўскага), дзе ўжо назіраецца блытаніна ў спісе забойцаў, усё адно фігуруе асоба з нямецкім імем – брат Більген. Гэтае імя можна знайсці і працах даследчыкаў XIX стагоддзя.

А цяпер – некалькі слоў пра тое, чаму ж адбылася такая блытаніна з імёнамі, чаму у розных крыніцах падаюцца розныя выканаўцы забойства альбо такія разнастайныя іх камбінацыі.

Па-першае, летапісцы часта абапіраліся не на дакументальныя сведчання, а

на погалас. А чуткі і дакладнасць заўжды былі дрэннымі сябрамі. Па-другое, трэба ўлічваць фактар не заўсёды высокай добрасумленнасці летапісцаў і перапісчыкаў. Па-трэцяе, маглі быць асабістыя памылкі ў даследчыкаў і папулярызатараў мінушчыны, на якіх пазней спасылаліся іншыя. Вось два прыклады такіх памылак, якія датычацца разглядаемага намі пытання.

Цытую вытрымку з “Матэрыялаў па геаграфіі і статыстыцы Расіі, сабраных афіцэрамі генеральнага штаба”, выдадзеных у 1861 годзе: “...план... быў выкананы падданымі Прокшай у хаўрусе з яго братам Більгенам...” У дадзеным выпадку няправільна ўжыты займеннік “яго” казвае на роднасныя адносіны двух людзей, а не на манаскі статус таго Більгена. Памылка вельмі істотная, што пацвярджаюць нядаўнія нашы развагі.

Другое. Сярод забойцаў у летапісе фігуруе Лісіца Жыбянцый. У некаторых даследчыкаў гэта ўжо два імені, дзве асобы, якія падаюцца праз коску ці, нават, у розных месцах спісу. У выніку – яшчэ большая блытаніна, як у аднаго вядомага сучаснага папулярызатара беларускай мінушчыны: у яго, наогул, у адной з прац фігуруюць “браты Жыбянцый, Кучук і Лісіца”. Насамрэч жа, жыбянцый – гэта зусім не імя і не прозвішча, а пасада. Так літоўцы называлі чалавека, які адказваў у замку за ацяпленне і асвятленне.

А цяпер вернемся да нашай справы. Такім чынам, першымі, хто патрапілі пад нашае падазрэнне ў якасці арганізатараў забойства Кейстута, – гэта крыжакі.

Яшчэ пра аднаго магчымага заказчыка забойства можна прачытаць у “Геаграфічным слоўніку Польскага каралеўства і іншых славянскіх краёў”, які выйшаў у 1880 годзе ў Варшаве. Яго складальнікі таксама не згаджаюцца з тым, што Кейстут быў забіты па непасрэдным загадзе Ягайлы, а адводзяць ролю заказчыка смерці яго сястры Марыі. З яе боку гэта была крэўная помста за нядаўна забітага дзядзькама яе мужа Вайдылу, за пакінутых сіратамі дзяцей. Магчыма, што так і адбылося насамрэч, бо вядома, што пачуццё крэўнай помсты нашмат мацней за ўсялякія палітычныя нелады. А знайсці выканаўцаў для ажыццяўлення задуманага Марыі не ўяўляла цяжкасцей: Вайдыла паходзіў з тых жа каморнікаў, якіх цяпер абурала Кейстутава расправа над іх былым папличнікам, і яны не супраць былі за яго адпомсціць.

Наступны падазроны ў арганізацыі забойства – Ягайлаў брат Скіргайла. Гэта ён даставіў Кейстута ў Крэва, ён жа прывёз у Вільню вестку аб яго самазабойстве. Скіргайла даўно марыў заняць месца другой асобы ў княстве, якое яшчэ з часоў Альгерда належала Кейстуту. Марыў ён таксама стаць гаспадаром Трокаў. Вось і выкарыстаў ён спрыяльны момант, каб ажыццявіць свае мары. Праўда, не пагрэбаваў пры гэтым падманам і забойствам. Дарэчы, мары Скіргайлы здзейсніліся: хутка пасля смерці Кейстута Трокі дасталіся яму, і ён доўгі час быў другой уплывовай фігурай у дзяржаве. Магчыма, падумаў ён заняць і велікакняжацкі трон, толькі ўжо не шляхам забойства Ягайлы, а усебаковай падтрымкай брата на яго шляху да кароны суседняй дзяржавы – Польшчы.

Нельга не выключыць, што забойства Кейстута – гэта вынік змовы усіх вышэй пералічаных сіл і асобаў. Групоўка, якая за плячыма Ягайлы пляла свае асабістыя інтрыгі і вяла палітычныя гульні, уключала ў сябе і Вайдылу, пакуль той не быў павешаны, і Юльяну Цвярскую, маці Ягайлы, якая імкнулася накіроўваць палітыку

княства ў рэчышчы інтарэсаў Масквы. І якімі стракатымі не былі б мэты ўдзельнікаў той групойкі, іх усіх аб'ядноўвала лютая нянавіць да Кейстута. Бачачы нежаданне Ягайлы раз і назаўсёды пазбавіцца свайго саперніка, яны скарыстоўваюцца момантам і самастойна ажыццяўляюць сваю цёмную справу. Для выканання забойства ўжываюць не зброю, не атруту, а шнурок ад Кейстутавага адзення, каб імітаваць самазабойства. Гэта ім удаецца.

Ягайла, хутчэй за ўсё, так і не здагадаўся пра закулісныя гульні свайго акружэння і да канца жыцця шчыра верыў, што дзядзька яго добраахвотна пакончыў з жыццём. А калі ж і даведаўся пазней, то не стаў рабіць аніякіх захадаў: смерць Кейстута, ці гвалтоўная, ці добраахвотная, яго палітычным і асабістым інтарэсам не супярэчыла.

Віктар Панізнiк

КОЛЬКІ СЛОЎ АБ БЫЛЫМ

АД РЭДАКЦЫІ

На кожнае пакаленне беларусаў прыпадаюць свае выпрабаванні. Найбольш, відаць, прыйшлося на пакаленне, народжанае ў міжваенны перыяд. Яму найцяжэй было заставацца беларусамі ў такі віхурысты час паланізацыі і русіфікацыі, паміж фашызмам і камунізмам – дзума наймацнейшымі таталітарнымі рэжымамі.

Невялічкія ўспаміны Віктара Панізнiка вельмі добра характарызуюць яго як асобу, што не здрадзіла самому сабе, засталася вернай сваім ідэалам, засталася беларусам. Нягледзячы на розныя штампы, варажыя фальсіфікацыі гісторыі, аўтар напісаў праўдзівыя апавед пра ўступленне ў арганізацыю, вучобу і, што цікава, даў уласныя характарыстыкі і знешняе апісанне лідэраў і кіраўнікоў.

Аўтар глядзіць на падзеі вачыма беларуса і бачыць СБМ у гісторыі не арганізацыяй, з якой была звязана яго маладосць, а арганізыцыяй, што “выхоувала маладых беларусаў, каб яны былі патрыётамі сваёй Маці-Радзімы Беларусі. Не фашыстамі, не камуністамі, а шчырымі, свядомымі беларусамі”. Адзінай моладзевай патрыятычнай арганізацыяй якой да часу незалежнасці Беларусі не было.

За тое, што чытач мае магчымасць пабачыць той час і тых людзей, мы і ўдзячныя Віктару Панізнiку.

ДА ГІСТОРЫІ МАЛАДЗЁЖНЫХ АРГАНІЗАЦЫЙ

Моладзь – гэта будучыня грамадства. Так кажуць людзі. Сапраўды, моладзь расце, развіваецца, сталее, набірае вопыт, і... не паспееш азірнуцца, як гэта моладзь перастае быць моладдзю. Яе імклінасць, безагляднасць запавольваецца, і на месца гэтых якасцей прыходзяць іншыя – такія, як разважлівасць, удумлівасць і асцярожнасць. Праўда, нельга гэта сцвярджаць агулам для ўсіх, бо кожны чалавек з’яўляецца непаўторнай індывідуальнасцю.

Маладзёжныя згуртаванні, якія, дзе ствараліся, мелі свае напрамкі, абсягі дзейнасці, сферы зацікаўлення, у большай ці меншай меры заставаліся амаль на ўсё жыццё ў выглядзе добрых успамінаў альбо нават шчымлівай настальгіі.

Прагрэсіўная моладзь, галоўным чынам у студэнцкім асяроддзі, згуртоўвалася ў розных краінах Еўропы. Згуртаванні гэтыя былі тайныя, і раней ці пазней іх выяўлялі, прымянялі рэпрэсіўныя меры, ліквідавалі іх дзейнасць.

Так, у еўрапейскіх краінах у розныя часы пад назвай “маладая” былі арганізацыі: “Маладая Германія” – 30-я гады XIX ст., “Маладая Ірландыя” – 40-я гады XIX ст., “Маладая Італія” – 30-40-я гады XIX ст. Беларусь і часткова Польшча да гэтага часу ўжо былі акупаваны імперскай Расіяй. Тым не менш, маладзёжныя тайныя арганізацыі ствараліся і тут.

Так, напрыклад, у Віленскім універсітэце ўтварылася тайнае патрыятычнае таварыства (1812-1823 г.г.) пад назвай філаматы, што было заснавана па ініцыятыве студэнтаў Ю.Яжоўскага, Т.Зана, А.Міцкевіча, Ф.Малеўскага, А.Петрашкewіча (слова філаматы паходзіць ад грэчаскага philamathes, г.зн. той, што імкнецца да ведаў). У складзе філаматаў утварылася нелегальнае таварыства віленскіх студэнтаў пад назвай філарэты ў 1820-23 г. (ад грэчаскага philaretos, той, хто любіць дабрачыннасць)...

Пасля рэвалюцыі ў Савецкай Беларусі былі створаны піянерскія і камсамольскія арганізацыі, а ў Заходняй – гарцэрскія. Але яны стаялі на чужых, далёкіх ад беларускіх нацыянальных інтарэсаў пазіцыях. І толькі пазней прыйшоў час, калі была створана сапраўдная беларуская маладзёжная арганізацыя. Паўтараю: беларуская! І хоць гэта можа здацца неверагоднай з’явай, але стваралася яна ў час нямецка-фашысцкай акупацыі Беларусі. Беларускія патрыёты ў той час, выкарыстоўваючы сітуацыю, здолелі дамагчыся адкрыцця пачатковых школ, прагімназій, настаўніцкіх семінарыяў, гандлёвых школ і, урэшце, стварэння Саюза беларускай моладзі – беларускай маладзёжнай арганізацыі патрыятычнага напрамку. Афіцыйнае яе заснаванне адбылося 22 чэрвеня 1943 г. у мінскім гарадскім тэатры. Гэтая арганізацыя выхоўвала маладых беларусаў, каб яны былі патрыётамі сваёй Маці-Радзімы Беларусі. Не фашыстамі, не камуністамі, а шчырымі, свядомымі беларусамі.

СТВАРЭННЕ СБМ У ВАЛОЖЫНЕ

У той час інфармацыя даходзіла да людзей не хутка, бо карыстанне радыёсвяззю было забаронена (радыёкропкі былі канфіскаваны). І толькі праз некалькі дзён паведамленне аб стварэнні СБМ было змешчана ў газетах. У Валожыне з’явіліся некалькі плакатаў з выявамі юнакоў і заклікамі ўступлення ў створаную маладзёжную арганізацыю. Прайшло яшчэ некалькі часу, і ў Валожын прыехалі два хлопцы – арганізатары маладзёжнай арганізацыі СБМ. У раённай управе ім выдзелілі пакойчык для вядзення арганізацыйнай работы. Паколькі ў той час абедзве валожынскія школы былі заняты вайскоўцамі, то заняты гандлёвай школы праходзілі ў будынку раённай управы. Гэта хлопцам-арганізатарам было зручна, і на кожным перапынку заняткаў яны прыходзілі ў клас, каб пагутарыць з хлапцамі-вучнямі. Гэтыя арганізатары былі ва ўзросце 22-25 гадоў. Аднаго звалі Машанскі¹, а другога – Бярняк². Машанскі быў прыгожым хлопец, сярэдняй камплекцыі і сярэдняга росту, у размове выяўляў свае інтэлігентныя якасці, чым прыцягваў да сябе слухача. Бярняк жа нічым асаблівым не выдзяляўся, быў па складу цела некалькі ямчэйшы за свайго калегу, голас меў ніжэйшага тэмбру і быў як бы дапаўненнем да свайго сябра. Машанскі быў апрануты ў касцюмы пінжак цёмнага колеру з пагонамі, паверх пінжачка надзеты рамень з партупеяй цераз плячо, што прыдавала выгляд фарменнай выпраўкі. Дапасаваная на ім вопратка стварала прыемнае ўражанне. Бярняк быў адзеты нядбайна, мешкавата, у звычайнае цывільнае адзенне. Кожны з іх меў рускую вінтоўку, але яны з сабой гэтую зброю не насілі, пакідалі на кватэры, дзе жылі. Некалькі вучняў уступілі ў СБМ.

Заняткі ў гандлёвай школе, як ужо сказана, праходзілі ў вялікай зале раённай

управы (зала паседжанняў). Аднойчы пайшлі чуткі, што Башаркевіч³, які служыў у нямецкім батальёне, хацеў бы мець у сваім узводзе некалькі пісьменных хлопцаў.

Тут трэба сказаць некалькі слоў пра Башаркевіча. Башаркевіч родам з вёскі Пруднікі. У Першую сусветную вайну ён служыў у царскай арміі ў званні прапаршчыка (гэта малодшы афіцэрскі чын). У міжваенны перыяд жыў на сваёй невялікай гаспадарцы (у вёсцы Пруднікі, што прытулілася ля самага лесу, недалёка ад вёскі Чартавічы). Калі ў час акупацыі ў Мінску былі арганізаваны афіцэрска курсы для Беларускай самааховы, Башаркевіч закончыў іх і, вярнуўшыся дамоў, паступіў на службу ў нямецкі батальён. Атрымаўшы абмундзіраванне з сярэбранымі пагонамі (праўда, некалькі іншай канфігурацыі, чым у нямецкіх афіцэраў) і новенькі пісталет, заняўся стварэннем сваёй роты.

Для гэтага патрэбна было некалькі пісьменных хлопцаў, бо набраныя хлопцы-салдаты ў асноўным былі непісьменныя. У Башаркевічавай роце былі два пісьменныя хлопцы, але яны ў хуткім часе ўцяклі ў партызаны. Гэтыя хлопцы (Навіцкі і Барадака) паступілі па-рознаму. Навіцкі забраў у лес з вёскі Бурмакі сваю сям'ю, а Барадака цераз кагосьці перадаў, каб сям'я ўцякла ў лес. З уцёкамі сям'і нешта не атрымалася. Раніцай немцы прыехалі і забралі з вёскі Пустова сям'ю Барадакі. Пасля вайны Навіцкі і яго сям'я вярнуліся дамоў, а Барадакава сям'я загінула. Вучні гандлёвай школы, пачуўшы, што Башаркевіч мае намер наведаць школу, пачалі прапускаць заняткі. Гэта ўстрывожыла дырэктара школы і настаўнікаў, але калі прайшоў некалькі дзён, падумалася, што гэтыя слухі беспасадкаўныя. Вось тады, калі ўжо некалькі ўспакіоілася настаўнікі і вучні, аказалася, што слухі мелі пад сабой сапраўдны грунт. Аднойчы ў пачатку заняткаў у клас увайшоў Башаркевіч з немцам (унтэр-афіцэрам). Прыглядаючыся да вучняў, немец загадваў каму-небудзь устаць, і калі па росту вучань аказваўся даволі высокі, то ён павінен выйсці з-за парты (стала). Так немец выбраў дзесяць чалавек. Вывеўшы хлопцаў з будынка раённай управы і прайшоўшы ўпоперак вуліцу, давёў іх да брамы гарнізона, балазе яна знаходзілася насупраць. І ўжо на тэрыторыі гарнізона той немец адлучыўся і пайшоў, куды яму было патрэбна, а з хлопцамі застаўся Башаркевіч. Ён павёў хлопцаў у санчасць да доктара. Тут, на прыступках у санчасці, ён сказаў пачакаць і ўжо ўзяўся за клямку, але Жоржык Мышлён спытаў яго: “Дзядзька, а дзе тут па лёгкаму?” “Во, – адказаў той, – зайдзі за вугал”. Я зразумеў, што Жоржыку патрэбна, і сказаў: “Мне таксама патрэбна”. Але дзядзька Башаркевіч ужо зачыняў дзверы і не чуў гэтых слоў. Ён і падумаць не мог, што адсюль можа хто-небудзь уцячы. Калі я ступіў за вугал, то ўбачыў, што Жоржык ужо далёка адышоў у напрамку, дзе вяліся нейкія земляныя работы. Мне туды нельга было падавацца, і я вырашыў пайсці проста да ніжняй брамы гарнізона. Мінуўшы браму, прайшоў ля самага бункера і вартавога немца, што стаяў там.

Вартавы, відаць, не звярнуў на мяне ўвагі, магчыма, прыняўшы за чалавека з групы рабочых ці служачых. Толькі прайшоўшы ля бункера, а пасля па мосце, ды завярнуўшы ў вуліцу налева, я ўбачыў, што хлопцы, якія стаялі на прыступках ганку, хутка зайшлі ў памяшканне, як бы хтосьці іх туды падштурхоўваў.

Відавочна ўжо спахапіліся, што дваіх няма. Уцячы то ўцяклі, але недалёка, бо цераз гадзіну ці паўтары па нас прыйшлі, але не засталі. Паколькі нас дома не было, то забралі майго бацьку і Жоржыкаву маці. Дапытвалі, можа, гадзіну ці больш, а пасля адпусцілі. На пытанні, дзе хлопцы, бацькі адказвалі, што не

ведаюць, бо як пайшлі раніцай у школу, дык і дасюль яшчэ няма. За гэты час у раённай управе нам выпісалі дакументы на праезд ў Вілейку: мне і Валодзю Ляушу. Далі хатні адрас Пятра Сценніка⁴. У Вілейцы мы расказалі ўсё як было. Прысутныя, акрамя Сценніка, старэйшыя мужчыны вельмі абураліся на Башаркевіча. Гаварылі, што з цяжкасцямі ўдаецца адкрываць школы, а вось такія Башаркевічы сваімі дзеяннямі наносзяць шкоду існаванню адукацыі. Сценнік павёў нас у іхнюю ўстанова, дзе нам выдалі надрукаваныя на машыны спецыяльныя пасведчанні, у якіх, між іншым, было сказана, што службовыя асобы не павінны рабіць перашкодаў у дзейнасці прад'яўніка гэтага дакумента і аказваць яму ўсякую дапамогу. Пераначаваўшы, назаўтра паехалі дамоў. Сценнік перад ад'ездам сказаў: "Цяпер, хлопцы, не бойцеся нічога, я цераз некалькі дзён прыеду да вас у Валожын". Чутка аб тым, што хлопцы паехалі ў Вілейку, хутка абляцела ўсіх вучняў і іх бацькоў. Гэтак жа хутка даведаліся і аб тым, што нам у Вілейцы выдалі нейкія спецыяльныя дакументы. Наведванне вучнямі заняткаў у школе стала рэгулярным, а служыць у батальёне засталася з гэтых дзесяці вучняў не больш чатырох або пяці чалавек. Справа ў тым, што гарнізонны доктар, хоць немец, але быў вельмі добрым чалавекам. Бацькі некаторых вучняў знайшлі з доктарам агульную мову пры дапамозе залатых рублёў царскай чаканкі. Такім чынам, у даведцы, якую доктар даваў, было напісана, што гэты хлопец непрыгодны для вайсковай службы. Цяпер, калі людзі даведаліся, што арганізацыя СБМ абараняе не толькі ад прымусовага вывазу ў Германію, але і ад прымусовай службы ў нямецкім батальёне, то колькасць сяброў СБМ стала імкліва павялічвацца. Была створана арганізацыя СБМ і для дзяўчат. Кіраўнічкай-арганізатаркай для дзяўчат стала дачка кіраўніка раёна Мурашкі⁵. Цяжка сказаць пра агульную колькасць раённай арганізацыі СБМ, бо прайшло з таго часу больш за 60 гадоў. Прыкладна ў жоннай (хлапцоўскай і дзяўчацкай) арганізацыях было па 20 чалавек.

Пётра Сценнік стрымаў сваё слова і сапраўды цераз некалькі дзён прыехаў у Валожын. Аднойчы ў час урока адчыніліся дзверы і ў клас увайшоў П.Сценнік. Яму ў першую чаргу патрэбны быў дырэктар гандлёвай школы Сабалеўскай⁶, каб пераканацца ў сапраўднасці падзей, што адбыліся ў школе. Увайшоўшы у клас, госць павітаўся і папрасіў прабачэння ў дырэктара школы за сваё як бы бесцырымоннае ўварванне ў клас. Затым сказаў, што хацеў бы вызваліцца ад сваёй нязручнай дарожнай экіпіроўкі. Экіпіроўка гэта складалася з невялікага чамаданчыка, цяжкай дзесяцізараднай вінтоўкі СВТ і пісталета ТТ. Чамаданчык хоць быў невялікі, але даволі цяжкі. Дырэктар сказаў, што рэчы хлопцы аднясуць да яго на кватэру. Сценнік адразу аддаў чамаданчык і СВТ знаёмым яму ўжо хлопцам, а пісталет у кабуры, што быў на поясе, пакінуў пры сабе. Пасля гэтага візіту школа працавала да канца навучальнага года без якіх-небудзь перашкод. Цераз некаторы час Пётра Сценнік яшчэ адзін раз прыязджаў у Валожын. Гэта было пасля таго, як была створана маладзёжная арганізацыя г.зв. "Еўрапейскай моладзі". Прыехаў ён разам з афіцэрам Luftwaffe. Мэтай прыезду была вярбоўка маладых хлопцаў у гэту паветраную ўспамогальную арганізацыю⁷. У класе выступаў немец, а Сценнік тлумачыў яго выступленне. Пасля гэтага выступлення яны адразу паехалі ў Вілейку. Цераз некалькі дзён стала ведама, што паступілі ў гэту арганізацыю і атрымалі абмундзіраванне Андрэй Накваас, Шурка Перагудаў (яго айчыным быў фольксдойчам) і Жоржык Мышлён, што ўцёк ад Башаркевіча. Жоржык любіў адусюль уцякаць, дзе яму не падабалася. Ён і туды пайшоў, каб

адчапіцца ад Башаркевіча, але з цягам часу ўцёк і адтуль і да вызвалення знаходзіўся на нелегальным становішчы. Дарэчы, як ён сам расказваў, калі прыезджаў у водпуск у форме лётчыка польскага войска ў званні падпаручніка, што пакуль не папаў у лётную часць, дык таксама ўцякаў. Лятаў на знішчальніку ІЛ-2. У авіяцыі праслужыў да выхаду на пенсію.

ГАРНІЗОННЫ ДОКТАР

Паколькі гарнізонны доктар, немец, меў дачыненне да вызвалення ад службы ў батальёне, то трэба аб ім пару слоў сказаць. Тым больш, што яго рашэнне ніхто не аспрэчваў. Хто-ніхто можа сказаць, што за золата можна многае зрабіць. Гэта мо і так, але не заўсёды, бо, напрыклад, каб на яго месцы быў нацыст, то гэта справа так лёгка не вырашалася.

У гарнізоне заўсёды выконваліся нейкія работы, таму было і ўпраўленне работамі “Bauleitung”, дзе працавалі наёмныя людзі. Адзін хлопец у вольны час дома гнаў самагонку, але яму не пашэнціла, яго прымітыўная апаратура ўзарвалася, і брагай абдало твар. Ubачыўшы апараны твар хлопца, доктар сказаў яму прыйсці заўтра, бо тут у яго няма мазі, якая называецца “бранзальва”. Заўтра прывязуць гэту мазь з Вішнева, бо там у яго ёсць таксама прыёмны пакой. Усё адбылося так, як сказаў доктар. Праз некалькі часу лячэння апараная скура сышла і амаль не засталася на твары следу гэтай бяды. Зноў жа нехта можа сказаць, што хлопцу дорага абышлося гэта лячэнне, дык памыліцца. Доктар ніякай платы не прыняў. Ён сказаў: “Ты быў у бядзе, а я абавязан быў табе дапамагчы”.

Другі выпадак, калі доктар выратаваў жыцці людзей цэлай вёскі. Акрамя Валожына, невялікі гарнізон быў у Вішневе. Аднойчы партызаны перайшлі дарогу ля вёскі Слайкоўшчына і зрабілі недалёка ад вёскі засаду ў лесе. Відавочна, партызаны зналі, што ў гэты дзень пойдзе некалькі машын у Валожын. Калі машыны падышлі да Слайкоўшчыны і спыніліся, то вясковыя людзі папярэдзілі немцаў, што нядаўна тут праходзілі партызаны, і радзілі ім не ехаць. Аднак афіцэр, які ўзначальваў калону, рашыў па-свойму. Калона папала пад абстрэл партызанскай засады, былі забітыя і раненыя. Сярод раненых аказаўся і доктар, які прыкiнуўся мёртвым. Калі з Валожына пад'ехала немцам дапамога, то доктар пачуў, што гавораць аб пакаранні людзей і знішчэнні вёскі. Доктар катэгарычна запратэставаў. Ён сказаў: “Людзі не вінаваты, яны нас папярэдзілі, але мы праігнаравалі іх параду”. Такім чынам доктар уратаваў людзей і вёску ад знішчэння.

Але мы крыху ўхіліліся ад тэмы. Што датычыцца Валожына, то там працягвала сваю працу гандлёвая школа, існавала пры ёй маладзёжная арганізацыя СБМ. Калі закончыўся навучальны год, адбыліся экзамены. Тады паведамілі, што трэба паслаць пару чалавек ад валожынскай арганізацыі на курсы ў Альбертын, што ля Слоніма. Паехалі я, Валодзя Ляўш і Андрэй Наквас. Неяк дабраліся ў Гародзькі (г.зн. чыгуначнай станцыі Валожын), а там чыгункай з перасадкамі ў Маладзечне, Мінску і Баранавічах. Дорага не пакiнула ў хлопцаў ніякіх асаблівых уражанняў, мiн-сям ляжалі скiнутыя з адкосаў вагоны і нават лакаматывы.

ВУЧОБА Ў АЛЬБЕРТЫНЕ

Сустрэў нас кіраўнік курсаў, старэйшы праваднік Стэльмах⁸. Пагутарыўшы з намі, Стэльмах завёў нас на другі паверх будынка (будынак палацавага тыпу з калонамі) і паказаў, дзе мы будзем спаць. Стэльмах здаўся нам вельмі прыветлівым і вясёлым чалавекам. Цераз два дні прыехаў яшчэ адзін хлопец з Валожына – Раман Радкевіч. Ён прывёз з сабой добрую торбу пячэння хатняга вырабу, што маці яму дала з сабой. Галоднымі мы не былі, але ад пячэння не адмаўляліся. У гэтым жа будынку, акрамя спальняў (на другім паверсе), на першым паверсе была вялікая зала, якая выкарыстоўвалася як сталоўка і як клас для тэатральных заняткаў. Гэта ў правым крыле будынка, а ў левым размяшчалася сталарня, дзе працавалі ці то два, ці тры чалавекі з нямецкай працоўнай арганізацыі.

За гэтым будынкам непадалёку стаяў другі двухпаверховы дом, у ім знаходзілася кухня, склад на першым паверсе, а на другім паверсе жылі немцы – тодаўцы⁹, тры хлопцы з паволжскіх немцаў, загадчык склада і агароднік адначасова, пажылы чалавек. Там жа жыві і немец, які ўзначальваў усю гаспадарчую дзейнасць, яго называлі *Stammfuhrer*. Гэта быў чалавек сярэдняга росту, кучаравы, кульгавы, хадзіў у цывільнай вопратцы, і раз ці два мы яго бачылі ў карычневай форме, г. зн. партыйнай. Паволжскія хлопцы былі звычайныя падлеткі 15-16 гадовага ўзросту. Яны ахвотна стараліся пагаварыць, калі нашы хлопцы задавалі ім пытанні, але рускай мовай яны валодалі слаба. У сталоўцы, перад пачаткам прыёму ежы, здаецца, гаварылі малітву, а пасля ст. праваднік Стэльмах гаварыў: “Хлеб на сталае, рукі свае. – Смачна..., а ўсе гуртам працягвалі Есці!” Усё гэта рабілася па старым беларускім звычаі.

Што датычыць праграмы навучання, дык яна была разлічана на падлеткаў, якіх трэба навучыць хадзіць строем і ведаць гісторыю Беларусі, спяваць беларускія песні.

Таму, акрамя ст. правадніка, былі яшчэ два старэйшыя хлопцы – грамадовыя. Адзін з іх Хвашчынскі¹⁰ (займаўся заўсёды ў класе) вёў гісторыю Беларусі і спевы. Ён скончыў польскую гімназію і ліцэй, бо без ліцэя гімназія давала ў агульнаадукацыйным курсе г.зв. малую матуру (ня поўную сярэднюю адукацыю). Хвашчынскі, маючы добрую выразную дыкцыю, упэўнена валодаў рытарычнымі прыёмамі. Другім, калі так можна сказаць, выкладчыкам-інструктарам быў Жэрка¹¹. Гэта быў былы паручнік Польскага войска. У яго абавязкі ўваходзіла правядзенне страявых заняткаў і заняткаў па фізічнай культуры. Ведучы нас строем, ён, іншы раз, напамінаў: “А песню, хлопцы?” Хлопцы не застаўлялі доўга чакаць і тут жа пачыналі добра ўсім вядомую народную песню “Распрагайце, хлопцы, коней...” Калі ж даходзілі да слоў: “Выйдзі, выйдзі, дзеўчыненька, у сад вішнёвы ваду браць, а за ёю казачэнька”, дык замест слоў «казачэнька» спявалі: “А за ёю дзядзька Жэрка вядзе коней пакупаць”. Жэрка, ідучы побач калоны, задаволена ўсміхаўся. Што датычыць ст. правадніка Стэльмаха, дык ён праводзіў заняткі і страявыя, і класныя. Трэба адзначыць, што “душой курса” быў іменна ст. праваднік Стэльмах. Ён быў добры, чулы чалавек. У ім адчувалася сапраўдная любоў да сваёй работы, педагогічны такт, праяўленне клопатаў аб курсантах. Дні праходзілі даволі хутка, хаця і былі адзін да другога блізка падобныя. Пасля пад’ёму – пастраенне і падняцце бел-чырвона-белага сцяга з выявай эмблемы СБМ, потым пачынаўся

працоўны дзень – вучоба, бо ўсякія курсы – гэта і ёсць вучоба. Толькі ў нядзельныя дні распарадак мяняўся, курсанты мелі больш вольнага часу. Хутка праляцелі, здаецца, тры тыдні і закончылася вучоба па праграме курса. На апошнім пастраенні ст. праваднік Стэльмах аб’явіў, што больш набору на курсы ўжо не будзе ў сувязі са зменамі на фронце, а сама школа будзе, напэўна, эвакуіравацца, то патрэбна тут пакінуць невялікую групу з выпускнікоў. Добрахвотнікаў аказалася больш, чым трэба. Нават наш валожынскі Раман Радкевіч не пажадаў ехаць дадому. Дарэчы, у канцы вайны Раман аказаўся ў ліку французскіх партызанаў, аб чым ён сам распавядаў, калі пасля вайны прыязджаў у Валожын.

Перад самым заканчэннем курсаў Валодзя Ляўш атрымаў з дому ліст, у якім яго маці паведамляла, што ў канцы іх вуліцы ноччу быў пажар, згарэла пяць сялянскіх гаспадарак (дамы з усімі пабудовамі). Валодзя паказаў Стэльмаху той ліст, на што кіраўнік курсаў сказаў: “Раз такая склалася там у вас сітуацыя, то едзь дамоў”. Я таксама сказаў, што мая вуліца знаходзіцца па-суседству з Валодзевай. Стэльмах, уздыхнуўшы, прамовіў: “Едзь і ты дамоў”. Так і паехалі мы назад у тым жа складзе, як і прыехалі ў Альбертын: я, Валодзька Ляўш, Андрэй Наквас. Андрэя, увогуле, ніхто не збіраўся затрымліваць, бо ён быў на 2-3 гады маладзейшы за нас, ды і ростам нашмат меншы...

Заўвагі

1. Біяграфічных звестак пра Машанскага не выяўлена.
2. Біяграфічных звестак пра Бярняка не выяўлена.
3. Біяграфічных звестак пра Башаркевіча не выяўлена.
4. Пятро Сценнік – нарадзіўся 19.09.1920, выпускнік Дзісенскай гімназіі. Па адукацыі настаўнік. Кіраўнік Вілейскай акруговай арганізацыі СБМ. Летам 1944 года выехаў у Нямеччыну, затым у Чэхію, дзе быў арыштаваны савецкімі органамі бяспекі. Далейшы лёс невядомы.
5. Размова вядзецца пра дачку Юстына Мурашкі, бургамістра г. Валожына, які паходзіў з в. Маркоўцы Смаргонскага раёна. Летам 1944 сям’я Мурашкі выехала ў Нямеччыну, потым у Канаду.
6. Сабалеўскі Аляксандр – беларускі грамадскі і культурны дзеяч, педагог. Паходзіў з в. Турэц, што на Наваградчыне. Працаваў настаўнікам польскай школы ў в. Чабат Валожынскага раёна, у 1939 быў абраны дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР ад жыхарства Заходняй Беларусі. У час вайны быў кіраўніком БНС, арганізатарам і дырэктарам Валожынскай гандлёва-адміністрацыйнай школы, дзе выкладаў гісторыю Беларусі і спеваў. Пасля вайны быў рэпрасаваны. Памёр на Віленшчыне.
7. Гутарка ідзе пра ўступленне у Люфтвафэ – нямецкую ваенна-паветраную дапаможную службу, якая арганізавалася з моладзі саюзных і акупаваных еўрапейскіх краін.
8. Стэльмах Дзмітрый – нарадзіўся ў 1919 г., лейтэнант савецкай арміі, з 1943 кіраўнік Менскай гарадской арганізацыі СБМ, намеснік М. Ганько. У студзені 1944 назначаны кіраўніком краёвай школы ў Альбертыне. У 1944 патрапіў у Нямеччыну, дзе ўзначальваў працоўныя атрады СБМ. Быў дэпартаваны ў СССР. Далейшы лёс невядомы.
9. Размова вядзецца пра нямецкія працоўныя батальёны, якія займаліся гаспадарчай дзейнасцю, будаўніцтвам дарог, памяшканняў, падрыхтоўкай акупаў, бліндажоў і г. д.
10. Хваішчынскі Барыс – адзін з супрацоўнікаў кіраўнічага штаба СБМ, потым – у Альбертыне. Далейшы лёс невядомы.
11. Докладных біяграфічных звестак пра Жэрку не выяўлена.

Міхась Касцевіч

БАБРОЎНЯ - АСТРАВОК КУЛЬТУРНАГА АДРАДЖЭННЯ Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

АПОВЕД ПРА РОД КАСЦЕВІЧАЎ

Гаспадарскія сяляне-асочнікі з ваколіцаў Берштаў, што ў Гарадзенскай пушчы, славіліся сваім свабодалюбвым норавам і заможнасцю. Што і казаць, занятак у іх быў адказны – ахоўваць пушчу, што належала вялікаму князю, ад тых, хто без дазволу хацеў упалываць сабе ў ёй пару сарнаў або высекчы кавалак лесу пад пашу. За сваю няпростую службу асочнікам у часы Вялікага Княства жылося вальней, чым звычайным прыгонным сялянам.

Нават у тыя часы, калі перастала існаваць Рэч Паспалітая, і на змену каралеўскаму эканому прыйшоў расейскі бюракрат, і калі пераялі іх у разрад казённых прыгонных, пушчанскіх жыхароў стараліся асабліва не чапаць. Былыя асочнікі сплаўлялі па Котры да Нёмана лес, выконвалі сякія-такія іншыя павіннасці, але працягвалі лічыць сябе вольнымі. Пасля рэформы 1861 года хутка ўзняліся на ногі, дакупілі зямлі ў закладзеных-перазакладзеных панскіх маёнтках і пачалі падымаць сваіх дзяцей, даючы ім прызваітую, не абы-якую адукацыю.

Калі ж пачалася ваенная завіруха і, які велікан на гліняных нагах абрынулася Расейская Імперыя, нашчадкі пушчанскіх асочнікаў, былыя народныя настаўнікі, а зараз афіцэры таксама ужо былога царскага войска, былі ў шэрагу першых, хто ўзняў сцяг барацьбы за Незалежную Беларусь. Сярод іх былі і ўраджэнцы Баброўні – маленькай лясной вёсачкі з-пад Свідзеля – паэты Макар Краўцоў і Міхась Васілёк.

Аўтар прапанаванай ніжэй чытачу працы – Міхась Платонавіч Касцевіч не дажыў да таго моманту, калі яна ўбачыць свет. Ён памёр напрыканцы 2003 года маючы ўсяго 60 год. Міхась Платонавіч быў сынам знакамітага ў свой час на Свідзельшчыне грамадскага дзеяча талстоўца Платона Касцевіча, пляменніка знакамітага беларускага паэта Макара Краўцова. Міхась Платонавіч нарадзіўся 12 лістапада 1943 года ў Баброўні. Спачатку вучыўся ў школе ў вёсцы Бандары, пасля яе закрыцця скончыў сем класаў у Галавацкай школе. Потым крыху папрацаваў памочнікам камбайнёра ў калгасе “Перамога”. У 1962-1965 гг. адслужыў у войску, вучыўся ў гарадзенскім політэхнічным і хіміка-тэхналагічным тэхнікумах і усю рэшту жыцця прапрацаваў у розных будаўнічых арганізацыях Гродна. Аднак прага да літаратурнай працы пакрысе перамагала (сказвалася, мабыць, генетыка Касцевічаў-Краўцовых) і Міхась Платонавіч пачаў пакрысе пісаць. Друкаваўся з 1996 года ў газетах “Сельская Навіна”, “Пагоня”, “Гродзенская праўда”, “Народная Воля”. Выйшаўшы ў 2000 годзе на пенсію Міхась Платонавіч пачаў рэалізоўваць задумку свайго жыцця – пачаў пісаць невялікую кнігу пра гісторыю роднай Баброўні. Кніга ў цэлым была скончана, але раптоўная смерць аўтара перарвала гэтую працу.

Міхась Платонавіч не быў прафесійным гісторыкам ды, уласна кажучы, і не імкнуўся напісаць аб сваёй роднай вёсцы навуковую манаграфію. Менавіта таму ёсць у яго працы некаторыя моманты, асабліва цікавыя чытачу, якія варта было б раскрыць больш поўна

і дакладна. Гэта тычыцца найперш радаводаў двух знакамітых беларусаў – ураджэнцаў Баброўні – паэтаў і грамадскіх дзеячаў Макара Касцевіча (Макара Краўцова) і Міхася Касцевіча (Міхася Васілька). Прыведзеная ніжэй інфармацыя грунтуецца на архіўных звестках, сабраных Міхасём Платонавічам і гарадзенскім гісторыкам Сяргеем Токцем.¹

Уласна як вёска Баброўня з'явілася недзе паміж 1851 і 1858 гадамі. Стварылі яе чатыры сям'і казённых сялян: Курылы, Будзькі і дзве сям'і Касцевічаў. Абедрэе сям'і Касцевічаў перасяліліся ў Баброўню з Берштаў, паколькі ў рэвізскай казцы 1851 г. яны яшчэ згадваюцца ў Берштах, а ў казцы 1858 г. ужо ў Баброўні. Ніякага блізкага сваяцтва паміж гэтымі сям'ямі не было, хаця, безумоўна, Касцевічы мелі нейкага аднаго продка, які жыў, напэўна, у XVI ці XVII стагоддзях.

Першы з Касцевічаў – Фёдар Юр'ев (Юр'евіч), меў у 1858 годзе 54 гады (хутчэй за ўсё яму было на тры-чатыры гады болей). Яго сын Антон (каля 1818 г.н., магчыма крыху пазней) меў малодшага сына, якога таксама звалі Антон (каля 1854 г.н.). Пад час усерасійскага пералісу, які праводзіўся ў 1896 годзе, старэйшаму Антону было ўжо 80 гадоў, малодшаму прыкладна 40. Антон Антонавіч Касцевіч меў сына Осіпа, якому ў 1896 г. быў 21 год і які ў гэты час жыў з сям'ёй у старожцы каля возера Можнева. Менавіта ў Восіпа Касцевіча ў 1905 г. нарадзіўся сын Міхась – будучы знакаміты беларускі паэт Міхась Васільк.

Такім чынам галава адной з сям'яў Касцевічаў, што заснавала Баброўню – Фёдар Юр'евіч быў прапрадзедам Міхася Васілька.

Галаву другой сям'і звалі Фёдар Гаўрылаў Касцевіч (каля 1825 г.н.) і ў 1858 годзе ён таксама ўжо жыў у Баброўні. У Берштах у гэты ж час жыў Венедзікт Гаўрылаў Касцевіч (каля 1820 г.н.), напэўна, брат Фёдара Гаўрылавіча, які меў аднагадовага сына Мацвея (Мацея). Са студзеня 1883 года Мацвеем Венедзіктавіч Касцевіч (было яму каля 26 гадоў) быў прыпісаны да сям'і свайго дзядзькі Фёдара Гаўрылавіча, магчыма таму, што апошні меў толькі аднаго сына, які рана памёр.

Мацвеем Касцевіч і яго жонка Марыя мелі шэсць сыноў і адну дачку: Хведара (1872 г.н.), Гаўрыэля (1874 г.н.), Антона (1876 г.н.), Сымона (каля 1881 г.н.), Макара (1891 г.н.) – будучага паэта Макара Краўцова, Бенядзікта (каля 1894 г.н.) і дачку Агафію (каля 1883 г.н.).

Такім чынам Макар Краўцоў быў сынам Мацвея (Мацея) Венедзіктавіча Касцевіча, які перасяліўся ў Баброўню да свайго дзядзькі ў 1883 годзе. Атрымоўваецца, што блізкімі сваякамі беларускія паэты не з'яўляліся, што, аднак, не перашкаджала ім супольна працаваць на ніве беларускага нацыянальнага адраджэння.

Сёння імёны Міхася Васілька і Макара Краўцова бадай ніяк не ўшаноўваюцца на афіцыйным узроўні. Не перавыдаюцца іх творы, вершы не вучаюцца ў школе. Дык няхай жа гэтая праца будзе маленькай цаглінкай у будучы помнік не толькі абодвум паэтам, але і самому Міхасю Платонавічу і ўсім іх землякам – жыхарам зараз амаль апусцелай Баброўні.

Марыя Раманенкава, Андрэй Вашкевіч

¹ Нацыянальны гістрычны архіў Беларусі ў Гродне. - ф. 24. - воп. 15. – спр. 552; ф. 100. - воп. 1. – спр. 189.

ДЗЕ НАШЫ КАРАНІ

Кожнаму з нас цікава зазірнуць у мінулае, знайсці звесткі пра сваіх продкаў, успомніць усе тыя звычаі, абрады і нават дыялекты, гаворкі даўно мінуўшых часоў. Для мяне — апошняга з роду Краўцовых, даўно хацелася заняцца пошукамі. Край наш здаўна ўваходзіў у Гарадзенскую, або Стрыеўска-Бярштанскую, па іншых крыніцах, пушчу. Вёска Бершты ў часы Рэчы Паспалітай была як значным адміністрацыйным цэнтрам, так і вотчынай каралеўскай знаці. Сюды на забавы, адпачынак і асабліва паляванне з'язджаліся многія вяльможныя асобы. Нават Магдэбурскае права для горада Гродна было нададзена вялікім князем Аляксандрам ў Берштах.

Вёска Бершты ў тыя даўнія часы складалася з двух вёсак: Бераставіца і Косцевічы. З часам абедзве вёскі зліліся ў адну. Калі ў разросшаяся вёсцы стала не хапаць ворыўнай зямлі і сенажаццяў, людзі сталі сяліцца, з дазволу ўлад, на прывабных месцах казённых лясоў. Мясцовасць Баброўня была адной з найлепшых. Вялікая колькасць заліўных лугоў па абодва бакі Котры і лепшыя па якасці, у параўнанні з Берштаўскімі, ворыўныя землі канчаткова пераканалі ў гэтым першых каланістаў. Нават першапачатковая назва вёскі была Баброўня-Калонія. Баброўня відаць атрымала назву ад вялікай колькасці баброў, што вадзіліся на Котры. Нават сёння іх столькі, што на падворку суседа Сцяпана Чэпіка, які сам жыве ў Скідзелі, яны павалілі некалькі ўжо не маладых яблынь.

Першымі каланістамі былі жыхары берштаўскіх Косцевічаў і магчыма Бераставіцы. Прозвішчы Косцевіч і Будзько гавораць аб гэтым. Трохі пазней сюды ж пераехалі з вёскі Сухары тры браты Іван, Мікалай і Мацей Курыла.

Вельмі цікава, што ў тыя даўнія часы часта першыя паселішчы і людзі, якія іх займалі, называліся па роду сваіх заняткаў. Стральцы ці стралкі, служачыя на ахове лесу, асочнікі — людзі, якія ахоўвалі ўваходы ў вялікакняжацкую пушчу, “асочвалі” яе, бортнікі, якія займаліся развадзеннем пчол на вялікіх дрэвах — борцях, рыбакі, асноўным заняткам якіх была лоўля рыбы. Вёскі з такімі назвамі знаходзім вельмі часта. Стральцы 1-я, Стральцы 2-я, Асочнікі ля Сапоцкіна і старая назва вёскі Карашава, Рыбакі на беразе Котры ў Шчучынскім раёне. Абруб ля Астрыны азначае “отруб” кавалку лесу для аховы яго стралку.

Бадай што першыя звесткі пра Баброўню знаходзім у рапарце чыноўніка па асобых даручэннях Філеўскага на імя гродзенскага губернатара Бабяцінскага ад 14 верасня 1826 году, дзе між іншым чытаем: “Казённые земли и луга зделались известными под именами фольварковыми. В таком положении застигла их первая по присоединении Литвы к России Люстрация, производимая в 1795 году, а в 1798 утвержденная и с того времени восприявшая свое действие.

По сей Люстрации, Гродненское лесничество разделено на четыре части... Бобровскую, Стриевскую, Берштанскую и Мотыльскую, в коих прежде жили подлесничие, а теперь места сии обращены в фольварки, как равно заведены таковые ж в Пальнице и Крапивнице”.¹

Адсюль вынікае, што як фальварак Баброўня існавала яшчэ пры Рэчы Паспалітай. Пра першыя гады існавання фальварка ў царскай Расеі чытаем у тым жа дакладзе на старонцы 45: “Некоторые из крестьян 18-ти деревень в имении

господина Вице Губернатора Русоте разстоянием от 1 до 11 миль с упряжью и пешие, ближайšie отбывали там барщину и прочие повинности, быв занимаемы всякими работами, другие возили в Русоту из фольварка к лесничеству принадлежащему Бобровни из леса доски, а назад в Бобровню картофель и хлеб на винокурню — перевозили строения из фольварка Крыничной и прочее — иные отработывали в Русоте долг, в число которого за дни в оном выслуженные, засчитывалось пешим по 15-ть [капеек], а с упряжкой по 30 [капеек], с прибавлением каждому за летние дни по 2,5 [капейкі] серебром.

Крестьяне Мостовской части вообще были употребляемы по их согласию, в имениях отстоящих от 1-ой до 4-х верст как то: Каменке, Старжинках, Цыдзиковщине и Стефанишках.

К тому первые ежегодно зимою с облавных дней приготавливали лес, свозили его на своем скоте к реке Котре и сплавляли его в Гродно к Г-ну Вице Губернатору.

Тем ощутимее для крестьян лесничества сии повинности; что они большею частию имеют усадебной земли весьма мало, во всех же вообще она неплодородна и из числа деревень его составляющих у семнадцати пространств от 5/48 до 1/5 на хозяина уволоки, а из них у двух Щенце и Новосёлках по 1-ой уволоке на хозяина, и от того столь малого количества земель, отобрано таковой от деревни Щенца к фольварку лесничества Бобровне, назад тому 25 лет, сенокосов по 10 моргов. Отошло при разграничении к имению Скидлю княгини Четвертинской, пахотной земли 6 j уволок... Также отошло к ней же княгине Четвертинской сенокосов на 136 возов и в лесу 130. Бортей 34 с пчёлами за кои хозяева оных Михайло Козун, Ян Хоха и Ян Козун не получили никакого вознаграждения.

Поверенные написали: что в 1809 году сельский магазин взят для войск, в 1810 получены за него деньги, на кои в оном же всё количество забранного хлеба откуплено. В 1811 годе яко не плодородном, крестьяне весь таковой в фольварке Бобровне разобрали так, что когда к 1812 году, когда французы пришли, ни зерна не оставалось.

Касательно хлеба должно заметить, что сами поверенные в 1-ом пункте объясняли разобраніе в 1811 году сельских запасов, нынешний же магазин начали ссыпать с 1822 года, следовательно в промежутке сих лет сельского магазина не существовало, а затем неотколь было получать вспомошествования в хлебе”.

З усяго сказанага вынікае, што Баброўня ў 1820-х гг. была фальваркам казённага лясніцтва з вінакурняй ці, папросту, спіртзаводам.

Добрае ўяўленне аб стане жыцця у тыя часы дае даклад Гарадзенскаму губернару аб арэндзе лясніцтва Віцэ Губернатарам Максімовічам. “Крестьяне помянутого лесничества приходят видимо в бедное состояние по причине худой почвы земли, обремененные большим числом работ дворовому начальству по инвентарю, ибо до составления нового инвентаря работали они в неделю по два дни барщины — когда же принял в арендное владение Максимович с 1847 года, отбывали уже по три дня в неделю, поверх того по 12-ть дней гвалту и облавы, с платежом при том по 12 злотых и 10 грошей в год от всякого крестьянина. Те же деревни которые в отделённости от фольварков как то: Яскелевичи, Езёрни, Верхполье, Соболецы, Старая Руда, Кобели, Якубовичи, Зуброво, Замостяны,

Дудки, Шум, Чаневиче и Ставровцы уплачивали владельцу по 12-ть рублей серебром в год, а прежде сего в 1832 году администратору Равлушкевичу платили только по 6 рублей серебром.

В противность правил заключенного контракта, установлены в деревнях по крестьянским домам шинки, что есть отягощением крестьян — таковые шинки существуют в деревнях Лестнице, Зелёной, Стриевке, в Надтобольской Будке, Пиловне и близ фольварка Бобровни, из коих владелица получает дохода в год по 180 рублей серебром — каковы шинки по инвентарю не положены напоследок.

Гродненское лесничество заторговано на 12 лет княгине Колетю Четвертинской с платежом в год аренды по 3.310 рублей и винокуренной пошлыны с душ, в имениях состоящих, от каждой по 2 рубля. Во владение вступила она с 12 апреля 1832 года.”²

Як бачым вельмі цяжкае становішча было ў другіх вёсках, дзе не хапала сельскагаспадарчых угоддзяў. Становішча ў Баброўні было значна лепшым, да таго ж, як відаць з таго дакладу, Баброўні яшчэ прырэзалі 10 маргоў сенажаццяў. Дзякуючы такому раскладу ў землякарыстанні Баброўня ўжо тады была багацейшай за суседнія вёскі. Можна таму, што ў Баброўні знаходзіўся двор фальварку нават тады, калі ўсё лясніцтва было перадаана ў арэнду княгіні Чацвярцінскай, прыцясненняў з яе боку вяскоўцы не адчувалі. Аднак жыхары вёскі Шчанец цярпелі самаўладства княгіні Чацвярцінскай і нават падалі скаргу-прашэнне Гарадзенскаму губернатару.

Як выглядаў фальварак Баброўня ў тэя часы, звесткі знаходзім у інвентарным апісанні лясніцтва за 1844 год.

Фольварок Бобровня Описание экономических строений.

1. Дом экономической деревянный в трех частях дранью, а в четвертой соломою крытый с двумя кирпичными трубами на крышу выведенными, кухня с кирпича с трубою на крышу выведена. Комнат разных величиною 8, окошек с оковкою 5, без оковки с побитыми стеклами 5 и без стекла, кирпичом заделанных 2, дверей на петлях и крюках 14, печей изразцовых голландских с вьюшками и дверцами 3, хлебная 1, полы и потолки из досок, длина дома 37 аршин, ширина 10 аршин.

2. Варивня деревянная, крыша соломовая, в ней окошко со стеклом 1, дверей на крюках и петлях 1 и на бегунах 1, печь хлебная из кирпича, длина дома 12 аршин, а ширина 9 аршин.

3. Амбар деревянный, крыша соломою крытая, полы и потолки из досок, закрома дощатые, дверей на крюках и петлях с замками 2, длина сего амбара 19 аршин, а ширина 8 аршин.

4. Свирник из кольев в брёвна заложенных на 4-х столбах устроенный, соломою крытый, под овин устроен из плетня, двери с оковкою.

5. Хлев 1 деревянный в 1836 году построенный, соломою крытый, в нем ворота на бегунах, длина 27, а ширина 12 аршин.

5. Хлев 2 деревянный, соломою крытый, ворота на бегунах, длина сего строения 20, а ширина 9 аршин.

6. Птичник возле описанного второго хлева с двумя перегородками стеновыми, соломою крытый, в нем ворота 3, длина сего строения 14, а ширина 4^с аршина.

7. Клуныя деревянная, соломою крытая, ворот простых 4, в том числе одни на петлях и крюках с защелкою, а остальные на бегунах, длина сей клуны 57 аршин, а ширина 21 аршин.

8. Сарай для скота деревянный в 1842 году построен, поставлен только сруб без крыши и ворот, на окончание которого приготовлено материала 24 штуки стропил, а так же дерева осталось 19 штук. Сие строение длиною 20 аршин, а шириною 10.

Огородов варивных 2, которые вокруг вхожены с его фольварковыми строениями плетнем огорожены.

Описание строений оброчных статей

1. Корчма при фольварке Бобровни деревянная соломою крытая, в ней сени. Изба шинковая 1, комор 2, окошек простых 4, двери на бегунах дощатые 1, печь хлебная с трубою на крышу выведенная, потолок из досок, пол земляной. При ней стодола из бревен соломою крыта, в коей ворота 1, длина сей корчмы 24 аршина, а ширина 11 аршин.

2-ая корчма в деревне Щенцах

3-ий шинок в деревне Сухарах

4-ый шинок в деревне Ставровцах

5-ый шинок в деревне Сороках

6-ой шинок в деревне Новосёлках

Опись дворовым угодьям фольварка Бобровня

	морги
Под строениями огородами фольварковыми	3 ^{1/2}
Пахотных земель в 3-х милях	
В первом полюшку за мостом	60
Во втором урочище под выдиром	60
от границы головацкой	60
Под лугами и сенокосами	
В урочище Позаржа (пожар)	5
За рекою Котрою	13
Под Феньковым	8
Возле двора	7 ^{1/2}
В урочище Ствиртах	10
Под зарослями и лугов	<u>120</u>
Итого	346

К фольварку Бобровня принадлежит 9 деревень

1. Деревня Щенец в 8 верстах от двора

2. Деревня Ставровцы в 14 верстах

3. Деревня Сухари в 14 верстах

- 4.Деревня Новоселки в 50 верстах
- 5.Деревня Микелевщизна в 42 верстах
- 6.Деревня Стефанишки в 42 верстах
- 7.Деревня Голынка в 21 версте
- 8.Деревня Сороки в 18 верстах
- 9.Деревня Грамовичи в 17 верстах

деревня Стефанишки состоит из деревень Стефанишки Великие и Стефанишки Малые.”³

Звесткі аб лясах вакол Баброўні знаходзім у інвентарным апісанні ад 30 лістапада 1870 году за № 11.

“Бобровницкая дача — 61 десятина 100 кв. саженой, характери-стика насаждений дачи: 7 десятин 1700 кв. саженой под прогалинами, бывшими пашнями, остальное пространство занимает 6/10 сосны, 3/10 березы и 1/10 осины с ольхой 12-25 лет возраста. Сплавная река Котра в 1 версте, отпуск леса не производился.”⁴

ПАСЛЯ ПАНШЧЫНЫ

З адменай прыгоннага права ў 1861 годзе значных перамен адразу не адбылося. Увядзенне “временнообязанных” стасункаў адцягвала атрыманне свабоды аж на дзевяць гадоў. Але ўсе жыхары Баброўні належалі не да прыгонных, а да казённых дзяржаўных сялян. Яны, многія будучы на дзяржаўнай службе, мелі цвёрды заробак і к гэтаму часу ўжо валодалі некаторымі зберажэннямі. Неўзабаве пракацілася паўстанне 1863 года, але відаць ніхто з маіх аднавяскоўцаў удзелу ў ім не прымаў, можа таму, што ўсе былі праваслаўнага веравызнання і наогул іх, людзей працавітых, земляробаў, тыя палітычныя падзеі не турбавалі.

*Антон Касцэвіч (брат
Макара Краўцова) з
жонкай. Гродна, 1908 г.*

У гэты час ужо пачалося надзяленне сялян замлёй, і значная частка вяскоўцаў яе атрымала з фальварковых зямель лясніцтва. Значна пазней па палажэнню Камітэта Міністраў ад 14 чэрвеня 1868 году і распараджэнню генерал-губернатара ад 17 лютага 1870 году за № 428 пачынаецца продаж зямель у валоданне сялян памешчыкамі і другімі ўласнікамі.

Мае аднавяскоўцы купляюць зямлю, сенажаці і лес у памешчыка Аўгуста Цітова Чачота.

З архіўных крыніц вядома, што жыхары Баброўні Мікалай Фёдаравіч Курыла, ураджэнец вёскі Сухары, і Варфаламей Мацвеевіч Будзько, ураджэнец вёскі Бершты, купляюць 11 ліпеня 1879 году з публічных таргоў 61 дзесяціну 77 сажняў квадратных зямлі, належачых да казённай лясной дачы Баброўня.⁵

У студзені 1880 году, вышаўшы ў адстаўку старшы ўнтэр афіцэр Лейб гвардыі Паўлаўскага

*Хведар Касцевіч.
1910-я гг.*

палка Сямён Якаўлевіч Будзько купляе ўчастак зямлі з-пад вырубанага лесу 15 дзесяцін 601 сажэнь квадратную, размешчаныя ў 2-м гродзенскім лясніцтве Баброўніцкай лясной дачы ад калежскага сакратара Казьміна Міхаіла Апалонавіча, якую той раней набыў ва ўпраўленні дзяржаўнай маёмасцю з публічных таргоў.

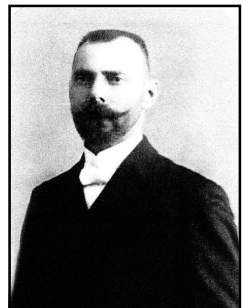
30 лістапада 1883 году Мікалай Фёдаравіч Курыла да набытай раней зямлі прыкупляе яшчэ 7 дзесяцін 942 сажэні квадратныя зямлі ад памешчыка Аўгуста Цітова Чачота, маёнтак якога знаходзіўся ў вёсцы Галавачы.⁶ Назаўтра, 1 снежня, яго брат Мацей Фёдаравіч купіў ў памешчыка такі самы памерам кусок зямлі ва ўрочышчах Крывулькі і Пагарэлкі.

8 снежня 1883 году Марыя Іванаўна і Агаф'я Міхайлаўна (маці Міхася Васілька) Касцевічовыя набываюць 4 дзесяціны ворнай зямлі ва ўрочышчы Засценкі ў памешчыка Чачота.

Толькі адзін пералік гэтых здзелак па набыццю ворыўнай зямлі гаворыць аб тым, што людзі жылі не бедна і мелі, мяркуючы па памерах тых набытых участкаў, адпаведныя грошы, і не малыя. З набыццём дадатковых зямель і сенажаццяў павялічваліся і хатнія гаспадаркі. Як расказваў бацька, з успамінаў яго бацькоў, у тыя часы вялікія сем'і ў 10-12 чалавек былі звычайнай з'явай. У маіх продкаў была самая вялікая ў вёсцы, з аздобленымі аканіцамі і такім жа прыгожым шчытом і ганкам, хата. Сам мой далёкі продак аграча працы на зямлі яшчэ быў краўцом, шыў вяскоўцам кажухі. Вясковая мянушка "Краўцовыя" засталася і потым перадавалася з пакалення ў пакаленне. У заможнай краўцоўскай сям'і ў тыя часы звычайна трымалі дзевяць дойных кароў, пару коней, а таксама пару валоў, на якіх апрацоўвалі зямлю, авечак, свіней і іншую жывёнасьць. Не менш было і ў другіх заможных сем'ях, як Мацея Курылы ці Захара Будзько. Людзі багатыя маглі і сваім дзецем даць адмысловую адукацыю. Звесткі аб гэтым знаходзім у матэрыялах першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі ў 1896 годзе.

У сям'і маіх продкаў толькі жонка гаспадара Марыя Сямёнаўна (вулічная мянушка Марьянка) была не граматная. Сам гаспадар Мацей Бенядзіктавіч, як і ўсе яго сыны, скончыў народнае вучылішча, нават дачка Агата, якой было 13 год, навучалася грамаце. Ужо потым сыны прадаўжалі вучобу далей. У Пецярбурзе скончыў настаўніцкія курсы Бенядзікт, свіслацкую настаўніцкую семінарыю, а потым гродзенскае рэальнае вучылішча закончыў Макар, у Пецярбурзе прадоўжылі навучанне Габрыель, Антон і Хведар.

У Баброўні ў 1895 годзе была пачатковая школа, настаўнікам у ёй быў Цімафей Вікенцевіч Гардзей з вёскі Навасёлкі Берштаўкай воласці. Па перапісу 1896 году ў Баброўні было 98 душ жыхароў, з іх 33 былі граматнымі. Гэты паказчык яскрава адлюстроўвае, што вёска была не

*Габрыель Касцевіч.
1910-я гг.*

толькі самай багатай, але і самай адукаванай сярод іншых.

Многія выхадцы з яе атрымалі адукацыю ў Пецярбурзе, як ужо згаданыя Касцевічы, так і Макар Будзько, які скончыў ваенна-медыцынскую акадэмію, а яго брат Іван — віцебскі педагагічны інстытут.

Трэба адзначыць, што ў той час у сем'ях было многа дзяцей. У майго прадзеда па матцы, які жыў у Канюхах, Марціна Емяльянавіча Жука сям'я ў 1887 годзе складалася з 21 чалавека. Але рэкорд бадай што належыць да сям'і Казіміра Сямёнавіча Касцевіча з урочышча Белае, у хаце якога па перапісу 1896 году адначасова жылі 29 чалавек і адзін чалавек — наёмны рабочы.⁷

Нават вялікія сем'і не давалі дастатковай колькасці рабочых рук для апрацоўкі зямлі. У многіх дзеці вучыліся. Прыходзілася трымаць наёмных работнікаў, у асноўным з суседніх вёсак з малазямельных сем'яў, дзе ўсім пракарміцца было цяжка. У майго прадзеда былі два такіх наёмных памочнікі: дваццацігадовы хлопец і васемнаццацігадовая дзяўчына. У суседа Мацея Курылы — 25-цігадовы хлопец, яго 18-цігадовая сястра і 13-цігадовы пастух. Амаль у кожнай сям'і былі наёмныя рабочыя, бо справіцца з вялікай гаспадаркай было цяжка.

Свайго найбольшага ўздыму вёска дасягнула ў 1910-1913 гады. Сельска-гаспадарчую прадукцыю: збожжа, мяса, масла, яйкі — мае вяскоўцы збывалі на кірмашы ў Скідзелі і нават у Гродна. Заехаць на кірмаш у Гродна коньмі за 45 вёрст і вярнуцца назад было нялёгка, але атрыманыя грошы таго каштавалі.

У ЧАСЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ

Вайна, распачатая ў 1914 годзе, паступова рухалася на ўсход. Жыхары заходняй часткі Беларусі ў вялікай колькасці рушылі ў бежанства. Царскі ўрад арганізоўваў перасяленне бежанцаў планамерна, калі час да прыходу немцаў яшчэ заставаўся. Многія вяскоўцы з сем'ямі рушылі на ўсход, з усёй вёскі толькі дзве сям'і, сыны таго Івана Курылы і яго пляменніка Мікалая, засталіся. Малодшы ж брат Мікалая Мацей Іванавіч, які павінен быў быць мабілізаваны ў войска, завербаваўся і з'ехаў на заробкі ў далёкую Амерыку. Але і тыя, што засталіся, з Баброўні выехалі і ў час вайны жылі ў вёсках Сухары і Бабіна, дзе ў іх былі родзічы.

Многа вяскоўцаў было мабілізавана ў царскае войска. Захар Будзько, Аляксандр Сямёнавіч Будзько і яго брат Пятро, Аляксандр Мацвеявіч Будзько. З Краўцовых-Касцевічаў, бо былі і другія сем'і Касцевічаў, былі мабілізаваны Макар, Бенядзікт, а жывушыя к гэтаму часу ў Пецярбурзе Габрыель і дзесьці ў Расеі Антон і Хведар таксама прызваны ў войска. Мой дзед Сымон з сям'ёю, выехаўшы ў Казанскую губерню, быў мабілізаваны ўжо адтуль, але па стану здароўя з войска быў адпушчаны.

Дзедаў брат Макар служыў у войску з 1909 году, і ў 1913 годзе беластоцкім воінскім начальнікам быў зволены ў запас. Пасля звальнення з войска працаваў настаўнікам.

Аб службе яго ў царскім войску ў час імперыялістычнай вайны даведваемся з паслужнога спісу, у якім чытаем:

“Призван на службу по мобилизации Гродненским воинским начальником с назначением в 386 пешую Гродненскую дружину государственного ополчения — 9 июля 1914 года.

Прибыл в дружину рядовым — 1 августа 1914 г.

Находился в походе против Германии и Австро-Венгрии в 1914-1915 гг.

Командирован в штаб 96-й бригады государственного ополчения для письменных занятий — 9 апреля 1915 года.

Переведен на службу в штаб бригады — 29 апреля 1915 г. Исключен из списков дружины — 3 мая 1915 г. Переведен в 386-ю пешую Гродненскую дружину государственного ополчения и зачислен в списки — 20 декабря 1915 г. Командирован в Псковскую школу прапорщиков для прохождения курса — 12 февраля 1916 г.

Прибыл и зачислен обучающимся в школу прапорщиков ополчения Западного фронта рядовым — 15 февраля 1916 г. Произведен в младшие унтер-офицеры — 17 апреля 1916 г. Переименован в юнкера с переводом в 1-й разряд — 6 июня 1916 г.

Приказом главнокомандующего армиями Западного фронта № 3968 произведен в прапорщики армейской пехоты с назначением в 386-ю пешую Гродненскую дружину государственного ополчения — 1 июля 1916 г.

Исключен из списков юнкеров школы — 5 июля 1916 г.

По распоряжению главнокомандующего армиями Западного фронта уволен в отпуск с 5 по 19 июля 1916 г.

На момент составления послужного списка холост, орденов и знаков отличия не имеет.⁸

Бацька апавядаў, што ў той адпачынак Макар прыязджаў да бацькоў і старэйшага брата Сымона ў Казанскую губерню ў сяло Сямікеева.

У наступныя гады ў Расеі адбыліся вялікія змены, цар адрокся ад прастола, да ўлады прыйшоў Часовы Урад, ішла рэвалюцыя. Вайскоўцы беларусы, што служылі ў 44-м армейскім корпусе Заходняга фронту абіраюць Макара Касцевіча старшынёй карпуснога камітэту партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. У хуткім часе яны дэлегуюць яго на Усебеларускі з'езд, які праходзіў у Мінску ў снежні 1917 году. Свае ўспаміны аб гэтым з'ездзе ён упершыню надрукаваў у часопісе "Шлях моладзі" у нумары 46 за 1938 год.

Калі ў пачатку верасня 1915 году кайзераўскія войскі авалодалі горадам Гродна, рускія войскі, адступіўшы на ўсход, працягвалі весці баі спачатку на рубяжы Жыдомля — Завадзічы, потым крыху адступіўшы, на рубяжы Лакно — Радута — Канявічы — Залясяны. Асабліва жорсткія баі былі за вёскай Лазы. У Баброўні ў той час быў арганізаваны ваенна-палявы шпіталь рускіх войск. Мясіўся ён у адрыне Захара Будзькі на беразе Котры. Ад атрыманых раненняў у тым шпіталі памерла каля дзесьці рускіх воінаў. Пахавалі іх недалёка ад шпіталю, на ўзгорку пад дубамі. Тая мясцовасць і сёння завецца Могілкі, але магіл там ужо няма. У 1929 годзе польскія ўлады правялі перазахаванне парэшткаў на вясковых могілках у Скідзелі.

*Макар Краўцоў (злева) у
войску*

ВЯРТАННЕ З БЕЖАНСТВА

Разруха і грамадзянская вайна ў Расеі бежанцам беларусам прынясла гора значна больш, чым расіянам. Людзі, не абжыўшыся як след і да таго ж не маючы ніякіх зберажэнняў, жылі ўпрогаладзь. Мой бацька (тады яму было чатырнаццаць гадоў) аб тым часе апавядаў так: “Рэвалюцыя вынішчыла кулакоў як клас, але ад гэтага бедната не пабагацела. Камсамольцы і актывісты памешчыцкія сядзібы папалілі і амаль штодзень хадзілі з чырвонымі сцягамі, збіралі мітынгі ды прызывалі будаваць міравую камуну. Дэвіз іх дзеянняў быў вельмі просты: “Грабь награбленное”. Заводы і фабрыкі амаль не працавалі, палеткі апрацоўваліся менш чым на палову. Да таго ж надарылася эпідэмія тыфу, якая вынішчала цэлыя сем’і і вуліцы. Сям’я майго дзёда ўжо завяла карову і збіралася там і жыць. Калі пачалася разруха і голад, тую карову з хлява ўкралі. Заробку не было ніякога.”

Рашылі вяртацца на Радзіму ў Баброўню. Але к гэтаму часу Заходняя Беларусь ужо была ў складзе панскай Польшчы. Прышлося звяртацца ў польскае пасольства ў Маскве, і ў хуткім часе дазвол на вяртанне быў атрыманы. Выехалі цягніком у Маскву, ды па дарозе захварэлі на тыф, і ў Маскве ўся сям’я была шпіталізавана. Дзед Сымон і трое дзяцей ад хваробы памерлі. Бабуля Ганна сабрала параскіданых па розных шпітальных застаўшыхся ў жывых майго бацьку і малодшую дачку Любу і з імі вярнулася ў Баброўню. Калі ехалі ў бежанства сям’я налічвала дзевяць чалавек. У час галадоўкі ў Сямікеееве памерлі Мацвей і Мар’янка, дадому вярнуліся толькі ўтраіх.

Аднавяскоўцы пачалі вяртацца ў Баброўню з усіх бакоў, куды параскідала іх вайна. Восіп Касцевіч (бацька Міхася Васілька) вярнуўся з горада Казлова — цяперашні Мічурынск, дзе пахаваў жонку Агаф’ю Міхайлаўну. З Іжэўска вярнулася сям’я Аляксандра Мацвеевіча Будзькі, там ён спачатку разам з жонкай працаваў на ваенным заводзе, потым ваяваў на фронце. За адвагу і мужнасць быў узнагароджаны Георгіеўскім крыжам. Браты майго дзёда Бенядзікт і Макар абодва ваявалі на Паўночна-Заходнім фронце афіцэрамі. Бенядзікт вярнуўся ў Баброўню ў 1921 годзе, а Макар з гэтага ж часу стала жыў у Вільні. Для Захара Будзькі шлях да дому быў поўны прыгод і цяжкасцей. Ваяваў на Валыні, як апавядаў потым, па здрадзе вайсковага начальства папаў у нямецкі палон, быў вывезены ў Нямецчыну і там з лагера ваеннапалонных уцёк і перабраўся ў Францыю. Працаваў докерам у порце ў Марсэлі, зарабіўшы грошы на дарогу, перабраўся ў Бельгію. І ўжо адтуль вярнуўся дахаты. За час сваіх блуканняў па свеце нават вывучыў трохі нямецкую і французскую мовы.

Але самым галоўным для ўсіх вярнуўшыхся была адна радасць, што ўсе хаты, хлявы і другія будынкі захаваліся. Згарэла толькі адна хата Мацея Фларыянавіча Будзькі. Да таго ж усе зямельныя надзелы, якімі яны валодалі пры цару, новыя польскія ўлады сялянам вярнулі. Людзі пра-цавітыя, улюбёныя ў зямлю-карміліцу, добра разумелі, што свой далейшы дабрабыт яны здабудуць толькі сваімі мазолістымі рукамі.

Бадай што пазней усіх, у 1923 годзе, вярнуўся ў Баброўню Габрыель Касцевіч. Атрымаўшы прыстойнае навучанне ў Пецяр-бурзе, ён там і ўладкаваўся на дзяржаўную службу. Працаваў судовым прыставам у Пецярбургу. Перад самай

рэвалюцыяй яго пераводзяць у Варонеж, дзе ён і далей працаваў па ведамству Міністэрства Унутраных Спраў. Потым разам з адступаючай белай арміяй уцёк у Сербію. Адтуль пачаў слаць лісты стрыечнаму брату Бенядзікту ў Баброўню, распытваючы, ці можна сюды вярнуцца. Вядома, што вяртацца ў лапы ВЧК у Расею яму было нельга. Там пасля палажылі свае голавы ў сталінскіх чыстках выхадцы з Баброўні Будзько і браты Габрыеля Антон і Хвёдар. Тут у панскай Польшчы Габрыель адчуваў сябе спакойна. Чалавек прадбачлівы, ён захаваў свае сродкі ў залатых імперыялах і ў адрозненні ад другіх заможных вяскоўцаў, якія трымалі грошы ў папярковых купюрах, быў цяпер кум каралю.

Спачатку ўсе Краўцовыя: Бенядзікт, Габрыель, мая бабуля Ганна з сынам Платонам і дачкой Любай жылі ў краўцоўскай хаце. У хуткім часе Габрыель пабудоваў сваю хату.

Ажаныўся Бенядзікт, але прадаўжаў жыць у бацькоўскай хаце аж да 1936 году, пакуль не паставіў сваю хату. Мая бабуля Ганна выйшла другі раз замуж за вярнуўшага з заробкаў з Амерыкі суседа Мацвея Курыла. Дачку Любу яна забрала з сабою, і мой бацька застаўся адзіным гаспадаром старой краўцоўскай хаты.

Макар Касцевіч у форме афіцэра Беларускай вайскавай камісіі

ЗА ПАЛЯКАМИ

У гады міжваеннай Польшчы адразу ж пачалося праводзіцца апалячванне насельніцтва. Навучанне ў школах і ўсё справаводства ў дзяржаўных установах вялося на польскай мове. З'явіліся новыя гаспадары ў ацалелых памешчыцкіх маёнтках. Уводзіліся новыя падаткі.

Калі ў свой час царызм усімі намаганнямі праводзіў ціснуў на каталіцкую рэлігію, насаджаючы прываслаўе, то цяпер усё адбывалася наадварот. Разам з тым улады сталі праводзіць мерапрыемствы па аздараўленню эканомікі, так званую санацыю. Мерапрыемствы гэтыя зачалі і простых сялян-земляробаў, ці, як іх называлі ў Польшчы, рольнікаў. Была ліквідавана церазпалосіца, замест яе праведзена парцэляцыя, надзяленне гаспадарак зямлёю ў адным месцы — парцэлямі, і, калі гаспадар даваў згоду сяліцца на гэтым абшары зямлі — хутары, то яму зніжаліся падаткі. Такім чынам было праведзена землеўпарадкаванне, аб якім у свой час марыў былы гродзенскі губернатар Сталыпін. У тыя часы вялікая колькасць гаспадароў пакінула вёскі і паясцілася па хутарах. Так планамерна ішло замацаванне сялян земляробаў за зямлёй. Узрасла ўраджайнасць палеткаў, цяпер зямля была пад бокам, зменшыліся выдаткі на яе апрацоўку. Дзяржава пра-пануювала новыя сарты насення, але каштавалі яны дорага, і не кожны мог сабе іх купіць.

Прадпрымальныя гаспадары пачалі разводзіць ягаднікі, асабліва клубніцы,

Макар Краўцоў

павялічылася колькасць садоў. Цвёрдыя цэны на збожжа, малако і мяса прыносілі неблагія прыбыткі. Ужо праз дзесяць гадоў у 1932-1933 гадах улады пачалі праводзіць меліярацыю, і яна таксама рабілася за грошы сялян-землекарystalьнікаў. Да гэтага часу ў Баброўні не было ніводнай сям'і, у каго б ні было каня. Найбольш заможныя мелі па дзве пары коней, як у Захара Будзькі ці Уладзіміра Курылы. Манеж, сячкарыя, плугі, вазы былі ў кожнага гаспадара. Праз пару гадоў з'явіліся першыя малатарні і арфы для апрацоўкі зерня. Цікавы выпадак успамінаюць старажылы, калі заможны Уладзімір Курыла паехаў на кірмаш у Свідзель і па дарозе на сваім возе абагнаў панскую брычку суседскага памешчыка са Спуды. Калі той стаў абурацца за знявагу пана, наш вясковец ухмыляючыся адказаў, што ён не вінаваты, што ў пана такі слабы конь.

Тады ў суседніх вёсках пайшла прымаўка — “Баброўня другім ня роўня” і словы гэтыя гаварылі самі за сябе. Не толькі матэрыяльны дабрабыт панаваў у кожнай хаце. Заможныя людзі маглі сваім дзецям даць прыстойнае навучанне. У маленькай Баброўні з пятнаццаці хатаў у той час налічвалася сем чалавек настаўнікаў. Сапраўды другім не роўня. Вялікая колькасць адукаваных людзей рабіла свой адбітак на жыцці вёскі. Сённяшнія старажылы ўспамінаюць, што, калі на святы на танцы прыходзілі хлопцы і дзяўчаты з другіх вёсак, кідалася ў вочы адсутнасць добрых манераў у тых. Кавалер мог не падаць руку даме, а некаторыя танчылі ў шапках, асабліва кінуюшы лішні кілішак гарэлкі. Вяскоўцамі ўсе гэта ўспрымалася як недахопы ў культурным развіцці. Намаганнімі мясцовай інтэлігенцыі пры актыўным удзеле Макара Краўцова, Міхася Васілька, Габрыеля Касцевіча і яго дзяцей сына Грышы і дачкі Веры ў Баброўні ствараецца драматычны гурток. Нават самая вялікая ў вёсцы краўцоўская хата не магла ўмясціць усіх глядачоў. Прыходзілі на спектаклі жыхары бліжэйшых вёсак Бандары, Вострава, Карашава і нават запрашалі сяброў Таварыства Беларускай Школы са Свідзеля. “Паўлінка”, “Пінская шляхта”, “Чорт і баба”, “Мікітаў лапаць” — няпоўны пералік спектакляў, што ставіліся ў Баброўні. Самыя малодшыя з тых самадзейных артыстаў — Уладзімір Будзько і Яўген Курыла — выканаўца ролі прыстава Кручкова ў “Пінскай шляхце” ўспамінаюць, як зачытваліся вяскоўцы ў тыя даваенныя гады часопісам “Маланка”. Для жыхароў маленькай Баброўні было прыемна ўсведамляць, што тую “Маланку” дзесяці ў Вільні разам з другімі ствараюць і іх аднавяскоўцы Макар ды Міхась Касцевічы. Макар Касцевіч свае творы ў віленскіх выданнях падпісваў псеўданімамі “Звончык” і “Ріколя”. На жаль ніводзін з тых нумароў “Маланкі” не захаваўся. Ужо ў 1940 годзе, калі запалоханыя новай савецкай уладай вяскоўцы здымалі з покуцяў абразы і на іх месца вешалі партрэты правадыроў, дык разам з тымі абразамі як крамолу павыкідалі і падшыўкі “Маланкі”, бо было ўжо не да літаратуры.

Трэба адзначыць, што ў тыя часы народ, яшчэ не разбэшчаны савецкай прапагандай, вёў сапраўды цвярозы лад жыцця. Калі на якое-небудзь свята

хлопцы маглі сабе дазволіць выгіць кручок (250 грам) манаполькі на траіх, то толькі на свята, бо па працоўных днях такога не магло быць увогуле. Што трэба сказаць добрае аб гаспадаранні панскай Польшчы, дык гэта тое, што самагонаварэнне, як з'яву, яны выкаранілі начыста.

Першае па вяртанні з Расеі ўражанне на вяскоўцаў зрабіла тое, што ў пакінутай хаце Восіпа Касцевіча заезжыя жыды гналі самагонку. Аб гэтым часта ўспамінала сястра Міхася Васілька Глафіра. Самагоншчыкі хату аддалі і аднавілі стары царскі бровар-вінакурню, што стаяў на беразе Котры. Сюды, як апавядаў бацька, яны прывозілі цэлы абоз з шасці фурманак мукі, і той бровар працаваў дзень і ноч. Але ў хуткім часе польскія ўлады самагоншчыкаў арыштавалі, а бровар вывезлі.

Калі заможны Аляксандр Сямёнавіч Будзько ў 1935 г. набыў першы ў акрузе дэтэктарны радыёпрыёмнік са слухаўкамі, навіны з усяго свету дасягалі да Баброўні вельмі хутка.

Асабліва ўражвала вяскоўцаў святкаванне ў савецкай Усходняй Беларусі дзяржаўных святаў: Дня рэвалюцыі і Першага мая. Сапраўднага ж жыцця там на ўсходзе ніхто не ведаў. Усім здавалася, што тут яны церпяць знявагі паноў ды цяжкія падаткі, а там, на ўсходзе, савецкі "рай". Варта толькі перайсці граніцу за Стаўбцамі і можна апынуцца ў тым "раю". Вялікая колькасць перабегчыкаў, абалваненых савецкай прапагандай, імкнулася на ўсход. Значны ўплыў на свядомасць тых уцекачоў рабіла і КПЗБ. Але мала каму пашчасціла атрымаць там навучанне і выбіцца ў людзі. Нават добра ўладкаваўшыхся ў жыцці ў любы момант НКВД мог як заходняга шпіёна пусціць у расход. Адных адразу адпраўлялі ў далёкую Варкуту ці Магадан, другім да часу давалі магчымасць працаваць і вучыцца, трэціх аддавалі ў рукі польскім уладам, дзе іх чакала турма за нелегальны пераход граніцы.

Былі сярод тых перабегчыкаў і жыхары Баброўні. Дачка Габрыеля Касцевіча Вера тры разы хадзіла ва ўсходнюю Беларусь, і ўсе тры разы яе выкідалі назад пасля папярэдняга следства.

Вось дзе сапраўдная трагедыя ў стасунках дзяцей і бацькоў. Бацька хрыстосаваўся з царом, верай і праўдай служачы яму, а дачка ўцякае з багатай бацькоўскай хаты ў нязведаную ўсходнюю Беларусь насустрач камуністычнаму "раю". Пасля трэцяга "паходу" савецкія пагранічнікі аддалі яе ў рукі польскім уладам. Давялося ёй зведаць польскай турмы за нелегальны пераход граніцы.

Мікалай Ільіч Хоха разам з братам Аляксандрам так-

Талстоўцы – аднадумцы Платона Касцевіча, Даніла Скварнюк, Іосіф Вігдорчык і Аляксандр Мазалеўскі

сама пайшоў ва Ўсходнюю Беларусь. Прайшоў праверку, ці следства, і ўладкаваўся на працу ў адну з арцеляў. Але вельмі хутка разабраўся, што нічога добрага яму не прадбачыцца, узровень жыцця быў значна горшы, чым дома. Асабліва ўражвала картанная сістэма і тое, што людзі знікалі ў лапах НКВД. Сабраў трохі грошай і кінуўся ва ўцёкі. На граніцы за грошы наняў правадніка, і той перавёў яго на польскі бок. На тым і скончыліся яго мары аб шчаслівым жыцці ў вольнай Беларусі. Многія перабегчыкі, паспытаўшы камуністычнага “раю” і ўцёкшы дахаты, расказвалі ўсю праўду і гэтым развейвалі міф аб “шчаслівым” жыцці. Для мясцовых ячэек КПЗБ гэта быў удар у спіну. Ячэйка КПЗБ у Бандарах рашыла зліквідаваць аднаго з такіх гаварлівых перабегчыкаў з вёскі Ахрымаўцы. Даручылі гэта Сіраце Паўлу Андрэевічу. Ён заданне выканаў, ноччу, пастукаўшы да таго, папрасіў паказаць дарогу, нібыта заблудзіўшы. Калі гаспадар хаты выйшаў, ён ва ўпор застрэліў таго. Аб гэтым ён асабіста расказваў майму бацьку ў 1940 годзе.

Але не глядзячы на тое, што многія расплюшчылі вочы на сапраўдны стан жыцця ў СССР, для агульнай масы народу здавалася, што вось прыдуць браты з усходу і прынясуць доўгачаканую роўнасць, свабоду, адукацыю на роднай мове і многае іншае.

Між тым вёска лічылася адной з самых багатых. Сапраўдныя гаспадары ўжо планавалі набыць конныя жнейкі, снапавязкі, каб аблегчыць цяжкую працу хлебараба. Мой бацька Платон Касцевіч з дзяцінства многа чытаў, пачынаючы ад рускіх класікаў Купрына, Някрасава, Чэхава і асабліва Талстога да замежных Рэмарка, Гюго і іншых. Яго юнацкае захапленне Талстым з гадамі перайшло ў такую якасць, што ён усе свае ўчынкi, паводзіны і стан жыцця стаў вымяраць па Талстому.

Платон Сымонавіч ніколі не курыў, не піў гарэлкі, сем год харчаваяся па-вегетарыянску. Калі прыйшоў час службы ў польскім войску, бацька напісаў заяву аб адмове ад вайсковай службы. Ён быў прызваны ў 42-гі полк пяхоты ў Беластоку, але перапраўлены ў сувязі з адмовай ад службы ў віленскую вайсковую следчую турму № 3, дзе яму быў прысвоены нумар зняволенага III/III 33. Па першым прыгаворы суда ён атрымаў 2 з паловай гады зняволення, што было даволі суровым пакараннем. Бацька падае на перасуд і аб’яўляе дзесяцідзённую галадоўку. Галадоўку трымаў стойка і не раз расказваў потым пра прымусовыя кармленні зондам (турэмнае начальства баялася, каб не памёр). Паўторны суд тэрмін зняволення скараціў да двух гадоў, але перанесеная галадоўка яго настолькі аслабіла, што стан здароўя яго быў вельмі кепскі. Да таго ж захварэў на апендыцыт. Пасля перанесенай аперацыі турэмнае начальства дае бацьку трохмесячны адпачынак і адпуская дахаты. Ці маглі разлічваць у сталінскіх гулагаўскіх лагерах паміраючыя ад голаду і хваробаў зняволеныя на адпачынак?

Моцна падтрымлівалі ў турме бацьку, як маральна так і харчова, яго дзядзька Макар (яму гэта было вельмі зручна, бо жыў у Вільні) і сябры аднадумцы-талстоўцы са Свідзеля, актыўныя ўдзельнікі гуртка Таварыства Беларускай Школы: Вольга, Марыя і Ваня Сяўрукі, Аляксандр Мазалеўскі, Даніла Скварнюк з Пузавіч, Грыша Быцкевіч з Пясчанкі, Барыс Кулай з Брэстчыны, лепшы сябра бацькі Іосіф Вігдорчык з Беластоку і многа іншых, у тым ліку браты Міхаіл і Іван Брыль з Загор’я ля Турца.

Калі сёння я перачытваю цудам захаваўшыся лісты да бацькі ў турму яго аднадумцаў і такіх жа як ён праціўнікаў вайсковай службы, усведамляю, што калі б цягненне талстоўцаў як пацыфісцкае было значна большым, то можа і не было б тых мільённых ахвяраў кulta асобы і апошняй вайны.

Але лёс распарадзіўся іначай.

Чысцінёй думак павявае ад тых лістоў, бо пісалі іх людзі з самымі шчырымі сардэчнымі парывамі, жаданнем добра і пачуццём аграмаднай чалавечай годнасці.

Прыходзілі на імя бацькі ў турму паштоўкі з словамі падтрымкі з Амерыкі і з Англіі, прыслала ліст незнаёмая дзяўчына з Францыі. Пераклад таго ліста зрабіла сястра Іосіфа Вігдорчыка Амелія Курляндская. Каб даць адказ той дзяўчыне бацька спецыяльна вывучыў мову эсперанта.

Як апавядаў бацька, разам з ім у турме былі і палітычныя вязні. Адзін з іх — выхадзец з Друзгені Іосіф Станкунас быў вельмі хворы. Калі праз год пасля бацькі той выйшаў з турмы, бацька запрасіў яго да сябе на лета на здараўленне ў Баброўню.

Не лішнім будзе сказаць, што існуючая ў той час Ліга Нацый не мала рабіла па аб'яднанню пацыфісцкага руху і па яго папулярызаванні. Нават у далёкай Канадзе ведалі аб пацыфістах у Польшчы. Прывітанне зняволеным праціўнікам вайсковай службы прыслаў з Канады саюз духаборчай абшчыны ў горадзе Верыно:

“Поздравление от союза молодёжи духоборческой общины в Канаде, отдел II, Верино, Канада.

Мы присоединяем свой голос к Вашему, как противники войны, с пожеланиями нашим единомышленникам в польских тюрьмах стойко и неуклонно оставаться при своих убеждениях, и протестуем против насилий, чинимых над ними.

Теперь, когда весь свет с умопомрачительной быстротой снова вооружается, нам, противникам войны, больше чем когда-либо надо ратовать об уничтожении этого бича человечества — войны. Мы глубоко верим, что настанет время, когда мечи будут перекованы на орала.

Примите от нас искренний, глубоко-сердечный привет. От глубины души желаем Вам наилучших благ от господ Бога. Хотя мы разъединены с Вами телесно, но духом будем с Вами всегда. Ваши братья по духу.

/подписано от имени всех/

Секретарь Василий Зубков

тов. секретаря Иван К. Касатонов.”

Вярнуўшыся з турмы, бацька не толькі апрацоўваў свой кавалак зямлі, але любіў стаярнічаць і меў добры заробак. Асабліва зімой, калі вольнага часу было болей, разам з аднавяскоўцам Віталём Будзькам яны майстравалі музычныя інструменты: балалайкі, мандаліны і скрыпкі. Адна з тых зробленых бацькам у 1934 годзе скрыпак, на якой, часта прыязджаючы ў Баброўню, іграў Макар Краўцоў, засталася, і цяпер я захоўваю яе як дарагую сямейную рэліквію.

У тых гадах бацька вялікую матэрыяльную дапамогу аказваў дзядзьку Макару. Так у адным з сваіх лістоў той піша: “Атрымаў я цікавае пісьмо ад Баніка. Паміж іншым, што ты прасіў паведаміць, колькі я атрымаў ад цябе грошай. Маю гэтакія адрэзкі: 9.XII – 100, 16.XII.1936 – 80, 30.1.1937 – 25, 9.III – 100 і апошнія 30.III – 100;

разам 405 злотых. Ці маеш ты паштовыя квіты і ці сходзіцца?”

У другім лісце ад 12 сакавіка 1937 году ён піша: “Дарагі Платон! Вялікі табе дзякуй за прысланыя 9 лютага 100 злотых. Шкада толькі, што ты ня любіш падрабней пісаць, як там выглядаюць справы... На жаль, я, хоць і прафесійны пісьменнік, нічога цяпер не пішу. Няма куды. Душная атмасфера ды й гдзе. Прыйдзецца мусі пераклучыцца на іншыя мовы ды шрайбаваць артыкулы ў расейскія альбо ў польскія штодзённікі. На хлеб, на воду мусіць чалавек зарабляць. А тут яшчэ хваробы чапляюцца. Жонка хварэе і сам прастужаны. Ужо больш як тыдзень губы парэпаны, ламае нейкая ліхаманка, прымаю хіну. П’ю маліну. А ў хаце ня ўседзіш, бяда выганяе, як таго ваўка, на здабыванне хлеба. З канца месяца сакавіка прадбачыцца работа... А тым часам мушу ізноў да цябе звярнуцца. Было б вельмі добра, каб выслаў ты мне яшчэ якіх хоць залатовак 50. Калі там для мяне нічога не маеш, дык можа скамбінуй як і пазыч. Адашлю з падзякай, як толькі зараблю. Гэта — ў найгоршым выпадку. Калі ж там нешта для мяне яшчэ магчыма выдрапаць, дык націсні дзе можна. Бяды і патрэбаў у мяне да зарэзу.”

Жыццё не песціла Макара Краўцова. Жонка была гаспадарлівая і спрабавала якіясьці сцягнуць канцы з канцамі, але пастаяннага заробку не было і жылося цяжка. У сваіх пісьмах да бацькі ў Баброўню ён пісаў часта, што Ганна Станіславаўна не дачакаецца лета, каб ізноў прыехаць на адпачынак. Толькі тут у Баброўні сярод родзічаў і сяброў-аднадумцаў адпачываў душою паэт. Можа таму і прыезджаў ён сюды ўлетку, нават па некалькі разоў у год. Прыгажосць навакольных мясцін, дзе прайшло яго дзяцінства, вабіла і давала натхненне.

У час сваіх прыездаў у Баброўню, ён жыў у маленькім пакойчыку бацькоўскай краўцоўскай хаты, а вялікую залу займаў малодшы брат Банік з сям’ёю і мой бацька.

Калі ў 1935 годзе мой бацька купіў першы ў акрузе веласіпед, ён не раз на ім пускаўся ў падарожжа, у госці да дзядзькі ў Вільню. Дарога не малая, больш за 150 вёрст, але ён яе хутка асільваў.

Янка Брыль у сваім лісце з Загор’я ад 8 красавіка 1937 году пісаў бацьку... “Ну как ты, братку, думаешь устроишься со своим путешествием на велосипеде. Если выберешься, то уж и меня не минай.”

Цёплыя сяброўскія адносіны з братамі Брылямі бацька працягваў і далей, запрашаў да сябе ў госці. Старэйшы Міхаіл Антонавіч, так як і бацька, праціўнік вайскавай службы, некалькі разоў наведваў і бацьку ў Баброўні і сваіх сяброў аднадумцаў у Свідзілі. У адзін з такіх прыездаў у Баброўню, ён — мастак самародак, напісаў два прыгожыя малюнкi алоўкам у колеры і падараваў бацьку. На адным з іх выява іх куміра Ільва Талстога, на другім — фрагмент “Апошняя дня Пампеі”.

Апошнія гады польскага панавання хаця і былі азмрочаныя прыцясненнямі ўладаў, асабліва ў дачыненні нацыянальнага адраджэння беларусаў, з’явіліся другім уздымам вёскі як па яе багаццю так і па культурнаму жыццю.

ПЕРШЫЯ САВЕТЫ

Бадай адразу пасля пачатку вайны актывісты і члены КПЗБ Віталь Сыты, Любоў

Зорка з Бандароў і Міхась Васілёк, а таксама хлопцы з Карашава Іван Бараноўскі і Даніла Кузьміцкі ўжо стварылі самаахову. У вёсках кожную ноч назначалася варта з вяскоўцаў на некалькі чалавек без зброі. Яна павінна была дакладваць актывістам аб усім падазроным.

Ноччу 17 верасня прагучаў стрэл з боку вёскі Вострава. А праз якіх паўгадзіны на мосце праз Котру з таго боку затарахацела запрэжаная канём брычка і новай аб'яздной дарогай праляцела вакол вёскі ў бок Скідзеля. Варта ў той час знаходзілася пасярод вёскі і нічога зрабіць не змагла, але далажыла актывістам і тыя кінуліся наўздагон.

Уцякаючы, два жаўнеры войска польскага (а можа нават і афіцэры, не выключана, што можа і мясцовага, з Гарадзеншчыны паходжання), не ведаючы дарогі, павярнулі на першым скрыжаванні ўлева, на дарогу, вядучую на хутарскія палеткі. Актывісты, кінуўшыся наперарэз, іх ужо чакалі. Аднаго забілі адразу, другі кінуў зброю і стаў гаварыць, што ён вайсковы доктар, але яго таксама забілі, не прымаючы ніякіх тлумачэнняў.

Назаўтра мясцовыя жыхары пахавалі забітых на прыгорку ва ўрочышчы Асіннік.

Стала вядома, што мінулай ноччу тыя ўцякачы ў вёсцы Вострава былі затрыманы вяртаўніком Васілём Якаўлевічам Ушкевічам і тым чутным у Баброўні стрэлам забілі яго. Гэта стала для мясцовых актывістаў хоць нейкім апраўданнем за збойства людзей. На вайне заўсёды цяжка знайсці вінаватых і нявінных.

З гэтых падзей пачаўся прыход у вёску новай савецкай улады. Ужо былі першыя ахвяры з таго і з другога боку, ужо былі выкапаны першыя магілы. Колькі іх будзе потым і дзе знойдуць сваё прыстанішча мае аднавяскоўцы?

Ужо праз два тыдні, прыблізна 30 верасня, у Вільні энкавэдзістамі быў арыштаваны Макар Краўцоў, і след яго згубіўся сярод тысяч такіх жа замардаваных. Яго жонку Ганну Станіславаўну выгналі з уласнай хаты і дзякуй Богу, ёй далі прытулак зусім чужыя людзі.

Новая ўлада, якую так чакалі прыгнечаныя палякамі мае зямлякі, была на самой справе зусім не той ласкавай і народнай. Ужо першыя падаткі, якімі былі абложаны ўсе, сталі, у параўнанні з польскімі, звычайным грабязом. Людзі працавітыя, выхаваныя ў любові да зямлі і роднага краю, людзі, для якіх чалавечыя хрысціянскія каштоўнасці былі не пустым гукам, ніяк не маглі ўцяміць, чаму усё, у чым яны былі перакананы, на самой справе гэта хітры ідэалагічны падман і не больш таго.

Вельмі хутка ўсе зразумелі, што, каб выжыць і не апынуцца пад коламі вынішчальнай сталінскай інквізіцыі, трэба мяняць не толькі свае погляды, а і самыя паводзіны і лад жыцця.

Багатыя, вельмі заможныя, суседзі хуценька пачалі здымаць у покуцях абразы і замяняць іх партрэтамі правадыроў. Учарашнія багацеі сталі ў рады актывістаў. Можа не надта прыгожа ўсё гэта выглядала з боку маралі, але гэта быў адзіны паратунак у новых умовах.

Дзякуючы такім захадам нікога не рас-кулачылі. А калі на прызыў зверху ўсе дружна запісаліся ў калгас, вёску сталі ставіць другім у прыклад. Снежная зіма са страшнымі морозамі 1939-1940 году стала цяжкім выпрабаваннем, бо кожнаму давялі такія кубаметры вывазу лесу, якія выканаць было амаль немагчыма. Лясы, да якіх у польскіх уладаў былі гаспадарскія адносіны, сталі вырубцаць ў вялікіх

абшарах. Новае савецкае гаспадаранне для маіх працавітых улюбёных у сваю зямлю зямлякоў стала па іх поглядах чымсьці зусім недарэчным. Ужо ў першы год гаспадарання ў калгасе ўвесь ураджай збожжа схаваўся ў адной адрыве, астатнія стаялі пустыя, абагуленыя коні схуднелі і жанчыны са слязьмі на вачах насілі ім сваё сена, каб падкарміць. А наязджаючыя з раёна ўпаўнаважаныя абкладвалі новымі і новымі падаткамі. Таму, хто выканаў непасільную норму вывазу лесу, дабаўлялі ізноў. А ўсіх, хто не мог ці не хацеў тую норму выканаць, чакала далёкая Варкута, Калыма альбо Караганда. Па навакольных вёсках не было таго тыдня, каб якую-небудзь сям'ю не вывезлі. Першымі павыводзілі ляснікоў ды іншых лясных працаўнікоў пры панскай Польшчы (гаёвых, надлесных) за тое, што яны па свайму службоваму становішчу павінны былі быць у адной з палітычных партый. Вядома, што тыя гаёвыя былі вельмі далёка ад палітыкі. Але загад, прыйшоўшы з Масквы, выконваўся бяспрэчна.

Адчуваўся подых вайны. Вяскоўцы трывожна слухалі дэтэктарны радыёпрыёмнік з слухаўкамі ў Аляксандра Будзькі, якога абралі старшынёй калгаса.

*Макар Краўцоў з жонкай.
Вільня, 1930-я гг.*

ІШЛА ВАЙНА НАРОДНАЯ

Напружанне і як бы чаканне чагосьці нядобрага панавала навокал. Цёплай, духмянай чэрвеньскай ноччу вяскоўцы былі разбуджаны гулам нямецкіх самалётаў. Ад узрываў бомбаў (немцы бамбілі Гродна) ў вёсцы на адлегасці больш трыццаці вёрст было відна як днём. Назаўтра зранку перад вёскай у лясным масіве ва ўрочышчах Дуброва і Дубнікі заняў абарону, адступіўшы з-пад Гродна, пяхотны полк. Акапаўшыся, байцы былі гатовы даць бой, але па ўсяму відаць, сувязі з другімі часцямі яны не мелі. З калгаснага хлява яны ўзялі пару кароў для прыгатавання ежы, бо такую колькасць вайскоўцаў трэба было карміць.

Немцы тым часам, зламаўшы супраціўленне савецкіх войск, асноўнымі напрамкамі, дарогамі праз Скідзель і шашою Азёры — Астрына ўжо прайшлі ўперад.

На наступны дзень нямецкія разведчыкі на веласіпедах наткнуліся на перадавы дазор палка ля возера Хвенкава. Узяўшы тых у палон камандаванне зразумела сваё становішча. Полк пакінуў пазіцыі і рушыў на ўсход. Ці давялося каму з тых чырвонаармейцаў прабіцца да сваіх і як склаўся іх далейшы лёс ніхто не ведае.

Неўзабаве паявіліся ў вёсцы немцы. Шукалі савецкіх актывістаў, камуністаў. Першым загадам было патрабаванне здаць усю агнястрэльную зброю, паляўнічыя стрэльбы. Потым ішла пахатняя праверка. Але вяскоўцы трымаліся дружна, і ўсё

прайшло без непрыемнасцей. З увядзеннем новага акупацыйнага праўлення ў хуткім часе ўсім былі выданы нямецкія пашпарты-аўсвайсы. Аб'яўлены ўсе віды падаткаў і правілы паводзінаў.

Быўшыя актывісты хуценька павыкідалі партрэты правадыроў і зноў павесілі назад абразы. Горш было тым, хто тыя абразы не захаваў, дык прасілі ў суседзяў. Паступова людзі сталі прызвычайвацца да новых умоваў. Абагуленых кароў і коней разабралі і сталі гаспадарыць як калісьці, кожны на сваёй зямлі. Кожны трымаў, як і раней, хатнюю жывёнаць, але ўсё мяса павінен быў здаваць немцам. Каб мець сабе, трэба было хавацца, інакш чакала турма ў лепшым выпадку. Па загаду ўлад мусіў бацька здаць немцам свой веласіпед. У камісарыяце ў Свідзельі яму сказалі, што калі б яго зямельны надзел знаходзіўся на адлегласці 10 кіламетраў ад хаты, то веласіпед яму пакінулі б. Вельмі шкадаваў яго бацька, бо каштаваў ён амаль дзве каровы.

Адносна спакойна прайшоў для маіх вяскоўцаў першы год акупацыі. Усе займаліся працай на зямлі, а настаўнікі Іван Курыла і Бенядзікт Касцевіч нават сталі вучыць дзяцей у суседніх вёсках Карашава і Белякоўшчына. Навучанне вялі на беларускай мове. Вярнуўся з нямецкага палону з лагера Кальценбунд пад Бухенвальдам ужо згаданы раней Мікалай Хоха. Ён апавядаў, што быў разам з Міхасём Васільком і хутка прыйдзе і той. Так яно неўзабаве і здарылася. Яны яшчэ ў 1939 годзе былі з Пятрусём Будзькам прызваныя ўтраіх у польскае войска. Пятрусь Будзько на вайне загінуў.

К лету 1942 году ўжо пачалі даваць знаць аб сабе партызанскія атрады. Пасля разгрому Азёрскага гарнізона і масавага падпалу ў быўшых панскіх маёнтках сціртаў са збожжам, немцы пашырылі акцыі растрэлаў і арыштаў. У хуткім часе была раскрыта і дзейнасць свідзельскіх падпольшчыкаў. Па агентурных звестках немцам стала вядома, што і ў Баброўні ёсць сувязныя і прыхільнікі анты-фашысцкага руху. У верасні 1942 году сярод вяскоўцаў былі арыштаваны Будзько Віталь Захаравіч, Курыла Іван Васільевіч і адпраўлены ў Гродна, потым яны былі зняволены ў нямецкія канцлагеры Штутгоф і Дахаў, дзе і загінулі.

Неўзабаве немцы пачалі па некаторых вёсках размяшчаць атрады палявой жандармерыі. Такія атрады былі размешчаны ў вёсцы Бандары, у былой польскай школе, у быўшым панскім палацы ў вёсцы Спуша і ў Баброўні. Атрад у Баброўні налічваў каля дваццаці чалавек. Для пастою яны выбралі бацькаву краўцоўскую хату і хату Захара Будзькі. У абодвух хатах на ганках дзень і ноч былі выстаўлены вартавыя з кулямётамі. Гаспадароў хатаў высялілі па суседзях. Сярод тых немцаў, што стаялі ў бацькавай хаце, былі і выхадцы з прыгранічча з Польшчай. Яны трохі ведалі польскую мову і калі некалі размаўлялі з вяскоўцамі. Па іх размовах бацька разумее, што не ўсе немцы хочуць гэтай вайны.

Валянціна Сяргееўна Сытая — уражэнка вёскі Бандары так апавядае пра тыя часы. У Бандарах атрад “палёўкі” налічваў восем чалавек. Чатыры немцы і чатыры паліцаі ці ўласаўцы з рускіх. Камандаваў імі сапраўдны фашыст Гіндэнбург, з паліцаяў яна памятае прозвішчы Кузняцоў і Палякоў. Баючыся нападу партызанаў, школу, дзе яны знаходзіліся, загадана было па самыя вокны абсыпаць зямлёю. Звычайна Гіндэнбург з кімсьці з паліцаяў любіў наводзіць нямецкі парадак у суседняй вёсцы Стральцы. Хатняя жывёла і свінні не павінны былі разгульваць

па вуліцы. Калі чыя-небудзь свіня трапляла яму на вочы, ён яе страляў. Па яго загаду вяскоўцы тую свіню вязлі ў двор школы, дзе і свяжавалі. Аднак, відаць, не жадаючы пагаршаць адносіны з жыхарамі, у Бандарах ён так не рабіў. Начама немцы рабілі засады ў лесе за вясковымі могілкамі. Адночы ў такую засаду трапіў мясцовы партызан Павел Сірата. Першым стрэлам ён забіў аднаго з немцаў, але яго хутка скруцілі і адправілі ў Гродна, дзе і растралілі. У адказ немцы ў вёсцы растралілі больш дзесяці чалавек. Гэты растрэл быў не апошні. Ужо ў канцы вайны 2 траўня 1944 году за сувязь з партызанамі ў Бандарах было арыштавана амаль дваццаць пяць чалавек. Усіх адправілі ў вёску Раганічы, дзе яны былі спалены ў адрыве разам з другімі.

У 1943 годзе партызаны яшчэ больш актывізавалі свае дзеянні. Напрыклад, мост праз Котру на шашы Азёры-Астрына яны знішчалі тры разы. Пад тую марку спалілі яны і мост праз Котру ў Баброўні. Нікога стратэгічнага значэння ён не меў, і спалілі яго для ліку, каб далажыць і адчытацца. Звычайная савецкая паказуха. Узрасла колькасць падрываў на чыгунцы, нападаў на нямецкія гарнізоны і абозы з харчаваннем. Немцы на гэта адказалі масавымі растрэламі цэлых вёсак. Пузавічы, а праз чатыры дні Дземшы, Сіні Камень і Шкленск былі спалены, а ўсе іх жыхары растралены.

У гэты ж час немцы вывозяць моладзь на прымусовыя работы ў Нямецчыну. З маленькай Баброўні былі вывезены Марыя Касцевіч, Яўген Курыла, Зінаіда Будзько, Надзея Курыла. Усе яны працавалі ў баўэраў у наваколлі горада Зензбурга. Яўген Курыла пасля прыходу савецкіх войск, прайшоўшы праверку, быў мабілізаваны ў войска. Ваяваў у Чэхіі. Быў першым нумарам пры станкавым кулямёце. Пасля вайны — санінструктарам. Дэмабілізаваўся ў 1947 годзе. Усім вывезеным на прымусовыя работы ў Нямецчыну пашчасціла вярнуцца жывымі дахаты.

У вёсцы ж тым часам былі за сувязь з партызанамі арыштаваны Курыла Віталій Казіміравіч, Дарашкевіч Аляксандр Аляксандравіч і Будзько Аляксандр Аляксандравіч. Далейшы іх лёс невядомы, магчыма яны растралены ў Гродна ці ў Навумавічах альбо Калбасіне, дзе немцамі былі створаны сапраўдныя фабрыкі смерці.

У Баброўні партызаны мелі сваіх сувязных Міхася Васілька і Аляксандра Дарашкевіча. А Тамара Іванаўна Курыла і Анфіса Іванаўна Будзько пайшлі ў партызанскі атрад імя Чапаева. Праз якісьці час Анфіса Будзько выйшла замуж за камандзіра атрада Кавалёва Аляксандра Яфрэмавіча.

Уладзімір Аляксандравіч Будзько ўспамінае, як пасля сталінградскай бітвы аднойчы вечарам у вёску прыехалі вершнікі на белых конях з якогосьці партызанскага атрада. У хаце яго бацькі яны сабралі людзей, дзе зачыталі зводку савецкага інфармацыйнага бюро аб падзеях на фронце. Гаворка ішла пра ўзяцце ў палон сталінградскай групы немцаў. На людзей паведамленне зрабіла вялікае ўражанне. Ад'язджаючы, партызаны загадалі далажыць немцам аб усім заўтра зранку, бо не хацелі падстаўляць вяскоўцаў. Гаспадар хаты Аляксандр Мацвеевіч назаўтра мусіў ісці ў Скідзель з паведамленнем. Немцы за тое, што ён не далажыў тэрмінова, хацелі яго растраліць, нават далі каманду аб гэтым. Толькі выпадкова апынуўшыся побач начальнік паліцыі Ян Ашурка, які ведаў яго яшчэ да вайны, той загад адмяніў.

Неспакойна было ў вёсцы можа і таму, што ва ўрочышчы Пруды была явачная хата для партызанскіх сувязных. Туды ж часта наведваліся і немцы, бо любілі паласавацца рыбай. Калі ж нечакана з'яўляліся ў вёску немцы, то хто толькі мог хаваліся на паўвостраве “Грыўка”, які зрабіла пятляючая Котра.

Цяжка было з харчаваннем. Тое, што заставалася пасля здачы немцам натуральнага падатку, падмяталася партызанамі. Матка расказвала, што выпечаны хлеб звычайна хавалі на гарышчы, бо партызаны забіралі ўсё. Адзін раз нават знялі ручнік з абразоў, бо больш браць не было чаго.

Немцы акрамя таго, што ў кожнай вёсцы мелі назначанага імі старасту ці солтыса, які павінен быў усё дакладваць, выкарыстоўвалі для атрымання інфармацыі паліцаюў і ўласаўцаў. На прадвесні 1943 году ў вёску з'явілася група ўласаўцаў, якая выдавала сябе за партызанаў. Але вяскоўцы адразу адгадалі падман і вялі сябе адмыслова. Тыя сталі на начлег у хаце Міхася Васілька, які чакаў прыходу на сувязь партызанаў. Ноччу сапраўды прышлі партызаны і ледзь не трапілі ў лапы ўласаўцам, але ўсё абышлося добра. Назаўтра, вызваўшы старасту, уласаўцы патрабавалі тры фурманкі каб ехаць далей. Той пачаў хітраваць, а потым кінуўся ва ўцёкі. Пачалася страляніна і ўцекача падстрэлілі. Тады ўласаўцы з вёскі адышлі пехатою. Калі яны трапілі ў суседнюю вёску Канюхі, пачалі хітрую гульню. Іх камандзір звярнуўся да аднаго хлопца з запытаннем, чаму той не ідзе ў партызаны. Хлапец без усякай думкі адказаў, што можа і пайшоў бы, каб далі вінтоўку. “Пойдзем з намі, мы дадзім,” — адказаў іх камандзір, і за вёскай таго хлопца растралілі. Хадзілі па вёсках і другія атрады ўласаўцаў ці балахоўцаў, вынохваючы настрой людзей і мажлівыя сувязі з партызанамі. Вяскоўцам прыходзілася быць асцярожнымі і разважлівымі. Так, ужо перад прыходам савецкіх войск, калі ў вёсцы знаходзіліся байцы з атрада імя Чапаева, на доўгі ў вёску заявіліся некалькі жаўнераў з Арміі Краёвай. У перастрэліцы двое былі забіты, а трэці ўцёкі.

З усходу немцаў цяснілі наступаючыя савецкія войскі, і тыя ўжо адступалі. З імі ўцякалі і іх памагатыя.

ПЕРШЫЯ ПАСЛЯВАЕННЫЯ

У ліпені 1944 адбылося доўгачаканае вызваленне. Апошнія жорсткія баі абышлі вёску бокам. Але вайна прадаўжалася і з тых, хто падлягаў прызыву з Баброўні забралі ў войска Барыса Будзьку, старэйшыя некалькі чалавек атрымалі бронь у сувязі з недахопам рабочых рук, у асноўным гэта былі ляснікі.

Стала паступова наладжвацца мірная праца. Ізноў, як пры першых саветах, пачалі высякацца лясы. Амаль у кожнай хаце стаялі на пастоі лесарубы і пlyingаоны з запольных вёсак Саволеўкі, Плавоў, Коматава і іншых. Пасляваенны бандытызм, што існаваў яшчэ доўга, вёску не закрануў. З палёгкай уздыхнуўшыся вяскоўцы сталі закасваць рукавы і працаваць на зямлі. Але падаткі ізноў цяжкім грузам ляглі на плечы людзей. Упаўнаважаныя па падатках хадзілі брыгадамі па вёсках і адкупіцца ад іх было немагчыма, хіба толькі добра зафундаваўшы можна было ўгаварыць на меншы памер займу па дзяржаўных аблігацыях. Ад бедных сялян, якія ледзь зводзілі канцы з канцамі, збіралася ўсё, што можна, бо падаткамі

абложвалася не толькі жыўнасць, але нават і пладовыя дрэвы. Ад аднаго пераліку, што трэба здаць дзяржаве, кружылася галава. Вяскоўцы працавалі заўзята, бо толькі з зямлі можна было карміцца. Нават 1946 год, які выдаўся асабліва няўраджайным, з горам-бядою перажылі. Пачаўся наплыў у заходнія раёны выхадцаў з Расеі і ўсходняй часткі Беларусі, бо там быў сапраўдны голад. Па вёсках хадзілі людзі і гатовыя былі рабіць любую працу толькі за пракармленне і ніякай платы больш не патрабавалі.

Яшчэ горш было ў гарадах: за ежу людзі аддавалі ўсё, што было ў іх каштоўнае. З тых прышлых па вёсках хадзілі па некалькі чалавек розных фахоўцаў. Адны прапанавалі пачысціць комін, другія — збіць валёнкі, трэція, лудзільшчыкі, рамантавалі ўсякі посуд — вёдры, чайнікі і тазы. Хадзілі пільшчыкі лесу на дошкі, краўцы. Адным словам па-цяперашняму поўны сэрвіс. З тых майстравых вясковаў ўдовы падабралі сабе нават мужоў. Аселі і пайшлі ў прымакі Пятро Аракчэеў з Валагодчыны, Рыгор Гавенка — плытагон з Пужычаў і, згубіўшы нагу на фронце, Жора Паўлючэнка з Смаленшчыны. Апошні добра шыў абутак, а гарэлку піў яшчэ лепей, як сапраўдны шавец.

А па навакольных вёсках ізноў, то з адной, то з другой, энкавэдзісты вывозілі цэлыя сем'і. Пачыналася калектывізацыя. Асабліва ўпартым пагражалі Калымой.

ІЗНОЎ У КАЛГАС, ЦІ З КОЛІШНІХ ЗАМОЖНЫХ У НЕПЕРСПЕКТЫЎНЫЯ

У 1949 годзе ўсе жыхары Баброўні ізноў, ужо другі раз, уступілі ў калгас. Нават жанкі ляснікоў былі калгасніцамі. Калгас называўся імя Жданова, і цэнтр яго быў у вёсцы Гала-вачы. Першым старшынёй калгаса стаў Віталь Сыты з Бандароў, былы член КПЗБ і партызан у часы вайны. Праца ў калгасе аднімала многа часу, і на сваіх сотках працаваць прыходзілася вечарамі ці ў выхадныя. У першыя гады ні сартавога зерня ні ўгнаення калгас не меў. Ураджаі былі кепскія. У 1951 годзе, падлічыўшы ўсе вынікі, праўленне калгаса выдала маім аднавяскоўцам па 240 грамаў зерня на працадзень. Усё, што бацька зарабіў за год за свае 150 працадзён, ён прынёс у мяшку дахаты, важыла яно роўна два пуды. Але ж трэба было пракарміць сям'ю. Бацька вечарамі сталярнічаў у хаце, рабіў вокны і дзверы людзям, хоць якую капейку ад гэтага меў. Летам усёй сям'ёй збіралі грыбы, сушылі і прадавалі. Грыбоў у тыя часы было многа, і збіралі і сушылі толькі баравікі, бо яны больш каштавалі. Муж цёткі Любы Мікалай Хоха нават зімой вазіў сухія грыбы на продаж аж у Ленінград. Вельмі цяжка было з хлебам. У Скідлі ў хлебных лаўках чэргі былі страшэнныя. Каб купіць яшчэ з адну

*Жонка Макара Краўцова
Ганна Станіславаўна.
Вільня, 1949 г.*

буханку хлеба бацька не пускаў мяне ў школу, а браў з сабой, удвух мы ўжо трохі прывозілі, заняўшы тую чаргу па некалькі разоў. Добра памятаю смак бліноў з мукі з соі, трохі саладкаватых і жоўтых. Набыць пшанічную муку — гэта было вялікае шчасце. Бедната панавала па ўсіх вёсках, у калгасе працавалі амаль задарма. Калгаснікам устанавілася норма выпрацаваць не менш як 220 працадзён за год. Каб тую норму выцягнуць мы, падлеткі, разам з бацькамі ўбіралі сена, звазілі снапы збожжа, вывозілі торф і гной. З самага дзяцінства, прывучаныя да працы, мы ўжо ведалі пот і мазалі цяжкай працы хлебараба.

Калісьці пры паншчыне кожны прыгонны павінен быў тры дні ў тыдзень адбываць паншчыну (мужчыны са сваім канём ці валом, жанчыны пешшу). У калгасе яны павінны былі працаваць шэсць дзён у тыдзень. А ў часы ганення на царкву (тады была закрыта і царква ў вёсцы Галавачы) калгаснікаў застаўлялі сеяць на вялікдзень. Не плошча засеянага поля бралася пад увагу. Галоўнае было сапсаваць свята ды даць справаздачу ў райкоме. Пачаўся перыяд заняпаду вёсак.

Не бачачы ніякага выйсця ўсе, хто толькі мог, кідалі бацькоўскія хаты і ўцякалі ў горад. Уцячы з вёскі ў горад таксама было не проста. У той час усё сельскае насельніцтва не было пашпартызавана. Рабілася гэта для таго, каб не дапусціць адыходу з вёсак народу. Бо не маючы пашпарта ўладкавацца на працу ці атрымаць жыллё ў горадзе было немагчыма. Селянін такім чынам ператвараўся ў таго ж прыгоннага, толькі не ў памешчыка, а ў старшыні калгасу. Ён мог і даць і не даць паперу для атрымання пашпарту, бо з калгасу ўцякалі не старыя, а моладзь ды прыйшоўшыя з войска. А адмовіць тым, хто ішоў вучыцца ў гарады старшыня калгасу не мог. Нават у гарадах тым збегшым з вёсак давалі часовыя пашпарты на 2 гады ці болей. Я сам жыву па такому пашпарту некалькі гадоў.

Ні аб якім шчаслівым жыцці ў калгасе, што так радасна крычала радыё, не было і мовы. Калгасы, нават набыўшы трактары і камбайны, значных зрухаў у павышэнні ўраджайнасці не дасягнулі. У 1961 годзе я перад войскам працаваў уборачны сезон памочнікам камбайнёра на пару з суседам Кастусём Будзькам на камбайне С4М. Ураджайнасць у той год не перавышала 12 цэнтнераў з гектара, якую б культуру мы не ўбіралі.

У тых гады рабілася стаўка на дасягненне поспехаў у вытворчасці харчавання. Дэвіз быў “Дагонім і перагонім Амерыку па вытворчасці прадуктаў харчавання на душу насельніцтва.” Калі мае вяскоўцы заводзілі гутарку на гэтую тэму, мой бацька гаварыў: “Яшчэ такога ў свеце не было, каб сляпы відушчага ды абагнаў”.

Што з той гонкі атрымалася ўсе мы ведаем. Ужо ў 1962 годзе пачалі закупляць зерне ў Канадзе і Амерыцы.

Не адбылося паляпшэння ў жыцці калгаснікаў і пасля аб’яднання калгасаў імя Жданова і “Пабеда”. Калі на адным “отчётно-выборном собрании” было даложана, што толькі падзеж буйна рагатай жывёлы за год склаў амаль паўтысячы галоў, калгаснікі толькі качалі галовамі.

Чарговае аб’яднанне з калгасам “Азёры” не ашчаслівіла калгаснікаў. Хоць сталі атрымліваць трохі грошаў, бо значна ўзрасла ўраджайнасць, але сама гаспадарка ледзь дыхала. Тых ж механізатары толькі зімою маюць трохі продыху, а ўсю вясну, лета і восень працуюць ад цямна да цямна. Няма калі адарвацца на свой агарод.

*Міхась Касцевіч, аўтар
нарыса “Баброўня -
астрэвок культурнага
адраджэння ў Заходняй
Беларусі”*

Аб якім культурным адпачынку можа быць гутарка ў чалавека, які працуе ўвесь светавы дзень і без выхадных, дабрацца бы ложка. Ці атрымоўваюць механізатары за такую працу адпаведны заробак? Канечне не, а нават тыя грошы, што ім выплочваюць, яны часта чакаюць месяцамі. Земляробаў дзесяцігоддзямі адвучвалі ад зямлі, адарваўшы іх ад сваёй уласнасці, а працу на зямлі ператварыўшы ў здзек. Відаць, каб прышчапіць колішнюю любоў да зямлі сённяшнім людзям хопіць працы на такія ж доўгія дзесяцігоддзі. У вёсках застаюцца адны старыя, якія дажываюць свой век. Моладзь і працаздольныя калгаснікі, каб заглушыць сваю роспач, кілішкам гарэлкі супакойваюць душу. Усё больш жанчын становіцца прыхільнікамі зялёнага змея. Дні выдачы заробку ператвараюцца ў агульнае п'янства. Нават у калгасным клубе нярэдка трашчаць вокны ад п'яных разборак моладзі. Дзе тыя добрыя манеры далёкіх гадоў?

Вялікая колькасць вёсак, у тым ліку і мая родная Баброўня, дзякуючы калгаснаму ладу перайшлі ў разрад неперспектыўных. Скажыце, ці ёсць неперспектыўныя вёскі, напрыклад, у Швецыі ці ў Італіі? Сёння ў Баброўні жыве ўсяго 5 чалавек, на ўсю вёску адна карова. Параўноўваць з тым далёкім 1895-м немагчыма. Не лепшае становішча і ў другіх вёсках. У суседняй вёсцы Вострава сёння дажывае свой век пенсіянер, быўшы аб'ездчык, Ушкевіч Расціслаў Фёдаравіч, адзін на ўсю вёску, у далёкім 1895-м у вёсцы было 53 жыхары. Калі ў Баброўню хоць на лета з'язджаюцца з гораду яе выхадцы і вёска крыху аджывае, то Вострава з зарослымі падворкамі, пахіліўшыміся павецямі і забітымі вокнамі нагадвае кінутыя чарнобыльскія вёскі. Колькі іх такіх “чарнобыльскіх” вёсак на Гарадзеншчыне? Не вырываўшаяся на волю радзяцця зрабіла іх такімі, а планамерная дзяржаўная палітыка.

Сваё стаўленне да гэтага становішча я выказаў у канцы аднаго сваго верша:

*Параз'ехаўся люд — хто куды
І не чутна тут песень дзявочых.
Я таксама ўцякаў ад нуды,
Але вёска мне глянула ў вочы.*

Для мяне Баброўня заўсёды заставалася той аддушынай, дзе ад характава прыроды можна было забыць усе турботы гарадскога жыцця і нявырашаныя праблемы. Амаль усе выхадныя я прыязжаў каб дапамагчы бацькам, а цяпер значную частку году жыву там, апрацоўваю прысядзібны ўчастак, сустракаюся з вяскоўцамі і адпачываю душой.

ІМІ ГАНАРЫЦЦА ГАРАДЗЕНШЧЫНА

Першыя літаратурныя творы Макара Касцевіча з'явіліся ў друку ў 1918 годзе. Агульнавядомы гімн “Мы выйдзем шчыльнымі радамі” некаторыя даследчыкі адносяць да 1920 году і лічаць, што напісаны ён пад уплывам Слуцкага паўстання. Другія лічаць, што ён напісаны паэтам у 1918 годзе, а ў 1920-м ужо быў гімнам слупкі паўстанцаў, асабліва калі да тэксту была напісана музыка беларускім фальклірыстам, харавым дырыжорам і кампазітарам Уладзімірам Васільевічам Тэраўскім.

Дату напісання верша “Паварот да Горадна” можна лічыць 1913-1914 годы, бяручы пад увагу выказванне паэта, ... “З цябе нацешыцца няможна пасля разлукі ў тры гады!” відаць ён мае на ўвазе службу ў войску, якая цягнулася 3 гады. Пад час згаданага Слуцкага паўстання Макар Касцевіч увайшоў у склад Беларускай Вайсковай Камісіі, якая працавала ў Лодзі. У хуткім часе ён пераязжае жыць у Вільню, куды неўзабаве прязяжае яго жонка Ганна Станіславаўна — сястра міласэрнасці, з якой ён пазнаёміўся на фронце.

Там у Вільні Макар Касцевіч поўнасьцю аддаеца літаратурнай працы. Піша вершы і прозу, крытычныя заметкі, фельетоны, займаецца перакладамі твораў рускіх класікаў Купрына, Караленкі, Талстога, Лермантава. Перакладае твор М. Рубакіна “Вялікія войны і барацьба з вайной”, з польскай мовы перакладае на беларускую Версальскі трактат. Рэдагуе “Беларускі календар на 1925 год” выдання Беларускага Грамадзянскага Сабрання ў Вільні. Я сам зачытваўся тым календаром у школьныя гады, але пры пераездзе з хутара ў вёску ў 1962 годзе ён, на вялікі жаль, загінуў. Можа і на Міхася Васілька моцна паўплывалі яго творы. Цяпер яны абодва для Баброўні сталі праваднікамі культуры, і не толькі Баброўні, а і вялікай акругі. Вершы ў сатырычным часопісе “Маланка”, якія напісаў Міхась Васілёк, такія як “Як я пана перанёс”, “Эх, каб грошы”, “Плёткі” і іншыя перапісваліся і завучваліся на памяць. Яны хадзілі па ўсёй Беларусі і прыняслі іх аўтару вялікую папулярнасць. Макар Касцевіч, пачынаў друкавацца ў “Нашай ніве”, потым змяшчаў свае творы ў такіх выданнях, як “Наша будучына”, “Вольны час”, “Наша думка”, “Беларускі звон”, “Маланка”, “Змаганне”. Міхась Васілёк свае вершы друкаваў у тагачасных прагрэсіўных часопісах і газетах “Беларуская справа”, “Народная справа”, “Родныя гоні”, “Студэнцкая думка” і сатырычнай “Маланцы”. Першы зборнік Міхася Васілька “Шум баравы” вышаў у Вільні ў 1929 г., а ў 1937 годзе — другі зборнік вершаў “3 сялянскіх ніў”. Друкуюць яго вершы часопісы “Poprostu”, “Наша воля”, “Беларускі летапіс”.

Трэба адзачыць, што акрамя літаратурнай творчасці Міхась Васілёк вёў вялікую асветніцкую працу, ладзячы такія ж спектаклі, як у Баброўні, і ў другіх вёсках. Гурток Таварыства Беларускай Школы ў Свідзелі меў сваю бібліятэку і аб'ядноўваў найбольш актыўных жыхароў навакольных вёсак і быў правадніком ідэі нацыянальнага адраджэння.

У час вайны з дазволу акупацыйных улад выходзілі на беларускай мове такія выданні як “Новы шлях”, “Новая дарога”, “Беларуская газета” ды іншыя. У тых выданнях сярод іншых матэрыялаў друкаваліся і сатырычныя вершы пад псеўданімам “Шэршань”. Яны былі злабадзённымі і лёгка чыталіся. Вершы тыя хадзілі ў народзе і перапісваліся. Адзін з іх называўся:

ЦАР-ЛІТАР

Раз прыйшоў люцыпар уночы

Да аднога мужыка:

- Можа душу прадаць хочаш?

- Дам я грошай з паўмяха.

Што мне з грошай — мужык кажа

Што за іх цяпер куплю?

Убірайся сіла ўража,

Бо я жартаў не люблю!

Але ж душы ў цане сталі! —

Зарагоча стары бес.

- Мой намеснік — бацька Сталін

- Мне сплаўляе іх, як лес.

Быў я высах ужо, як груша,

А цяпер — які грубы!

Што дзень душы солім, сушым,

Марынуем, як грыбы.

А з табой я зладзіць мушу:

- Кінь рабіць ты свой загон,

А за проданую душу

Навучу гнаць самагон!

Будзеш грошай мець да чорта,

Будзеш п'яны круглы год,

Гапярсы "Прыма" сорта

! звальненне ад работ!

Торг у торг — дайшлі да ладу,

Чорт прыслаў мукі вагон,

Змайстраваў мужык прылады

І пачаў гнаць самагон.

Задымілі апараты,

Закруціўся цэлы свет,

А чорт цешыцца, чорт рады,

І шле п'яніцам прывет!

П'юць цяпер у кожнай хаце,

П'е стары і п'е малы,

Часта нават у дзіцяці

Літр вылазіць з-пад палы!

П'юць і бабы і дзяўчаты,
П'е здаровы і п'е хворы,
П'юць у будні і ў святы,
П'юць у радасці і ў горы...

П'е і бедны і багаты,
П'е мужык і важны пан,
Лазяць што дзень з хаты ў хату.
П'яны п'янаму — кампан.

Час настаў, што без гарэлкі
Ані руш, як ні круці,
Перавёў нячысты стрэлкі —
Чалавек зышоў з пуці.

Едзеш у лес — бяры бутэльку
Нашто асігната?
Трэба жэрдку, трэба бэльку —
З літраў будзе хата.

А на бойні літра мала
Бо хаця і пост
З'ядуць пацы ўсё сала,
Аддадуць вам хвост!

Малачар сеў пад кароўку,
Ды цягне за вымя.
Бяжыць баба па літроўку:
Можа кару здыме?

Да млына прывозіш збожжа
Каб змалоць на раз
З млынаром ніц не памога
Мусіш “даць у газ”...

На шарварку — давай чарку,
Літар тут, ды літар там,
Зарабіць нялёгка марку,
А заробіш — прап'еш сам...

З літраў хата, з літраў боты,
Літр ратуе ў бядзе,
Літр да торбы, да сухотаў,
Да магілы прывядзе.

Далей ішоў каментарый рэдактара газеты:

Дзівак Шэршань піша вершы,
Мала нам з іх толку,
Лепей выгнаў бы “найпершай”
Выпілі б у суполку.

Хто быў той “Шэршань” ніхто не ведае. Але многія лічылі, што гэта быў Міхась Васілёк. Так лічыла і НКВД, бо час ад часу выклікала яго на допыты. Нават тады, калі ён стаў вядомым пісьменнікам і карыстаўся вялікай павагай. Аб тых позвах успамінае і яго таварыш па пярэ Васьіль Быкаў, з якім яны разам працавалі ў Гродзенскай праўдзе. Адказ на гэтае пытанне мог бы даць толькі сам Міхась Васілёк. Макар Краўцоў публікаваўся разрозненна, ніколі яго творы не былі сабраныя разам. Пры арышце ўсе рукапісы загінулі. Адшукаць штосьці не надрукаванае з твораў Макара Краўцова амаль немагчыма.

Многія лірычныя вершы Краўцова па сваім змесце і малігучнасці вельмі напамінаюць вершы Максіма Багдановіча. А яго аповяданні “Маршлют” і “Маскалёвы дзеці” вызначаюцца сваёй чалавеказнаўчай скіраванасцю і псіхалагізмам. Роздумам над трагічным лёсам роднай зямлі і верай у яе адраджэнне вее ў вершы паэта “Братом”

Пракленства нейкага пячатка на народзе,
Што засяліў абшар ад Нёмна па Дняпро,
Ён кожныя сто год апошняе дабро
Губляе ў полымі вайны ды годзі.

Нібы праоцтва былі яго тыя словы. Знішчальнай віхурай ужо пасля яго смерці ізноў пракацілася вайна. Доўгія гады імя Макара Краўцова было не толькі забыта, а нават выкраслена з гісторыі. Але час робіць сваё. Паступова вяртаюцца з нябыту і другія імёны яго паплечнікаў — змагароў за вольную Беларусь. Адшукаць, сабраць і данесці да чытачоў літаратурную спадчыну паэта лічу сваім абавязкам.

Мая мара — устанавіць на сядзібах паэтаў Макара Краўцова і Міхася Васілька мемарыяльныя знакі, сутыкнуўшыся з абыякавасцю чынавенства, застаецца мараю. Можна калісьці мае дзеці прадоўжаць гэтую справу, бо Гродзеншчыне ёсць чым ганарыцца. У сваім нарысе я раскажаў праўдзівыя гістарычныя моманты, якімі б яны непрыемнымі не былі для некаторых чытачоў.

Заўвагі

- ¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ у Гродне). - ф. 1. - воп. 2. - спр. 1328. - арк. 42 зв.
- ² НГАБ у Гродне. - ф. 1. - воп. 27. - спр. 247. - арк. 3-5 зв.
- ³ НГАБ у Гродне. - ф. 1143. - воп. 1. - спр. 51. - л. 47-48.
- ⁴ НГАБ у Гродне. - ф. 1. - воп. 14. - спр. 967. - л. 42-43.
- ⁵ НГАБ у Гродне. - ф. 1. - воп. 16. - спр. 487
- ⁶ НГАБ у Гродне. - ф. 1. - воп. 17. - спр. 198. - арк 28-30.
- ⁷ НГАБ у Гродне. - ф. 100. - воп. 1. - спр. 187. - арк 28-30.
- ⁸ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў. - ф. 409. - воп. 1. - спр. 182937. - паслужны спіс 228-278.

МЫ ЗАЎСЁДЫ БЫЛІ АДНАДУМЦАМІ

(лісты Ганны Новік¹ да Барыса Манцэвіча²)

Пра Ганну Новік у нашай сям'і ведалі яшчэ ў 30-я гады, паколькі ў часы белапольскай акупацыі мой бацька Флор Данатавіч³ таксама займаўся падпольнай дзейнасцю, і цераз Міхаса Машару да нас у Мёрскі раён траплялі рукапісы вершаў Ганны Новік. А ў 1939 годзе ў Беластоку з паэтэсай-падпольшчыцай бацька асабіста пазнаёміўся: ён таксама быў абраны дэпутатам Народнага сходу Заходняй Беларусі, што ў Беластоку і праходзіў.

Пройдзе шмат гадоў, і я сам блізка пазнаёмлюся з гэтым цудоўным чалавекам.

Закончыўшы ў 1957 годзе Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, аддзяленне журналістыкі, я трапіў на работу ў Вілейку.

Аўтобусы па раёне амаль што не хадзілі, тэлефонаў на вёсках было мала, і сувязь з Ганнай Новік, як і са многімі няштатнымі карэспандэнтамі, падтрымлівалася ў асноўным пісьмова. Асабліва яна ў мяне з Ганнай Аляксееўнай стала наладжвацца, калі сам больш сур'ёзна пачаў займацца паэтычнай творчасцю. (Але па сённяшні дзень застаўся... пачынаючым паэтам.)

Трапляючы на рэдакцыйнай аўтамашыне ў Кузьміцкі сельсавет, стараўся наведаць і Варончы, дзе і жыла Ганна Новік. Ад яе атрымліваў кансультацыі наконт паэзіі, падоўгу размаўляў з гаспадыняй невялікай драўлянай хаты на розныя іншыя тэмы. Мы з ёю заўсёды былі аднадумцамі. Таму, напэўна, і пісьмы нашы адзін да аднаго былі шчырымі, адкрытымі.

Апошні ліст атрымаў у лютым 1982 года, калі працаваў у Бярэзінскай райгазете «Сцяг Леніна». Можна было і па тэлефоне паразмаўляць, але гэта не тое. Пісьмы – іншая справа. Яны – канкрэтныя сведкі мінулага. На жаль, не ўсе лісты ад Ганны Новік захаваліся. Аднак і тыя, што ёсць, праліваюць святло на ўнутраны і знешні свет вядомай паэтэсы. І не толькі Вілейшчыны.

Барыс Манцэвіч

8.1.1968 года

Дарагі т. Манцэвіч!

Прачытала я вашы чарнавікі, і вельмі хораша стала ў мяне на душы, і нават радасна.

Бясспрэчна, вы павінны пісаць! Пісаць вершы ў першую чаргу. Яны ў вас добра атрымліваюцца. Ведаю я іх па раённай газете і па пары гэтых, хоць і непрацаваных.

Трэба пісаць і прозай, абавязкова трэба!

Разумею, што часу на ўсё не хапае, разумею, але ўсё роўна вы павінны пісаць. Вы ж здольны чалавек, вы ж гэта самі ведаеце, і вы не маеце права не пісаць. Чуеце! Ну вось.

Вядома, мне б хацелася скарэй пазнаёміцца з вашымі творамі, калі гэта можна. Буду ў Вілейцы – прывязу, што ўзяла ў вас.

Не ладзіцца ў мяне усё ж са здароўем. А гэтыя тры дні пралажала з рэзкім

галавакружэннем. Напэўна, падскачэў крывяны ціск. Усе і ўсё далёка, няма каму памераць гэты ціск.

Сёння «вучыся хадзіць».

9.1.1968

Прабачце, што за два разы пішу гэты лісток. Бывае такое і ў мяне, калі пахіснецца здароўе.

Камісія мая з першага лютага. І я вас турбаваць не буду, няёмка. Няхай будзе як будзе.

Прызнаюся, што, з аднаго боку, хутчэй ужо хочацца мець 55 год, каб спыніць гэтак «хаўдзеніе па мукам», як я называю камісію. Любы чалавек перад членамі камісіі – гэта толькі інвалід той ці іншай групы. Мне здаецца, пасля некалькіх камісіяў, што ўрачы, члены ВТЭКа, больш нічога не хочучь у ім бачыць.

Але аба мне не будзем.

Дык вось: Вам трэба пісаць. Вы здольны чалавек, падрыхтаваны для творчасці ўсебакова. Калі Вам трэба слухач вашых твораў, дарадчык, я па-сяброўску прачытаю, што Вы мне даручыце, і падкажу, што ўмею. (Калі Вам спатрэбіся).

У гэтым, што ёсць у мяне, заўваг не пішу, іх там дастаткова. Буду ў Вілейцы недзе пасля 15 ці далей – тады прывязу вашы рукапісы.

А зараз – усяго Вам самага найлепшага!

З сяброўскім прывітаннем Ганна Новік.

P.S. Прывітанне ад мяне ўсяму калектыву.

13.1. 1968

Паважаны т.Манцэвіч!

Сёння адправіла Вам пісьмо. А зараз 9 гадзін вечара, і я толькі што вярнулася ад хворай, дакладнай, захварэўшай жанчыны.

Мне чамусь здаецца, што Вас цікавіць, як і чым жыву зараз. Мо, я й памыляюся, мо, Вас зусім гэта не цікавіць, але ўжо калі мне так здаецца, я Вам збольшага напішу, каб Вам было ясна, каб Вы не трацілі часу на знаёмства з маім жыццём, таму што прафесійная цікавасць ёсць і ў Вас.

Дык вось: наша сям'я – гэта фактычна і юрыдычна 2 сям'і. Я, захварэўшы язвай страўніка і гіпертаніяй, прыехала да сваіх бацькоў на часовае пражыванне. Бацькі жылі з сястрой маёй. А ў мяне адзін сын. Старэйшая дачка памерла ў вайну, а муж жыве ў Гродне з другой сям'ёй. (Няхай жыве на здароўе!). З ім мы разышліся ў 1947 годзе. Аднак стан майго здароўя ўскладняўся, а ў 1960 годзе мяне камісавалі ў Маладзечне і прызналі інвалідам працы II групы. Стаж мне ўстанаўляў Саюз пісьменнікаў як творчому работніку, і мой стаж лічыцца з 1937 года, хаця я пачала друкавацца значна раней.

Памёр бацька, моцна захварэла маці... к гэтаму часу і майму сыну прыйшла пара паступаць у інстытут. Сястра мая ў маладосці хварэла эпілепсіяй, і другі раз замуж я яе не пусціла. Увесь час яна працавала па меры сіл ў калгасе, выпрацоўваючы ў год 40-70 працадзён. Мая пенсія – 34 рублі з капейкамі. Вось мне і давялося стаць галавой гэтай сям'і. Трэба было дапамагаць сыну ў інстытуце, утрымліваць сябе, сястру і маці. Праўда, у маці з сястрой ёсць прысудзібны ўчастак 0, 36 га. Бульба, капуста і буракі свае.

Пакуль гіпертанія не ўскладнілася на мой зрок і сэрца – я пісала, друкавалася,

і было мне яшчэ не цяжка. А потым я не змагла пісаць... пасяджу вечар з апушчанай галавой – і назаўтра прыступ галавакружэння, вобмараку. У вачах паявіўся ністагм, які выклікае боль пры напружаным угляданні, пры пісанні або чытанні. І я не змагла пісаць.

Такім чынам у мяне заляглі недакончаныя аповесці, раман, дзве паэмы, вершы і многа накідаў для новых планаў.

Апошні год зрок мой перастаў паніжацца, і ў мяне яшчэ засталася ў левым воку акулярнаў 0,1, а ў правым – 0,01. Чытаю і пішу з акулярнамі – 6.

Я была мужчынскі кравец. Незакончаны крыху аграном. Крыху медык, крыху фармацэўт. У 12 гадоў свайго жыцця (з 6-7 год) дапамагала бацьку ў кузні (ён быў каваль). Біла молатам, наразала гайкі, балты, нават рабіла крываватыя ухналі для куцця коней. Касіла, арала, гарадзіла платы, валіла дрэвы з пня з бацькам, калі будавалі гэту хату.

І зараз мне зноў давялося ўзяцца за ўсё гэта. Толькі пройдзеныя мною вузкія сцежкі забралі ў мяне шмат здароўя, і на кожную работу я трачу многа сіл і часу. Сэрца не вытрымлівае фізнагрузкі.

Учора, пасля Вашага ад'езду, удава франтавіка прынесла да мяне навастрыць пілу. Яна ўдавой з 1944 г., але сама не навучылася гэтай рабоце. З суседняй вёскі Катлоўцы прыходзілі за ляркствам без рэцэпта, трэба было стаўляць дыягназ па расказах мужа хворай. Раніцой сёння калгасны каваль прыйшоў з апаленай ранай на руцэ.

А тыдзень таму моцна захварэў трактарыст. Мяне выклікалі штодня. Зноў спатрэбілася ўстанаўляць дыягназ і лячыць. У яго быў востры радыкуліт. Пяць дзён я яго калола і карміла таблеткамі, але ляжаў ён толькі 3 дні, на чацвёрты пайшоў вазіць торф. Ён жа наш камуніст, якога мы хацелі 2 разы выключыць з партыі. Там, на партсходзе, я яго так «спавядала», што аж страх, а тут спатрэбілася лячыць. Хто ён, трактарыст? – Качан Леанід.

А 3 тыдні лячыла (калола) настаўніцу нашу, і зноў буду, але тут ужо па назначэнню вілейскага неўрапаталага.

А ветэрынарным працэдурам навучыў мяне Кавалік Леанід з калгаса «Чырвоны Сцяг», гэта ўжо некалькі год таму. А зараз ужо ёсць вопыт.

Вось таму Вы можаце застаць мяне прышчэпліваючы дзічку, прарэджваючы клубніку, латаючы страху, гародзьячы плот, чашучы жэрдку, робячы пасылачны яшчык, вымяраючы каму-небудзь крывяны ціск, вяжучы світар і пішучы верш.

Калі па любой справе бываю ў Вілейцы, заўсёды заходжу ў аптэку і набіраю неабходных медыкаментаў для аптэчнага паста.

Чаму так агранаюся? – прывычка. З дзіцячых год бацька браў мяне ў кузню (не было ў мяне братаў). Спачатку дзьмула мехам, потым дзяржала каню нагу ў часе куцця, потым узялася за меншы молат, тады за большы. А потым падполле, начныя паходы, канспірацыя. Арба, касьба, работа ў лесе.

Потым вайна, партызанка. Зноў канспірацыя, я ж ад асобага аддзела. Зноў начныя паходы ў замець, у дождж. А потым работа ў МТС з трактарыстамі. І ўсё сядоў мужчын я адна. Так ужо складалася. А зараз позна адвыкаць.

Ну вось мой вонкавы бок. Зусім проста ўсё. Праўда?

Цяпер вы не будзеце траціць часу на вывучэнне мяне з гэтага боку.

А мой унутраны бок, маё «я» крыху больш складанае. Вонкавы бок залежыць ад абставін, у якія чалавек пападае, а свайго, унутранага «я», сваёй душы чалавек не мяняе ў любых умовах, у любых абставінах. Таму чалавечую душу не ломяць

астрогі, палоны, пагроза смерці і нават смерць.

Ну, хопіць на гэты раз. Да сустрэчы!

Ганна Новік.

22.III.1968

Дарагі тав. Манцэвіч!

Хочацца напісаць Вам пісьмо, і не знаю, ці атрымаецца. У Варонічах і навакольных вёсках сялян качае грып, і мяне не абмінуў. Вельмі непрыемны стан: баліць галава, косці, кашаль, насмарк. А сёння яшчэ і галава водзіць. То зелена перад вачыма, то чырвона.

Успомнілася, як летась у часе камісіі я зайшла да Буткевіча з нейкім пытаннем. Ён злосна зірнуў на мяне і сказаў з раздражненнем: «У мяне людзі паміраюць ад грыпу, а вы тут з камісіяй!». А сёння, быццам у апрауданне, сказаў: «Я не ведаў вас з твару...»

Вось і ў мяне вельмі цяжка ляжыць мама, амаль памерла, магчыма, нават больш чым што іншае – памрэ. І значна тут памог грып, перад якім састарэлы арганізм – нішто. Але я не ўмею і не хачу ўсё зводзіць да аднаго, да ложка паміраючага роднага, нават роднай. І мне ў цяжкі час заўсёды не хапае сяброў, разуменячых мяне знаёмых. Не магу абрасці абыхкавасцю да ўсяго акаляючага.

Прабачце, што пачала з цяжкой ноты. Гэта таму, што самой вельмі нездаровіцца. Не гэта сказаць я хачу.

Чытала ў раёнцы Ваш артыкул пра бубнянскага чалавека.

Чатыры гады калісьці я хадзіла па Бубнах, Жарах, Мільчы, Сцешыцах і іншых вёсках тады Крывіцкага раёна. Многа добрых і дрэнных успамінаў звязаны з тымі мясцінамі. Ад Бубнаў пад Даўгінаўскую шашу знаходзяцца Дзямідкі. Аднойчы мы там (мы – палітаддзельцы) захапілі раніцай у хаце былога самаахоўца, і ён з адчаю брытвай перарэзаў сабе горла. Горла вылечылі, але дзядзька застаўся зусім без голасу. Чучён быў толькі шэпт. Вядома, не пасадзілі, хапіла яму і так.

Шчыры дзякуй за сяброўскую сакавіцкую паштоўку! Хацела сёння расказаць Вам аб сваім поглядзе на 8-е сакавіка, але, напэўна, не асілю. Другім разам. Добра?

Штосьці не шліцё Вы мне ганарару за лютаўскія вершы... Прабачце, што напамінаю.

Ну і да чаго ж «вінегрэтнае» пісьмо! Праўда? Нават сама бачу. Але я слухаю дыханне хвораі старэнькай маці, стараюся не думаць аб немінуючых пахаронах, панюхваючы вату з нашатырам, і не забываю, што я нясу адказнасць за маю ўсю сям'ю, за тое, што я зрабіла ў жыцці і чаго яшчэ не ўспела, і што мне рэба ўстаяць парад усімі непрыемнасцямі і ў кожным баі на жыццёвым шляху. Іменна устаяць.

54 гады стараць чалавека толькі фізічна, і я не лічу сябе старой для гэтага. А мой сын ніяк не можа згадзіцца з маім узростам. Ведаецца, харошы ў мяне сын. Я за яго не саромлюся перад грамадствам і дзяржавай. Мы з ім не толькі родныя, але і сябры. Наведаў 8-га сакавіка, паехаў 10-га.

Ну вось, мне крыху лягчэй стала на душы, нібы частку непрыемнасцей растрэсла па дарозе да Вас.

Як там Дубовік⁴ кратаяецца? Хутка ў яго водпуск: можа, едзе ў Сочы, а мо ў Гагры? Тады я магу даць яму пару карысных парадаў, была ж раз сама на Чорным моры...

Як ваша справа «накруг»? А сэрца Вы ўсё ж крыху шкадуйце. І так ужо добра перасаджанае.

Жадаю Вам усяго самага найлепшага!

Ваша Ганна Новік. Прывітанне ўсяму калектыву газеты!

(Даты няма)

Паважаны т. Манцэвіч!

Прачытала Вашу гумарэску. Гумар у Вас сапраўды харошы, здаровы, жыццёвы, рэальны. Добрай дарогі Вам у Свет Гумару! Такое чытаючы – адпачываеш і дзякуеш аўтару, што дапамог на некалькі мінут адарвацца ад вывазкі ўгнаенняў.

І мяне Вы ў гэты раз разварушылі.

Пасылаю Вам тры вершы, напісанья «для сябе». Калі хлопцам спадабаюцца – змясціце дзе-небудзь.

Не ведаю, ці буду ў Вілейцы раней за гэтыя пісьмы, ці разам, а, можа, і пазней, таму высылаю поштай.

Адносна «Лістоў з календара»⁵:

Пішучы аб даваенных часах, давядзецца «тачаці» ў некаторых месцах польскія словы, а то і радкі вершаў, бо я ж перш-наперш пісала на польскай мове. Дазваляецца? Не пагаварылі мы аб гэтым. Прашу, напішыце. Добра?

З сяброўскім прывітаннем Ганна Новік.

17.VII.1968

Паважаны т. Манцэвіч!

У мінулую сустрэчу з Вамі я паабяцала Вам напісаць аб калгасе «Перамога» без Вашай дапамогі. Аднак гэта аказалася не так проста, калі жыць на тэрыторыі калгаса і так ці інакш быць залежным ад яго.

У падрабязнасці ўдавацца не буду, але трэба будзе Вам паслаць сюды работніка рэдакцыі. Гэта будзе зусім другі эфект. У нас жа новае кіраўніцтва ў гэтым годзе, і таму напісанае ў газеце работнікам рэдакцыі – гэта зусім іншае, чым напісанае мною.

Многа разоў мне расказвалі калгаснікі:

– Не разбярэш, хто кіруе ў нашым калгасе: старшыня ці заатэхнік? (Курыловіч ці Місарэвіч).

А гэта вельмі важна, і таму неабходна пабываць тут работніку рэдакцыі.

Я напішу толькі аб тым, як арганізаваўся калгас імя Леніна, першы калгас сучаснай «Перамогі». Вядома, што трэба будзе, дапамагу.

Віпратокс паслала Вам на адрас рэдакцыі нашу дзяўчынай. Усё іншае – паранейшаму. Рамонту паддаюся незадавальняюча. Яшчэ заўтра паеду да ўрачоў.

З сяброўскім прывітаннем і пашанай

Ганна Новік. Прывітанне калектыву!

Вечар, таго ж 8 лютага.

Тав. Манцэвіч!

Калі я пісала Вам аб сабе, у Вас, напэўна, узнікла пытанне, а чаму я жыву адна? Як гэта склалася? Праўда? Вось сёння я Вам кораценька напішу.

З падпольшчыкамі я пазнаёмілася і звязала свой лёс у Куранецкай сямігодцы ў 1931 годзе. І таму ў маладосці мне здавалася, што самы лепшы, самы прыгожы душою чалавек – гэта падпольшчык. На гэта ў мяне была сотня доказаў, фактаў. Нас, нешматлікіх дзяўчат у падполлі, нашы хлопцы бераглі як родных сясцёр, і мы ім верылі як родным братам.

І, напэўна, таму ў 1940 годзе мне спадабаўся былы падпольшчык з вёскі Цынкавічы Круцько Антон Пятровіч, які толькі з прыходам Савецкай улады ў 1939 годзе выйшаў з турмы.

Я лічыла яго такім жа ідэйным, як сама, як мае сябры. Мы сталі мужам і жонкай. А пару месяцаў пазней мяне выклікалі ў адпаведную ўстанову і запыталіся, ці магу я даць свой подпіс за свайго мужа, што ён не здраднік, і т.п.

Мяне гэта ашарашыла. Я запыталася ў чым справа, і мне казалі, што ў 1936 годзе майго мужа (тады яшчэ не мужа) злавілі польскія паліцаі як падпольшчыка. На допыце ён не вытрымаў катаванняў і выдаў таварышаў. Усіх іх судзілі на 10 год турмы, а яго за «услугу» – на 4 гады.

Уявіце сабе маё становішча ў той дзень. Я дала распіску, але дадому ішла нічога не бачачы і не чуючы. Мяне страшна прабіла гэта навіна.

У гэты ж вечар я адпрасілася з РайАНА і паехала на ноч у Цынцавічы да мужавых таварышаў, якія па яго «ўсыпе» судзіліся на 10 год кожны. Усе яны пацвердзілі, што іх выдаў мой муж. Вярталася я дамоў прыгнечаная.

Некалькі разоў я старалася выклікаць мужа на шчырасць, але ён не даваўся гаварыць аб гэтым, і між намі пачала вырастаць сцяна.

Мы не спрачаліся, але між намі зарадзілася недавер'е. Добра, што абое часта бывалі ў камандзіроўках і сустракаліся не штодзень.

У красавіку 1941 года ён пайшоў на зборы на заходнюю граніцу (Аўгустоў). Я засталася цяжарнай.

Потым ён адступаў з іншымі – пад напорам гітлераўцаў. Потым быў перакінуты ў варожы тыл і партызаніў тут. Сустрэчы нашы былі рэдкімі, але бачачы яго партызанам, я дакарала сябе за мінулае недавер'е і старалася быць з ім, як і трэба было.

Восенню 1944 года яго расфарміравалі ў Гродзенскай вобласці ля Гродна, і ён служыў у групе па барацьбе з бандытызмам.

Аднак між намі чагось не хапала, і стаць ранейшымі мы не змаглі. Канчаткова рассталіся ў 1947 г.

Я закруцілася ў пасляваенных справах, калектывізацыі і шкадавала сына, таму не дала яму другога бацькі. А потым пастарэла. А муж знайшоў новую сям'ю.

Але і зараз я б не змагла жыць з чалавекам, з якім мы былі вельмі розныя. Не разумею, як жыве атэіст з веруючай, баптыскай, як жывуць адною сям'ёй людзі з рознымі светапоглядамі, перакананнямі.

Ну вось і ўсё, тав. Манцэвіч.

Усяго Вам найлепшага.

Думаю, што гэта пісьмо Вы нікому не пакажаце. Добра?

З прывітаннем Ганна Новік.

15.ІІ.1982

Паважаны Барыс Флоравіч!

Прабачце, што так доўга не адказвала на Ваша віншавальнае пісьмо. У канцы мінулага года мне не пашанцавала: упала на мёрзлую зямлю і моцна пабіла левую руку. Доўга яна мяне непакоіла, і нарэшце ў апошніх днях перад Новым Годам мяне «памясцілі» ў траўматалогію на цэлыя тры дні. Выпісалі дадому толькі 16-га студзеня, а тут да нас аніякіх дарог – усё занесена снегам. З Вілейкі да нашых Грыгарак з вялікай цяжкасцю даехала на «хуткай дапамозе», у Грыгарках давялося начаваць, і на другі дзень даехала на кані. Цэлы месяц да нас не даходзіў аўтобус. Цяпер ужо дарогу расчысцілі, аўтобусы ходзяць, але гэта да першай замеці. Раўняем, раўняем вёску з горадам, а да вёскі зімою і даехаць нельга. Маладыя то па сала да бацькі ці здеда дабяруцца, а вось старым па хлеб ці крупы і не даехаць у горад. Моладзь часта не хоча працаваць, старых шторах менш. Усе хочуць добра жыць, мець «жыгулі», кватэру з выгодамі, нармаваны рабочы дзень і добры аклад. І няма ахвотнікаў, каб усё гэта зрабіць уласнай працай. Цікавае стала маладое пакаленне, асабліва «вясковыя гараджане». Ад работы з вёскі бягуць у горад, а па сала дык у вёску. А хто яго тут выгадуе? Машына без чалавека

не хоча даіць і карміць кароў, не хоча гадаваць свінней.

Праблемы сельскай гаспадаркі не змяншаюцца, а вырастаюць.

Я жыву няблага, толькі мяне здорава падвёў лёс, пакінуўшы на старасці зусім адну. Засталася ўнучка, якой цяпер 13 год. І ўсё. Нат пахаваць і то давядзецца чужым людзям. Сястра, што жыве са мной, значна старэйшая за мяне.

З вялікай цяжкасцю перанесла ўтрату сына⁶, але тады вытрымала, а цяпер здае сэрца, і здорава.

Трохі пішу, трохі чытаю, жыву грамадскім жыццём, людзям не плачуся. Стаю сярод жыцця як стары, абросшы сівым мохам пень. Паспяваю за жыццём раёна, рэспублікі, краіны. Нішто мне не чужое, і я нікому не чужая.

Вось так і чакаю надыходу сапраўднай старасці, калі ўсё становіцца абьякавым. А мо, яна ў мяне іншай будзе, тая сапраўдная старасць? Мо, я і тады не змагу стаць абьякавай да ўсяго? Не ведаю. Аднак пастараюся. На сённяшні дзень яшчэ жыву поўным жыццём: люблю, захапляюся, абураюся, пішу сатырычныя вершы, лірычныя. Тужу, сумую і працую фізічна.

Аднойчы чытала ў газеце Манцэвіча. Гэта, напэўна, і ёсць Ваш сын?

З прывітаннем да Вас Ганна Новік.

Заўвагі

1 Ганна Новік (1914-1997) – заходнебеларуская паэтка, член Саюза пісьменнікаў Беларусі. Аўтар паэтычных кніг “Мае вёсны” (1961), “Мая Вілейчына” (1996), “Барвае лісце” (Вілейка, 2005), апавесці “Другая сустрэча” (1979). Жыла і памерла ў Вілейцы.

2 Барыс Манцэвіч (1933) – беларускі журналіст, паэт. Працаваў у рэдакцыях газет “Шлях перамогі” (Вілейка), “Сцяг Леніна” (Беразіно). Доўгія гады жыцця падтрымліваў сувязі з Ганнай Новік, сябраваў. Жыве ў Вілейцы.

3 Маецца на ўвазе Флор Данатавіч Манцэвіч (1890-1941), які выступаў на старонках газеты “Наша Ніва” пад псеўданімам Якім Пярэчка. Вядомы заходнебеларускі грамадскі і культурны дзеяч, педагог. Расстраляны фашыстамі як савецкі актывіст.

4 Уладзімір Дубовік (1940) – беларускі журналіст, паэт, сябра Б.Манцэвіча. Неікі час працаваў журналістам у рэдакцыі вілейскай газеты “Шлях перамогі”. Выдаў зборнік вершаў “Веру ў цябе” (1981). Падтрымліваў кантакты з Ганнай Новік.

5 Напэўна, гутарка вядзецца пра ўспаміны, якія пісала Г.Новік ў апошнія гады жыцця.

6 Яе сын памёр у маладым узросце.

Сяргей Лескець

ТЫ МОЙ БРАТ...

КРАЯЗНАЎЧАЕ ЭСЭ

*Усім беларускім настаўнікам,
якія марылі аб вольнай Беларусі,
прысвячаецца*

На двары восень. Ужо колькі дзён не відаць сонейка. Неба зацягнута коўдраю хмар, і толькі халодны шэры дожджык сыплецца па раз'езджанай дарозе, саламяных дахах прыземленых хатак, вакенцах мясцовай школы.

Не так даўно, такім жа надвор'ем, вучні пераносілі з былой заскаўскай сямігодкі, дзе размясціліся нямецкія жаўнеры, свой невялікі школьны рыштунак. Зараз яны сядзяць ва ўтульным светлым пакоі, дзе навакольную халадэчу саграе сярбоўская атмасфера, прага да ведаў, размаляваныя птушачкамі і валошкамі сцены, выява "Пагоні". Ідуць заняткі па беларускай літаратуры. Малады хлопец, які скончыў Беларускае настаўніцкае курсы, чытае верш свайго ўлюбёнага паэта Алеся Гаруна:

*Ты, мой брат, каго зваць Беларусам,
Роднай мовы сваёй не цурайся.
Як не зрокся яе пад прымусам,
Так і вольны цяпер не зракайся...*

Чытае выразна, узнёсла. Позіркам сваіх блакітных вачэй дорыць дабрыню і веру, надзею ў беларускую будучыню.

Дзядзька Мікола, ці "дзядзька Каліласка", як яго жартам называлі дзеці, выкладае толькі на роднай мове цікава і змястоўна, што дзіўна, чаго не было ні ў польскай, ні ў савецкай сямігодцы, ды да сваіх вучняў ён ставіцца з павагай, па-сяброўску.

Быў ён з мясцовых. Нарадзіўся за Вяллёй у вёсцы Ардзья, што на Смаргоншчыне, адкуль кожны дзень прыходзіў выкладаць спачатку ў Заскавічы, а як перанеслі школу, – у Шыкава.

І гэта ў часе вайны, калі дома хапала працы па гаспадарцы, савецкія партызаны распачыналі паляванне на беларускіх настаўнікаў, калі за адно слова "незалежнасць" або "вольная Беларусь" любы з акупантаў мог, не задумваючыся, расстраляць.

У чым была непаўторнасць заняткаў, адкуль бралася патрыятычная атмасфера, узаемная павага, што праз паўстагоддзя былая вучні ўспамінаюць добрым словам дзядзьку Міколу і па памяці чытаюць верш, які быў забаронены на працягу ўсёй савецкай гісторыі? Адказ відавочны – Вайда быў настаўнікам ад Бога, ён любіў Беларусь, верыў у яе будучыню і працаваў дзеля яе. Потым ён сам

сеў за студэнцкую лаву, дзе слухаў лекцыі выбітных выкладчыкаў Віленскай беларускай настаўніцкай семінарыі, дыскутаваў з гаспадаром кватэры Усеваладам Більдзюкевічам, разам са сваім сябрам Віктарам Казлоўскім частаваўся падсалоджанай гарбатай з хлебам і марыў, марыў аб тым часе, калі зможа выкладаць як Франук Грышкевіч, Адольф Клімовіч, Янка Шутовіч, Станіслаў Грынкевіч. Выхоўваць у сэрцах любоў да Радзімы. Таму і намагаўся як мага хутчэй скончыць вучобу, каб поўнасьцю аддацца гэтаму занятку.

Шкада, што так трагічна і недарэчна склаўся яго лёс. Жаданым госцем Мікола быў запрошаны на вяселле ў Міхневічы, дзе ў самы разгар свята хтосьці разбіў ліхтар. Немцы палічылі гэта за дыверсію партызанаў і пачалі стрэльбу. Адна з куль патрапіла ў Вайду...

Мікола Вайда быў не адзіным, хто аднаўляў і рабіў школу беларускай, хто сярод попелу вайны выходваў у вучняў любоў і патрыятызм, маральнасць і традыцыйныя каштоўнасці. У заскаўскай школе яму дапамагаў настаўнік Каляда, ды яго лёс пасля закрыцця школы невядомы. Тых, хто пачэсна заслужыў пашану, як непрыгодных для савецкай улады, кляймілі здраднікамі і калабарантамі, рэпрэсоўвалі і вывозілі ў шматлікія ГУЛАГі. Хоць на працягу ўсёй вайны двух страшнейшых таталітарных рэжымаў яны змагаліся толькі жывым беларускім словам, беларускай кнігай...

І хоць не хутка прыйдзе час, калі заслугі будуць па праву ацэнены, мы ўважаем іх жыццё за прыклад ахвярнай працы на карысць Айчыны і памятаем аб іх. А памяць – гэта найлепшая ўзнагарода.

Францішак Світо

ЖЫЦЦЁ І ЎСПАМІНЫ

(Працяг. Пачатак у № 11)

СЛОЎЦА ПРА МАЙГО НАСТАЎНІКА

Вераснёўскімі 1939 г. палітычнымі падзеямі скончыўся 20-гадовы перыяд развіцця асветы на Крэсах усходніх у ІІ Рэчы Паспалітай. Яе вынікамі было тое, што моладзь даволі свабодна размаўляла па-польску, хаця роднай мовай надалей заставалася беларуская.

Гэтая акалічнасць дазваляла католікам-беларусам лічыць сябе палякамі. Фактам сталася, што “польскія беларусы” пасля 17.09.1939 г. сотнямі запоўнілі савецкія турмы і вывезены на ўсход. Частка з іх потым знайшлася ў Арміі Андэрс, а таксама ў Польскай Арміі ў СССР пад кіраўніцтвам генерала Берлінга, а пасля вызвалення Беларусі ў 1944 г. новыя тысячы юнакоў і мужчын запісаліся ў І і ІІ Арміі Войска Польскага. Сотні выехалі ў Польшчу ў 1945-1948 і 1957 гадах, пакідаючы сваю маёмасць і дарагія сэрцу родныя мясціны.

Рэпрэсаваныя з нашай мясцовасці настаўнікі не вярнуліся назад. Толькі праз гады сталі вядомымі некаторых з іх далейшыя лёсы. Настаўнік – ён неаддзелны ад нашага дзяцінства. Кожны з іх аддаў нам часцінку сваёй душы і пакінуў след у нашай. Але першы настаўнік займае ў нашай памяці асаблівае месца. Такім настаўнікам з’яўляўся ў маім жыцці кіраўнік Крывіцкай школы Ўладзіслаў Эймант. Мяне вельмі цікавіла што з ім адбылося пасля арышту. Пашчасціла атрымаць некаторыя весткі з яго біяграфіі.

Нарадзіўся У.Эймант у 1905 г. на тэрыторыі цяперашняй Ленінградскай вобласці. У 1926 г. скончыў Віленскую настаўніцкую семінарыю імя Т.Зана. Настаўніцкую працу распачаў у 1926 г. у Даўгінаўскай школе. Выкладаў спевы і фізкультуру. Арганізаваў змешаны хор з вучняў і пазашкольнай моладзі, спартыўны гурток. У 1931 г. пасля двухгадовай працы настаўнікам, гадовай службы ў войску і здачы настаўніцкага экзамену быў назначаны дырэктарам Крывіцкай сямікласнай школы, у якой працаваў па 1939 г. Пад яго кіраўніцтвам пабудавана ў 1937 г. новая школа. 25 мая 1940 г. асуджаны на 8 гадоў зняволення як член кантррэвалюцыйнай партыі “Озон” і за барацьбу супраць беларускага і яўрэйскага народа на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Быў вывезены ў Табольск. Пасля амністыі як польскі грамадзянін і лячэння ў шпіталі быў прызначаны дырэктарам польскай сямікласнай школы і Дзіцячым домам у Табольску. У лютым 1945 г. прыехала да яго жонка Браніслава пасля “лагера працы”, і абое працавалі ў школе і Дзіцячым доме. 15 верасня 1945 г. жонка памерла, пахавана на каталіцкіх могілках у Табольску. У 1943-1946 гг. з утвораным хорам польскай школы выступаў у тэатры і на радыё. Пасля вайны быў рэпатрыяваны з падапечнымі дзецьмі ў Гданьск і

кіраваў Дзяржаўным дзіцячым домам № 3 у Сапоце (1946-1950 гг.). Затым пераведзены на працу ў Варшаўскую Акадэмію фізічнага выхавання, дзе працаваў больш 20 гадоў да выхаду на пенсію. Рэабілітаваны 12.06.1989 г.

ВУЧОБА Ў КРЫВІЦКАЙ ШКОЛЕ

У кастрычніку 1939 г. вучні ўсёй Крывіцкай сямікласнай школы былі пераведзены на клас ніжэй з мэтай вывучэння беларускай і рускай моў. Я апынуўся ў чацвёртым класе, а мой брат – у другім. У школе з’явіліся замест арыштаваных і вывезеных новыя настаўнікі. На гэту пасаду часова былі прызначаны мясцовыя маладыя людзі, якія вучыліся ў Вільні ў беларускай гімназіі, альбо ў праваслаўнай духоўнай семінарыі, альбо ў польскай гімназіі пасля праходжання каротка-тэрміновых курсаў.

Успамінаю, што мы, вясковыя і месчачковыя дзеці, для якіх дома роднай мовай з’яўлялася беларуская, цяжкасцяў навучання па-беларуску не адчувалі. Больш складана было зразумець рускую мову. Але паступова асвоіліся і з гэтым прадметам.

Беларускую мову выкладаў у нашым класе сын Крывіцкага фельчара Васіль Якаўлевіч Нікулін, які скончыў у Вільні праваслаўную духоўную семінарыю. Да вучняў ён ставіўся ўважліва і мы адказвалі яму сваёй прыхільнасцю. Вывучыўшы алфавіт мы неўзабаве прыступілі да вывучэння кніжкі “Чырвоныя зорачкі”, якая спецыяльна была прыслана школам былой Заходняй Беларусі.

22 лістапада 1939 г. у нашым чацвёртым класе мы ўжо пісалі дыктоўку па беларускай мове. За яе я атрымаў адзнаку “слабавата (3-)”. За наступную дыктоўку 25 студзеня 1940 г. я атрымаў адзнаку “добра”. Пісалі мы іх з другога паўгоддзя часта. Усяго за навучальны год мы напісалі адзінаццаць дыктовак. Дзве апошнія я напісаў на “выдатна”.

Варта прывесці сказы з некаторых дыктовак з захаванага “сшытка для класных прац па беларускай мове вучня 4 класа Крывіцкай НСШ Світо Францішка за 1939-1940 навучальны год”. Змест іх быў вытрыманы ў высокім палітычна-прапагандысцкім духу, звычайна, для нас, дзяцей Заходняй Беларусі, мала зразумелым. Напрыклад: “Хто быў нічым, той стане ўсім”, “Ужо прамінулі нягоды пакутныя”, “Барацьба за кадры ёсць барацьбой за сацыялізм” і г. д.

Па ўсіх прадметах у 4 класе я атрымліваў добрыя адзнакі, толькі па гісторыі меў тройку. Цяжка мне было разабрацца ў старажытных падзеях у Расіі. Выкладаў гісторыю былы семінарыст Уладзімір Дубовік з Крывічоў.

Пасля сканчэння 4 класа вучні трымалі экзамен за курс пачатковай школы. У савецкіх школах былі ўведзены экзамены пасля сканчэння кожнага класа, пачынаючы з чацвёртага: пераводныя ў 5, 6, 8 і 9 класах і выпускныя ў 4, 7 і 10 класах. У польскіх паўшэхных (народных) школах перавод у вышэйшы клас здзяйсняўся па агульнагадавой адзнацы ведаў.

На маю думку ўвядзенне штогадовых экзаменаў у школах было немэтазгодным. Экзамены для неакрэплага арганізма вучня з’яўляліся вялікім стрэсавым уздзеяннем і ведаў, акрамя перажыванняў, нервова-псіхалагічнага ўзрушэння, хвалявання, пачуцця страху і наогул адмоўнага ўздзеяння на стан здароўя, не дадавалі.

Кожны год, пачынаючы з 4 класа савецкай школы, а потым па дзве сесіі ў год на працягу шасці гадоў вучобы ў медыцынскім інстытуце, экзамены адымалі ў мяне шмат здароўя. Будучы ўжо дарослым, хоць і вучыўся я паспяхова, здаваў усе экзпмены ў інстытуце на 5 і 4, аднак у дзень перад іспытамі ўтаймаваць хвалявання не мог і ніколі не снедаў.

З цягам часу гэтыя экзамены ў школах былі адмененыя, апроч выпускных на атэстат сталасці.

У 5 класе 1940-41 навучальнага года ў школе працавалі ўжо настаўнікі, накіраваныя з Усходняй Беларусі. Мясцовых выкладчыкаў прызвалі ў Чырвоную Армію. Васіль Нікулін дамоў не вярнуўся, загінуў на вайне.

Глыбока ў памяці захаваліся настаўніца рускай мовы і літаратуры Аляксандра Сямёнаўна Муша і маладая выкладчыца матэматыкі Ксенія Васільеўна Скрабкова. Як лёгка і захапляльна А.С.Муша дапамагала нам авалодаць рускай мовай! Запомніў, як са слязьмі на вачах яна выклдала нам твор І.Тургенева “Му-му”. Слёзы на вачах з’яўляліся і ў нас. З вялікім захапленнем, вельмі любячы свой прадмет, старалася яна перадаць нам, вучням-беларусам, цудоўныя веды аб рускіх пісьменніках і іх творах. Я ўдзячны ёй за перадачу гэтага захаплення і мне.

Памятаю, як яна чытала нам А. Пушкіна: “Пока свободою горим, пока сердца для чести живы, мой друг...”

Беларускую мову і літаратуру выкладаў малады настаўнік Марозаў, якога ў канцы навучальнага года таксама прызвалі ў армію.

Гісторыю выкладаў дырэктар. Мы яго вельмі баяліся. Адзеты ён быў у боты, насіў галіфэ і доўгую ваенную амаль не да кален гімнасцёрку. Калі гневаўся, гучна ўдараў па сталю вялікім кулаком.

Новым у савецкай школе было і тое, што нас рассадзілі па партых па іншаму – за кожнай цяпер сядзелі хлопцы і дзяўчына. Са мной сядзела прыгожая дзяўчына Галіна Мацкевіч, выдатніца вучобы. Размаўляў я з ёю мала – саромеўся. Сядзеў спакойна, як анёлак. Пры Польшчы, а потым і ў Крывіцкай школе я яе не сустракаў.

У ЧАС НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ

У перыяд нямецкай акупацыі школа ў Крывічах з цяжкасцю працавала толькі ў 1941-1942 навучальным годзе. Не было настаўнікаў. Запразалі даваць вучням урокі людзей, якія мелі сем класаў польскай школы. У першым паўгоддзі па польскіх падручніках выклдалі арыфметыку, геаграфію, прыродазнаўства і іншае.

У маім шостым класе вучні, як бы адчуваючы, што ў такі няпэўны час мы доўга разам вучыцца не будзем, завялі невялічкія альбомчыкі “Pamiętniki». На іх старонках мы змяшчалі адзін аднаму пажаданні на будучае на польскай мове. Свой альбомчык я збярог і захаваў па сённяшні дзень.

У другім паўгоддзі ўрокі пачалі выкладаць на беларускай мове другія настаўнікі. Карысталіся савецкімі падручнікамі, выкрэсліўшы з іх старонкі са здымкамі камуністычных кіраўнікоў.

У 1942-43 і 1943-44 навучальных гадах Крывіцкая школа не працавала.

Восенню 1942 г. бацька адвёз мяне ў мястэчка Будслаў для вучобы ў сёмым класе, дзе настаўнікам працаваў мой дзядзька – мамін брат Уладзімір Янковіч.

Так паступова я пакідаў сваю родную вёску. Сумна было без бацькоў, без брата. Кожную суботу пасля заняткаў адпраўляўся пехатой з Будслава за 15 км дамоў. Былі дзве дарогі: адна, карацейшая, праходзіла праз вёскі Баравікі, Матыкі, Курчыны з усходу на захад уздоўж левага берага ракі Сэрвач, а другая, на тры кіламетры даўжэйшая, - праз мястэчка Крывічы і вёскі Слабодку, Няверы, Альжуткі, Альхоўку, Камарова, Алешкі, Равячку і Палессе. Другая была больш весялейшая і спакойная ад нападу розных рабаўнікоў.

Настаўнікамі Будслаўскай школы ў 1942-1943 працавалі: Пётр Верашня – дырэктарам, выкладаў грамадазнаўства, беларускую мову і літаратуру; Стэфанія Юльянаўна Мацяшкова (Мажэйка) выкладала матэматыку і прыродазнаўства; Уладзімір Янковіч выкладаў фізіку, хімію, геаграфію, рысаванне, ручную працу; Станіслаў Ярашэвіч, выкладаў нямецкую мову і спевы; Каладкова выкладала гісторыю; Міхайлоўская выкладала спевы; Пётр Грузд, выкладаў фізічнае ўзадаванне.

Матэрыяльнае становішча настаўнікаў было цяжкім. Мясцовыя органы кіравання выплочвалі дапамогу паводле тарыфу даваеннага ўзроўню. Сярэдняя стаўка педагога ацэньвалася ў 350 рублёў, ці 35 акупацыйных марак. Фунт масла на чорным рынку каштаваў адну марку. І тым не менш, настаўнікі з усіх сілаў стараліся даць адпаведную адукацыю дзецям.

Стэфанія Юльянаўна Мацяшкова, якая працавала ў Будслаўскай школе з польскіх часоў, была вельмі шануюнай настаўніцай. Паходзіла з Віленшчыны, добра ведала беларускую мову. На яе ўроках вучні вялі сябе ўважліва. Муж яе быў польскім афіцэрам і загінуў у 1939 г. Яна засталася ў школе і вучыла на беларускай мове. У пачатку 1940 г., калі пачаліся высылкі ў Сібір, па яе прыйшлі ў школу, але вучні не дазволілі яе забраць. Дзеці з усёй школы цесна абступілі яе на калідоры і крычалі: “Не аддадзём! Не аддадзём!” І яе не забралі. Працавала ў Будслаўскай школе і падчас нямецкай акупацыі і пазней, аж да выхаду на пенсію.

За час вучобы ў Будславе я ўпершыню больш глыбока пачаў вывучаць беларускую мову і літаратуру. Там пазнаў і многія літаратурныя творы беларускіх пісьменнікаў. Прыходзячы дамоў, я расказваў сваім родным, сябрам, суседзям захапляльныя выпадкі з жыцця і творчасці беларускіх пісьменнікаў XIX стагоддзя.

У школе ўрокі спеваў выкладалі Міхайлоўская і Станіслаў Ярашэвіч. Там упершыню я пачуў словы і прыгожыя мелодыі беларускіх песняў, якія вывучаў і спяваў разам з класам. Глыбока запалі ў маю душу выкананне песняў у суправаджэнні скрыпкі, на якой іграў Станіслаў Ярашэвіч. Слёзы наварочваліся ў вачах, калі слухаў песню, як гімн роднаму краю “Люблю наш край, старонку гэту”, словы якой напісала Канстанцыя Буйла ў 1914 годзе. Не магла не ўзрушыць пятнаццацігадовага юнака і песня “Зорка Венера” на словы Максіма Багдановіча. У той час упершыню пачуў, вывучыў на памяць і цяпер помню верш М.Багдановіча “Не куй, ты, шэрая зязюля”. Ужо тады ў свядомасці заклалася жальба, што навука яшчэ не дасягнула магчымасцяў ратаваць людзей ад такіх цяжкіх хвароб як туберкулёз.

Будслаўскі перыяд вучобы заклаў у маю свядомасць пачуццё Радзімы, гаротнай Радзімы.

Помню радасныя дні, калі да мяне ў Будслаў прыходзіў мой брат Эдуард. На

наступны год ён вучыўся ў Будслаўскай школе ў 6 класе.

Запомнілася мне і такая мая прыгода ў Будславе. Некалькі разоў узнікала ў мяне думка аб тым, каб праехацца ад Будслаўскай станцыі да Крывіцкага паўстанку на цягніку. Прыходзіў на станцыю ў адпаведную гадзіну, прыглядаўся, але ўвайсці ў вагон не асмельваўся. Цягнік адыходзіў, а я крочыў дадому пешкі. І вось адным разам, у красавіку 1943 г., прыйшоў я на перон і чакаю цягніка. Неўзабаве ён наблізіўся, праехалі тры платформы з пяском (гэта перасцярога на выпадак узрыву рэек партызанамі), паравоз, пара вагонаў. Цягнік спыніўся. Я стаю насупраць дзвярэй пасажырскага вагона. Яны адкрываюцца. Выходзіць на перон афіцэр, без кіцеля. Гавару яму “Дзень добры” па-нямецку. Ён адказвае і пытаецца, куды я хачу ехаць. Адказваю, што я вучуся тут у школе і хачу паехаць дамоў. Запрашае мяне ў вагон. Ён купэйны. Ва ўсіх знаходзяцца афіцэры: хто сядзіць і чытае кнігу, хто ляжыць на лаўках. Афіцэр вядзе мяне ўздоўж доўгага калідора і прыводзіць у сваё купэ. Адшпільвае свой заплечнік, дастае хлеб, кілбасу, масла, робіць бутэрброд і частуе мяне. Цягнік рухаецца паволі. Потым паказаў мне фотаздымкі сваёй сям’і, сказаў, што таксама едзе дадому. Калі цягнік пачаў сцішаць хуткасць, афіцэр павёў мяне ў тамбур і пры спыненні ходу адчыніў дзверы. Я падзякаваў яму і вылез з вагону. Ён пажадаў мне добрай вучобы. Потым стаяў у дзвярах і махаў мне рукой... Яму было гадоў 40. Напэўна, я напамніў яму кагосьці з яго сям’і, а магчыма штосьці іншае...

Любіў я Будслаўскую школу і яе настаўнікаў. Сваімі паводзінамі, вучобай стараўся заслужыць іх увагу. Хацелася вучыцца далей.

НА ЖЫЦЦЁВЫМ РАЗДАРОЖЖЫ

Бацька гатовы быў адвезці мяне ў Вілейку і ўладкаваць на 1943-44 навучальны год у адкрытую ў снежні 1942 г. настаўніцкую семінарыю. Ініцыятарам яе стварэння і дырэктарам быў магістр філасофіі Мікалай Міхайлавіч Грышкевіч. У семінарыю прымаўся юнакі і дзяўчаты, якія скончылі сем класаў савецкай школы ці няскончаную польскую гімназію. Тады семінарыстамі сталі 165 чалавек.

Але адгаварыла бабуля Алімпія Іванаўна Янковіч. Пераканала бацьку, прыйшоўшы з Крывічоў ва Уздрыгалавічы перад нашым ад’ездам, што вельмі небяспечная гэта задума ў такі трывожны час. Невядома, які б быў далейшы мой лёс, калі б я вучыўся ў той семінарыі.

У 1943-44 навучальным годзе я браў прыватныя ўрокі па праграме 7 класа ў прыехаўшых у Крывічкі кваліфікаваных настаўнікаў Сафіі Антонаўны і Леаніда Фёдаравіча Савінкіч.

Пасля таго, як наша зямля была вызвалена ад нямецкай акупацыі, у бацькоў паўстаў намер адправіць мяне з верасня 1944 г. на вучобу ў 8 клас у Вілейку. Гэта быў вельмі неспакойны час. Прыгарадны цягнік яшчэ не хадзіў. Ехаць фурманкай за 40 км было вельмі небяспечна. Пастанавілі адкласці гэты намер на год. Каб больш грунтоўна дапоўніць веды я ўвесь 1944-45 навучальны год у трэці раз наведваў 7 клас у Крывічах.

Настаўнікамі ў тым годзе ў Крывіцкай НСШ працавалі:

Рыгор Чуб – дырэктар, украінец, знаходзіўся ў нямецкім палоне, потым у

партызанах, выкладаў гісторыю, увесну 1945 г. быў зняволены (арыштавалі на ўроку гісторыі ў нашым класе);

Аляксандра Сямёнаўна Муша – працавала ў нашай школе перад вайной, наша ўлюбёная настаўніца рускай мовы і літаратуры;

Леанід Фёдаравіч Савінскі – высокаадукаваны сталага веку настаўнік матэматыкі, фізікі; ён развіў мае здольнасці па гэтых прадметах;

Сафія Антонаўна Савінская – выкладчыца нямецкай мовы, беларускай мовы і літаратуры;

Уладзімір Іосіфавіч Янковіч – здольны выкладчык хіміі і малявання, фізкультуры.

(Працяг будзе)

Уладзімір Кажамяка

ХОДЗІЦЬ ВЁСКАМІ СІНЯЕ ЛЕТА

*Прывітаеца маёй дарагой дачушцы Валянціне,
яна – вялікі аптыміст і жыццялюб.*

ЛЯСНАЯ МАЯ СТАРОНКА

Калі вам захочацца добрым часам павандраваць, і калі вы вельмі любіце лес і, ўвогуле, прыроду, а яшчэ і цікавіцеся гісторыяй роднага краю, і хочаце глыбей сягнуць у краязнаўства, каб быць шчаслівейшымі, то прыезджайце тады да нас у Іллю, або ў Адамавічы, ці ў Капусціна, у Забар’е, у Асцюковічы ці ў Абадоўцы, у другія вёскі, што побач з Іллёй. Куды ні глянеш – тут усюды лес, куды ні пойдзеш – абавязкова патрапіш на нешта незвычайнае, непаўторнае, нават, здзіўляючае.

Мясцовыя жыхары ветліва сустрэнуць вас і дапамогуць, усё раскажуць і ўсё пакажуць, бо яны тут вельмі любяць сваю лясную старонку.

– “Жывём як у санаторыі, – кажа Вера Іванаўна Жаўняровіч з Будзішча. – У нас жа вельмі добра адпачываць, тут самае чыстае паветра, цудоўная прырода, цішыня, шмат грыбоў і ягад. Лавіць рыбу на вадасховішчы можна і летам, і зімой. Прыезджайце да нас у Будзішча і ўсё пабачыце самі... Ніякіх забабонаў тут не пачуеце, што вы кажаце. У вёсцы ёсць людзі вельмі веруючыя – гэта ідзе яшчэ з даўніх часоў. Нашы дзяды і прадзеды жылі тут, вельмі шанавалі Госпада нашага Хрыста і Святое Евангелле, і мы цяпер так робім, застаёмся заўсёды з Богам, выконваем усе яго заповеды, і ніхто з нас не п’е гарэлку, не маніць, не лаецца – нам вера забараняе гэта рабіць”. І, сапраўды, у лясную вёску трэба абавязкова завітаць і ўсё на свае вочы пабачыць, усё пачуць і даведацца, як там у лесе жывуць людзі.

А што датычыць адпачынку, то ён у Будзішчы можа быць найлепшым ў тым сэнсе, што тут паляпшаецца настрой, думкі ўзнікаюць добрыя, погляды мяняюцца ў лепшы бок. Галава не баліць... Не баліць галава!

Назва гэтай лясной вёскі паходзіць ад слова “буда” – месца ў лесе, дзе раней была сяліба, паселішча, дзе жыхары займаліся вырабам з драўніны дзёгцю, паташу, клёпкі. Такое тлумачэнне прапануюць і вучоныя ў сваіх навуковых кнігах і мясцовыя краязнаўцы.. А яшчэ ж існуюць і легенды на гэты конт. Пра іх у Будзішчы вам абавязкова раскажуць.

Некалі каля Будзішча ляжаў вялікі камень-валун. Краязнаўцы заўважылі яго, даследавалі і залічылі ў спіс ахоўваемых культавых аб’ектаў. Але цяпер ён лічыцца

страчаным. Што з ім адбылося – дакладна невядома. Мясцовыя жыхары кажуць, што ён “пайшоў у зямлю”. Пагэтам у нас узнікла такая здагадка: камень ці не засыпалі жвірам, калі праводзілі да вёскі новую дарогу. Магчыма, што гэта было зроблена, нават, спецыяльна па просьбе некаторых жыхароў вёскі, якія вельмі былі супраць таго, каб нехта меў грэх – шанаваў і пакланяўся розным ідалам.

Каля Будзішча (гэта важная акалічнасць!) знаходзіцца Дзяржаўны рэабілітацыйна-аздараўленчы цэнтр “Надзея-XXI век”. Відаць, невыпадкова яго размясцілі тут. З усёй Беларусі, з яе забруджаных радыяцыйнай раёнаў, сюды прывозяць дзяцей. Яны адпачываюць тут, лецацца, вучацца ў школе пры цэнтры. Для дзяцей у цэнтры створаны выдатныя умовы.

А пад бокам – Вялейскае вадасховішча. Яно вялікае, як мора, і людзі едуць сюды...

Тут, вакол Іллі, (можна казаць на Ільяншчыне) усе вёскі размешчаны або непасрэдна ў лесе, як Будзішча, або побач з ім. Ілья таксама з усіх бакоў акружаная лесам. За лесам – Малявічы, Барысаўшчына, Залессе, Карытніца, Забар’е, Абадоўцы, Асцюковічы, Лёпаўшчына...

Лёпаўшчына знаходзіцца недалёка ад Іллі, вунь за тым лесам. Вёска невялікая. Там, каля леса, стаіць маленькая драўляная каплічка. Каплічка мае купал з крыжам наверху. На яе сценах унутры развешаны святыя іконы, там можна памаліцца Богу.

Всякоўцы шануюць сваю каплічку, даглядаюць, моляцца тут і часта са святаром. Старэйшы жыхар Лёпаўшчыны Іван Фларыянавіч Каляда, якому каля 90 гадоў, шмат цікавага можа расказаць і пра каплічку, і пра сваіх суседзяў-землякоў, яшчэ пра панюў Тукалаў і пра сваё няпростое жыццё.

У Абадоўскай пушчы каля вёскі Ўладыкі 16 траўня 1863 года загінуў атрад паўстанцаў пад камандаваннем Козела-Паклеўскага. Некалькі чалавек патанулі ў Іллі. Забітыя былі і з боку ўрадавага войска – паўстанцы рашуча прымянілі зброю: тагачасныя недасканалыя ружжы, а яшчэ шаблі і простыя сялянскія косы.

Загінуўшых паўстанцаў пахавалі каля дарогі ў лесе. Па словах аднаго сведкі іх “пакідалі ў яму, як сабак”. Цяпер на магіле ляжыць вялікая бетонная пліта, і побач стаіць высокі драўляны крыж. На таблічцы напісана: “За нашу і вашу волю” і далей тэкст паведамляе аб тым, каму і ад каго паўстаўлены крыж і калі. Абапал лес. Побач маладыя лістаўніцы.

Калі мы прыезджалі ва Ўладыкі, стаяла глыбокая восень. Але лістаўніцы яшчэ не страцілі свае іголки і стаялі на ўскрайку пушчы побач з елачкамі і соснамі, якія ўвесь час клпатліва ахоўваюць спакой палеглых за вольнасць. Калісьці тут змагары кляліся бараніць сваю Бацькаўшчыну і смела пайшлі ў бой. “Чэсць палеглым за вольнасць”, – кажуць ім сёння нашчадкі.

Маўклівыя сведкі – два валуны чырвоны і чорны, моўчкі сустрэлі нас і праводзілі таксама.

Яшчэ адна вялікая трагедыя адбылася ў гэтых мясцінах. У 1943 годзе немцы спалілі разам з людзьмі вёскі Любчу і Боркі. Зараз тут знаходзіцца мемарыял ахвярам фашызму. Людзі прыходзяць сюды, прыносяць кветкі, даглядаюць магілы. Людзі помняць.

І турысты-краязнаўцы ідуць і ідуць ва Ўладыкі, у Любчу, у Боркі, у Малявічы,

Брыгідава, Навасёлкі, Старынкi.

У Малявічах каля вясковых могілак ёсць старажытныя каменныя магілы. Іх яшчэ называюць паганскімі. Абкладзеныя на паверхні зямлі камянямі, магілы гэтыя густа зараслі кустамі, але камяні яшчэ добра відаць. Сустракаюцца, нават, курганы вышынёй да 1 метра.

У Малявічах жывуць ветлівыя людзі, добрыя і працавітыя. Яны жывуць заўсёды са спадзяваннямі на лепшае жыццё. Не дачакаўшыся яго, радуюцца кожнай вясне. І калі бачаць у вёсцы маршрутны аўтобус, які, зрабіўшы кароткі прыпынак, зноў імчыць далей па дарозе, думваюць: няўжо і яго кліча і некуды цягне надта ўжо збянтэжана ясна...

У суседніх з Малявічамі вёсках Барысаўшчыне і Залессі людзі таксама рупяцца. Праца – асноўная крыніца іх дабрабыту, і яны шмат працуюць, вырошчваюць бульбу, буракі, сеюць і збіраюць збжыну, даглядаюць жывёлу. А яшчэ ж і робяць-майструюць вольным часам нешта для душы, як, напрыклад, Ніна Іосіфаўна і Віктар Іосіфавіч Гулецкія ў Барысаўшчыне, ці Віктар Шушкевіч у Малявічах, Уладзімір Фаменка ў Баярах і шмат хто яшчэ.

Хто працуе, той мае, справядліва кажуць людзі. Злодзеі, гультай, п'яніцы нічога добрага не робяць і нічога не маюць. І ніхто іх не любіць за гэта, акрамя толькі такіх гультай і п'яніц, як яны самі.

Тут усюды: у Малявічах, у Барысаўшчыне, Залессі, Іллі, ва Ўладзыхах клапатлівыя пчолкі заўсёды прыспешваюць доўгачаканую вясну. Яны ўжо ажылі, памацнелі і гатовыя дружна ляцець са сваіх вулляў за данінай у лес, у поле. Дачакаліся маленькія божыя працаўніцы свайго часу – вясны.

Для ўсіх цяпер шмат клопатаў.

Для ўсіх цяпер радасць – вясна ідзе!

Вясна ідзе, і хутка белыя зацвітуць каліны...

За лесам у Навасёлках у цэнтры вёскі ў 1965 годзе ўстаноўлена стэла ў гонар Іллянскага падпольнага райкама КП(б)Б і партызанскай бырыгады імя М. В. Фрунзе. Тут у 1943-1944 г. базіраваліся Іллянскі падпольны райкам КП(б)Б і штаб партызанскай бырыгады імя М. В. Фрунзе. Недалёка ад вёскі ў лесе да гэтага часу захаваліся партызанскія зямлянкі. Тут у час вайны жылі партызаны атрада імя К. Я. Варашылава. Зямлянкі цяпер адноўлены, яны ахоўваюцца, а каля дарогі Ілля-Лагойск пастаўлены ўказальнік. Турыстычныя групы не мінаюць гэтай мясціны, ахвотна наведваюць былы партызанскі лагер і атрымліваюць пэўныя ўяўленні аб умовах існавання лясных салдат у партызанскай зоне ў гады ваеннага ліхалецця.

Недалёка ад Навасёлка, у Старынках, на паўночнай ускраіне вёскі каля шашы ёсць магіла ахвяраў фашызму, дзе пахаваны мірныя жыхары. Іх 05.05.1943 года спалілі нямецка-фашысцкія карнікі. У 1964 годзе на брацкай магіле пастаўлены абеліск.

Абеліск стаіць і ў Брыгідаве. Тады, вясною 1943 года фашысты сабралі значныя сілы і правялі раптоўны карны рэйд у партызанскую зону, там рабавалі, забівалі людзей, палілі вёскі. Так яны адпомсцілі насельніцтву за сувязь з партызанамі. Адпомсцілі і хуценька уцяклі ў Вялейку. А партызаны не здолелі абараніць людзей.

У барацьбе з партызанамі немцы на тэрыторыі Беларусі ажыццявілі некалькі

карных экспедыцый, у тым ліку і сумна вядомую блакаду ў раёне возера Палік у 1944 годзе.

Турыстам-краязнаўцам яшчэ карысна будзе пазнаёміцца і з гаспадаркай фермера Куляша Пятра Паўлавіча ў вёсцы Куляшы. Вёска невялікая – 14 двароў каля самага лесу. Тут прыгожыя мясціны і жывуць тут добрыя ветлівыя людзі. Але Пятру Паўлавічу не вельмі шанец з прыбыткам ад гаспадаркі, і нехта зайздросны, пэўна ж з мясцовых, нядобрым часам “пажартаваў” агнём – спаліў памяшканне для жывёлы. Толькі Пётр Паўлавіч усё роўна не кідае свой занятак. І правільна робіць чалавек.

У Судніках вяскоўцы раскажуць пра свайго земляка Мікалая Судніка і яго брата Івана. Яны майстравалі цудоўныя баяны, ігралі на іх і гэтым праславілі сябе і сваю вёску. Калі ў 1947 годзе ў Маладзечне запрацавала фабрыка, на якой рабілі гармонікі, Мікалай і Іван працвалі там першымі майстрамі.

У Баярах нарадзіўся беларускі паэт Іван Іосіфавіч Лашутка, які, на жаль, нядаўна памёр. Але засталіся яго цудоўныя вершы. Школьныя краязнаўцы не забываюць свайго паэта і ахвотна чытаюць яго вершы. А іх выдадзена нямала – тры паэтычныя зборнікі. “Будзь там, мой верш, дзе гора ажыло”, – так вызначыў Іван Іосіфавіч сваё паэтычнае крэда.

Багатае гістарычнае мінулае мае вёска Ілля. У школьным краязнаўчым музеі аб гэтым сабрана шмат дакументаў, успамінаў, экспанатаў. Сама школа – цікавы краязнаўчы аб’ект, яна – сапраўдны адукацыйна-культурны цэнтр усяго наваколля. Акрамя краязнаўчага музея тут ёсць музей “Вілейшчына літаратурная”. У школе працуюць і вучацца удзельнікі народнай студыі аўтарскай песні “Імпэт” пад кіраўніцтвам Галіны Кутас. Чулыя і патрабавальныя настаўнікі вучаць дзяцей ў школе, якая цяпер носіць імя акадэміка Адама Антонавіча Грымаця, сусветнавядомага вучонага-педагага, які нарадзіўся ў Іллі, тут скончыў школу, адлюо пайшоў у свет.

Шмат цікавага могуць расказаць школьныя краязнаўцы. Напрыклад пра тое, што ў Іллі некалі вучыўся пры сінагозе Змітрок Бядуля, вядомы беларускі пісьменнік, што ў Іллі пісаў свае вершы Алесь Салавей, што Іліер Менашэ пражыў у Іллі большую частку свайго жыцця. Менашэ – расійскі равінскі аўтар і філосаф. Аб ім у свой час пісаў Салжаницын: “Менашэ Іліер, выдатны талмудыст, у 1807 годзе надрукаваў і паслаў равінам сваю кнігу (хутка канфіскаваную равінатам з абарачэння, а наступная яго кніга была спалена), дзе адзначаў цёмныя бакі яўрэйскага жыцця”. Вось такі ён быў наш зямляк Менашэ бен Іосіф Ільянскі.

Таленавіты паэт Мікола Сымонавіч Кутас жыве ў Іллі і піша тут свае цудавершы. Ён – сапраўдны паэт, наш іллянскі салоўка. Песні, напісаныя на яго мілагучныя вершы, такія меладычныя, такія шчырыя. Паэт выдаў ужо два зборнікі вершаў, ён сябра Саюза беларускіх пісьменнікаў.

Паэт Уладзімір Папковіч нарадзіўся на Ільяншчыне ў в. Дварэц Хаценчыцкага сельскага Савета. Зараз жыве ў Віцебску, ён – выкладчык замежнай мовы, член беларускай пісьменніцкай арганізацыі.

У Хаценчыцкім сельскім Савеце ў маленькай вёсачцы Петрылава зараз стала жыве і піша свае кнігі таленавіты беларускі пісьменнік Леанід Леванавіч (Лявонаў). Ён лаўрэат літаратурнай прэміі імя І. Мележа. Пісьменнік выдаў каля 12 кніг прозы

і публіцыстыкі. Чытачам добра вядомы яго раманы “Шчыглы”, “Паводка сярод зімы”, “Дзікая ружа”, “Сіняе лета”. Нядаўна з друку выйшаў яго новы раман “Бесядзь цячэ ў акіян”. Зараз пісьменнік плённа працуе, піша новыя творы.

Нарэшце, трэба з горадасцю сказаць, што Вялейская зямля ўзгадала і прыняла тут многіх вядомых людзей, тых, хто праславіў наш край. Іх імёны па-праву занесены ў кнігу “Памяць. Вілейскі раён”. Гэта лаўрэаты дзяржаўных прэміяў, заслужаныя будаўнікі, лесаводы, настаўнікі, работнікі прамысловасці і сельскай гаспадаркі, вайскоўцы, вучоныя, дзяржаўныя дзеячы, творцы, царкоўныя і грамадскія дзеячы замежка.

А што школьныя экалагі, чым яны займаюцца апошнім часам?

Школьныя экалагі ў Іллі шчыра клапацяцца пра раку Ілію і ахову навакольнага асяроддзя. Працуе школьнае лясніцтва: дзеці дапамагаюць садзіць лес, даглядаюць яго, збіраюць шышкі, ходзяць у лес на экскурсіі, па грыбы і ягады, будуць сінічнікі.

І, вядома ж, ведаюць пра лес шмат чаго цікавага. Яны любяць лес, дакладна помняць якія дзікія жывёлы і птушкі жывуць у ім. А пра зайцаў з задавальненнем расказваюць тое, якія яны кемлівыя і спрытныя, і што іх шмат бегае навокал. Бегаюць яны хутка і з разгоння забягаюць ажно ў вёскі.

А колькі існуе розных паданняў, звязаных з лесам, пра лесавікоў, нейкіх шышачаў лясных, духаў дрэваў, духаў вятроў?!

І пра гэта мы раім вам пачытаць у краязнаўчым маршруце “Ільянскія далягледы-1”.

І яшчэ. Усе, як адзін, нашы вясковыя пенсіянеры, і я – таксама, радыя сваёй пенсіі і што яе павялічваюць і своечасова прыносяць. А будуць жа даваць і яшчэ больш грошай, тады, сябры мае, шырэй трымайце кішэнькі, збірайце грошыкі на цукар, збірайце ў лесе ягады і варыце салодкае варэнне на зіму да гарачай гарбаты. Грыбы таксама не лянуіцеся збіраць. І вы, нашы шануюныя госці – турысты, таксама.

А вось цяпер маленькая даведачка пра лес са школьнага падручніка. “Лес – тып расліннага покрыва Зямлі, у якім асноўная роля належыць дрэвам”.

Належыць дрэвам...

То тут ужо няхай і кропка будзе, бо вядома, што чым далей у лес, тым больш дрэў і дроў. Гэта ж чыстая праўда.

Але ж выбачайце, калі ласка. Ведайце, мы расказалі вам далёка не ўсё, а толькі вельмі нязначную частку. То вы абавязкова пачытайце яшчэ нашы краязнаўчыя маршруты “Ільянскія далягледы”, там жа куды больш напісана пра наш лясны край, пра людзей і вёскі, пра нашы культавыя святыні, пра лес, вядома ж, і пра раку Ілію.

І калі прачытаеце, то тады хуценька збірайцеся ў дарогу. У дарозе, вы пра гэта самі добра ведаеце, наглядзішся і наслухаешся больш таго.

Павольна плыве над зямлёю сіняе лета...

КАРЫТНІЦА

Звычайна кажуць, што лета – пара вандровак.

Гэта так, і многія мераюць недзе дарогі крокамі, як і мы, ідучы гэтым разам з Іллі ў Карытніцу.

Наведаць Карытніцу – наша жаданне. Потым будзе Цагельня і яшчэ другія вёскі.

Вёскі заўсёды чакаюць сваіх прышэльцаў і асабліва тых, хто шукае сляды гісторыі. А потым краязнаўцы-вандроўнікі сядзяць і пішуць свае артыкулы ці кніжкі.

Артыкулы друкуюць у “Краязнаўчай газеце”. Там заўсёды ёсць што пачытаць краязнаўцае і для душы. Газета многім падабаецца, з часам яна абавязкова набярэ моц і стане вельмі папулярнай.

Публікацыі ў часопісе “Куфэрак Віленшчыны” таксама знаходзяць сваіх адданных і пільных чытачоў. Часопіс заўсёды змяшчае добрыя тэксты, выходзіць у выдатным афармленні і, здаецца, не мае сабе роўных ва ўсіх адносінах, як гісторыка-краязнаўчы і літаратурны-мастацкі часопіс. Яго ахвотна чытаюць удзячныя чытачы.

Яшчэ прыемна парадаваў раман “Сіняе лета”, выдадзены ў 2005 годзе. Яго напісаў Леанід Левановіч. Хто прачытае гэты беларускі раман, атрымае сапраўднае задавальненне. Ён прысвечаны зусім нядаўняй нашай гісторыі і мае краязнаўчы ўхіл. Пры гэтым, у рамане выказана любоў да прыроды, асабліва да беларускага леса. А галоўнае, аўтар напісаў добры тэкст.

Пісаць добрыя тэксты – нялёгкае справа, але ж заўсёды карысная. Прыдумаеш сам сабе заданне і робіш яго, пішаш, перапісваеш шмат разоў, змяняеш, дапаўняеш.

Гладзіш тэкст нібы гэблем шурпатую дошку. І з кожным разам усё лепш і лепш атрымліваецца напісанае. І калі над ім папрацуеш як след, тады абавязкова атрымаецца як хочацца.

Літаратары-краязнаўцы гэта добра ведаюць, упарта працуюць і моцна думаюць. У дарозе – таксама.

Думкі ў дарозе прыходзяць самі. Як вось і зараз, ідучы ў Карытніцу, успомнілася, што ў адной вельмі даўняй публікацыі (яна зберагаецца ў школьным краязнаўчым музеі) напісана, што Карытніца знаходзіцца “в пяти верстах от местечка Илии, по дороге в Долгиново, при д. Корытнице, на горе – древнее кладбище, здесь находят камни и кирпичи; по преданию, здесь была церковь, сожженная шведами”.

Выходзіць, такім чынам, што нашы продкі–папярэднікі вызначалі адлегласць вёрстамі. Зараз ужо далёка не кожны ведае колькі ж вярста мае метраў. На Беларусі да канца 18 стагоддзя карысталіся малой вярстой роўнай 783 сажаням або 1559,7 м і вялікай вярстой на 1000 сажаняў (1948,2 метры). А яшчэ раней...

А яшчэ раней у Аляксандра Македонскага яго шматлікія землямеры адлегласць мералі сваімі крокамі. Ідучы з Македонскім у Індыю ў складзе Вялікай арміі, яны па загаду імператара павінны былі ўстанавіць адлегласць да таго месца, дзе ёсць край свету: тады існавала ўяўленне, што Індыя знаходзіцца на краю света. Няхай і гэта даведка будзе ўсім да рэчы.

Яшчэ з прыведзенай раней публікацыі атрымліваецца, што Карытніца – вельмі старажытнае паселішча, што і да шведаў тут жылі людзі і, вядома ж, на вельмі шмат стагоддзяў раней, чым заваёўнікі з Поўначы наведаліся сюды ў 1708 годзе.

Ёсць яшчэ меркаванне, што ў старажытнейшыя часы мясцовыя жыхары ўмелі

выплаўляць тут жалеза з балотнага жалезняку. І рабілі яны гэта ў самаробных гліняных печак-домніцах. Гліны для гэтай справы хапала, руды ў балоце таксама, і дроў у лесе было шмат для паліва.

І, як вынік, на сваіх агародах людзі ў Карытніцы цяпер знаходзяць дзындру – шлак. Наяўнасць ў зямлі дзындры – сур'ёзны доказ, што раней, даўным-даўно, тут сапраўды выплаўлялі жалеза. І калі б удалося яшчэ знайсці і кавалкі старажытнага крычнага жалеза, тады можна было б лічыць факт поўнаасцю даказаным. Для гэтага трэба не спыняцца і настойліва весці пошукі жалеза ў Карытніцы і не давяраць поўнаасцю пачутаму. Так лічылі школьныя краязнаўцы. І яны ўжо знайшлі ў Карытніцы кавалкі крычнага жалеза. Яны захоўваюцца цяпер у школьным краязнаўчым музеі.

Дакладная дата ўзнікнення вёскі Карытніца невядомая. Вядома, што ў 1726 годзе гэта было сяло і належала яно Міхалу Алаізію Савіцкаму, пісару земскаму віленскаму. У 1794 годзе вёска адносілася да фальварка Абадоўцы і была ўласнасцю Людвікі Багдановіч. У 1800 годзе Карытніца знаходзілася ў сумеснай уласнасці Людвікі Багдановіч (10 двароў, 81 жыхар) і ільскай каталіцкай плябаніі (1 двор, 21 жыхар). У 1843 годзе вёска заставалася ўласнасцю Ігнація Багдановіча і ільскага касцёла. У 1938 годзе вёска і засценак налічвалі 37 двароў і 205 жыхароў і знаходзілася ў складзе Ілпянскай вясковай гміны. У 2003 годзе ў вёсцы заставалася 29 двароў і 47 жыхароў.

На 01.01.2007 года ў Карытніцы налічвалася 34 жыхары, з іх 7 чалавек працаздольных і 27 – пасляпрацаздольнага ўзросту, г.зн. пенсіянераў. Дапрацаздольны ўзрост адсутнічае, а, значыць, і няважная ў вёскі перспектыва маецца.

Назва вёскі паходзіць ад слова “карыта”. Як лічаць асобныя даследчыкі, некалі тут стаялі карыты, у якія налівалі ваду і з іх пайлі жывёлу – вельмі простае і зразумелае кожнаму тлумачэнне. Магчыма і праўдзіванае.

Ёсць і яшчэ адна слушная версія: назва вёскі пайшла ад старарускага слова “коритина”, што азначае завадзь, невялікі заліў рэчкі, або возера з запаволенай плыню. І такое тлумачэнне можа адпавядаць рэальнай сапраўднасці, хаця возера і завадзі каля вёскі цяпер няма.

Але яны некалі тут маглі быць, толькі з часам на іх месцы ўтварылася балота, а потым і вельмі гразкі луг, які сапраўды існуе тут цяпер і застаецца вельмі вільготным нават пасля таго, як ваду спусцілі ў пракапаныя канавы. На лузе сёлета, як ніколі, растуць высокія травы – па вушы.

У мінулыя часы адзіным сродкам зносін у гэтых мясцінах былі вельмі звлістыя і вузкія, толькі як праехаць на кані з возам, лясныя дарогі. Яны і звязвалі Карытніцу з суседнімі паселішчамі: Дварэц, Іля, Старынкi, Мацькаўцы. Па гэтых дарогах можна было дабрацца да Полацака і Вільні, Плешчаніц і Барысава, Радашкавіч і Менска. Да Маладзечна.

Цяпер прамая шырокая асфальтаваная дарога праходзіць праз Карытніцу. Шматгрузныя, цяжкія, даўгія фуры і вяртлявыя легкавушкі хутка праносяцца тут. І, вядома, маршрутныя аўтобусы робяць прыпынкі, і людзі ездзяць па сваёй патрэбе куды ім хочацца. І людзям гэтак зручна.

За ўсе мінулыя вякі шмат людцаў прайшло і праехала па гэтых дарогах праз

Карытніцу. У тым ліку і заваёўнікі, усім вядомыя шведы і французы, а потым і немцы. Можа, нават, кароль шведаў Карл Дванаццаты Вялікі раз'язджаў тут?

На гэта пытанне няма дакладнага адказу. А вось Напалеон Банапарт, яшчэ адзін “вялікі” ваяка, толькі ўжо французскі, у 1812 годзе не прамінуў і хутка пранёсся ў сваёй карэце са Старынак ў Ілю і далей праз Вязынь і Селішча ў Маладзечна. Гэткім шляхам уцякаў ён, а, значыць, праязджаў праз Карытніцу.

Праўда, праехаць ён мог тады на Ілю і другой дарогай: са Старынак праз Цагельню і Абадоўцы, абмінаючы Карытніцу. Як гаворыцца, магло быць адно з двух. Ніякай радасці, аднак, з гэтага не было і няма, так – яшчэ адна гістарычная даведка для самых цікаўных.

Вялікі камень-валун, які ляжыць каля сучасных могілак ля дарогі з незапомных часін, пэўна ж, мог бы расказаць пра ўсё. Але ён моцна маўчыць, увесь у шматлікіх драпінах нейкі надта ўжо аблуплены і з адбіцінамі. Значыць, і яму дасталося, небараку, багата ліха – час нікому не даруе і шмтае кожнага.

І можна толькі здагадацца, колькі таго ліха дасталося тут людзям. Асабліва ў часы набегу і войнаў. Выжыць удавалася нямногім. Ва ўсе часы зняважыць чалавека, забіць яго – нічога не каштавала. Людзі ратаваліся, уцякалі ў лясы і балоты, трывалі і пераносілі ўсё. І шведы, пабываўшыя тут, і французы рабілі ўсё, што хацелі.

І тым больш фашысты ў апошнюю вайну. Людзі добра ўсё гэта памятаюць і плянуць тых, хто прыходзіў сюды са зброяй.

Прапаноўваем вашай увазе некалькі замалёвак аб жудасных падзеях у гады апошняй вайны. Яны зроблены на падставе ўспамінаў мясцовых жыхароў.

I

Першыя кроплі крыві ручаямі сцякалі ў Буг і Мухавец.

– Кожнаму сваё, кожнаму! Фарвэрц! – крычаў бешаны фюрэр і кідаў наўздагон: – З намі ж бог!

Было вялікае гора. Былі рэкі крыві і слёз. Было...

Гэта памяць зноў і зноў вяртае людзей у мінулае, у вайну, у тое, што некалі ім прышлося перажыць, бачыць, дзе самі яны былі сведкамі і ўдзельнікамі падзей.

Жывуць людзі – жыве памяць...

– Хай яе ліха, вайну!.. Усяго было... Гэты выпадак памятаю, а як жа, сама бачыла. Ехалі яны з боку Старынак, немцы ў санях, а ён, прывязаны да аглаблі, бег побач з канём. Мароз быў вялікі і многа снегу. Як толькі прыехалі у вёску, то кінуліся па хатах. Уваруцца ў дом і давай біць людзей гумавымі палкамі. Па чым папала білі, але больш па галаве і па плячах. Уцякалі людзі хто куды мог, а яны даганялі і білі. Забеглі і да нас у хату. У доме быў дзед ды мы, дзеці. Як толькі ўляцелі немцы, дзед пачаў нешта гаварыць, але атрымаў палкай па галаве і тут жа паваліўся, кроў пацякла па падлозе. Мы спалохаліся, канешне, і схаваліся на печы... Білі яны, каб людзі ішлі ў лес на нарыхтоўку дроў. Дровы затым вывозілі ў Германію... А як жа грабілі, усё бралі. І той раз таксама лазілі па шафах і кладоўках. Набралі б больш, толькі ж...

І жанчына расказала пра тое, як разгортваліся падзеі далей і чым усё

скончылася. А хіба ж такое можна забыць?!

Немцы вельмі захапіліся сваёй справай, і чалавек, які быў прывязаны да аглаблі, выкарыстаў гэты момант і адвязаўся. Хаваючыся за хаты, ён праз агароды пабег у бок лесу. Па глыбокім снезе бегчы было цяжка, але ён бег і бег, не азіраўся, хаця чуў, як па ім пачалі страляць. Надзея была на самаго сябе ды на лес. І ён бег з усёй моцы. Нарэшце ўдалося ўскочыць у кусты. Яшчэ крышачку і...

І раптам чалавек паваліўся. Падняўся, каб бегчы і зноў паваліўся у снег. Стаў паўзці, тут яго і дагнаў сабака, пачаў рваць.

Як жа яны білі яго, калі, акрываўленага, прыцягнулі ў вёску. Білі доўга, білі і тады калі ён ужо нерухома ляжаў на зачырваневым снезе. Біць нагамі ляжачага было вельмі зручна.

Як дакончыць сваю крываваю справу – над гэтым ламаць галаву фашыстам не прышлося. Спрыту на такія выдумкі у іх было шмат, і не дзіва, бо гэтаму іх старанна вучылі. Галоўным жа, а можа і самым галоўным у гэтай навуцы, быў... эффект.

З вяройкі спешна зрабілі пятлю, накінулі на шыю, а чалавек ужо не мог стаяць, яго трымалі, прывязалі канец да санак, селі і пагналі коней.

Зрабіўшы толькі некалькі крокаў, чалавек з пятлёй на шыі паваліўся. Яго цягнулі праз усё вёску і далей па дарозе на Іплю. Недзе каля Абадоўцаў звярнулі ўлева, у бок Адамавіч, і там, у лесе, цела кінулі ў снег.

...Белы снег... Лес, поле, усё наваколле заслана белай-белай снегавай коўдрай. Снег не павінен быць чырвоным.

II

...На зямлю хутка апускалася ноч. Людзям у вёсцы не спалася – непакоілі трывожныя думкі.

Цётка Ганька, так у вёсцы называлі Ганну Вікенцьеўну Акуліч, уляглася спаць раней, чым заўсёды. Думала.

– Аніякага жыцця, каб іх ліха, вырадкаў, – вырваліся ў яе словы, засынаючы.

...Раніцай на Сёмуху паліцаі білі ў дзверы ўсе мацней. Цётка Ганька схавалася за печ, каб яе не ўбачылі з вуліцы праз вакно. Яна стаяла там і вельмі не хацела ісці адчыняць дзверы, разумеючы, што гэтыя бобікі так не пойдучь, а будуць ламацца ў хату, а то і вокны пераб'юць

Справа ў тым, што два гэтыя здраднікі, гэтыя фашысцкія прыхвасні і раней часта прыходзілі ў вёску з Абадоўцаў, дзе служылі ў паліцыі. Вочы б на іх не глядзелі, так абрыдлі яны тут усім, асабліва цётцы Ганьцы і яе нявестцы Ніне.

І Ніна, і цётка адразу ж зразумелі, з якім намерам так часта пачалі заходзіць да іх у хату паліцэйскія. Жанчыны прасілі не хадзіць, адчапіцца, толькі дзе там! І тады Ніна пачала хавацца ад іх, сыходзіць з дому, а цётка сварылася, злавала і, каб магла, дык разарвала б гадаў на кавалкі.

Паліцэйскія ўзненавідзелі цётку. Праўда, ненавідзелі яны не толькі яе адну. Гэтыя двое выслужваліся ў фашыстаў і з асаблівай жорсткасцю адносіліся да людзей, прыставалі да кожнага, загадвалі, пагражалі, білі.

Ніну паліцэйскія і на гэты раз, вядома, у хаце не знайшлі, што іх вельмі

раззлавала. Яны лаяліся, крычалі на цётку і не збіраліся выходзіць з хаты, а, зняўшы з сябе зброю і кінуўшы яе каля сцяны на падлогу, загадалі падаць гарэлку.

Пасля паліцаі хадзілі па вёсцы з хаты ў хату і пілі. П'янка працягвалася б і далей, ды толькі здарылася незадача: яны згубілі затвор. Вяртацца ў гарнізон было нельга: немцы строга спыталі б за гэта.

П'яныя і ашалелыя ад злосці паліцаі забегалі па вёсцы, па хатах, вымушалі ўсіх шукаць затвор. Крычалі, што падпаляць вёску і ўсіх перастраляюць.

Напалоханая цётка Ганька выпадкова заўважыла ў хаце на падлозе нейкую жалязьку, падняла яе і, здагадаўшыся, што, напэўна, яе і шукаюць паліцэйскія, панесла, каб аддаць.

Паліцай злосна выхапіў з рук цёткі затвор і так моцна ўдарыў яе, што старая жанчына павалілася ды, відаць, не спалохалася, бо крыкнула: “Ах ты, бандзюга, за што? Я ж...”

Раз'юшаны паліцай выстраліў раз, потым яшчэ. Цётка Ганька больш не паднялася з зямлі. Яна не чула, як паліцэйскія працягвалі крычаць і лаяцца, абзываць яе. Цяжка параненая, яна корчылася ад болю, стагнала.

Прыстрэліць, аднак, цётку паліцаі не пажадалі, бо рашылі закапаць жывую. Пагражаючы зброяй, яны прыгналі двух вяскоўцаў і загадалі капаць яму. Праз колькі часу тут, на зялёным лузе, ля самай дарогі, з'явіўся свежы надмагільны насып.

Восенню, у сярэдзіне верасня, у Іллю прывезлі забітага паліцаю. Партызаны высачылі здрадніка і разлічыліся з ім за яго справы.

Прадажную душу адпявалі ў царкве. Людзей амаль не было, толькі паліцаі ды некалькі фрыцаў для формы.

Апоўдні труну пачалі выносіць з царквы на могілкі, што знаходзіліся тут, амаль побач. У гэты момант на вуліцы пачалі разрывацца міны: партызанская мінамётная батарэя пад камандаваннем гвардыі лейтэнанта Кашына зрабіла налёт на Іллянскі гарнізон.

Перапалоханыя паліцаі і фашысты кінулі труну і паўцякалі. Набліжаўся вечар, толькі труна ўсё яшчэ стаяла на вуліцы, і трэба было неяк закапаць у яму гэту прадажную сволач. Тады адбылося нечаканае. Некалькі паліцэйскіх падпаўзлі да труны, зачэпілі за яе вяроўкі і волакам, па-сабачаму прыціскаючыся да зямлі, пацягнулі на могілкі.

...Кожнаму – сваё. Сабаку – сабачае.

III

Усё больш грозная сілай становіліся з кожным днём партызаны для ворага. Небяспечна было сядзець фашыстам і паліцаям нават у гарнізонах, дзе была арганізавана кругласутачная варта і хапала зброі, дзе можна было схвацца ў бункеры і каменныя будыніны за калючым дротам, можна было ў выпадку небяспекі выклікаць па рацыі дапамогу з Вялейкі.

Паказвацца ж у суседніх з гарнізонамі вёсках немцы маглі толькі вялікімі сіламі. Але і гэта не гарантвала поспехаў. Сунуліся ж яны аднойчы такім аб'яднаным

атрадам у вёскі Рабцы, Загараны, Заельнікі і вымушаны былі ўцякаць, страціўшы многіх забітымі.

Самых розных непрыемнасцей можна было чакаць фашыстам ад партызан у кожную хвіліну сутак. Ноччу узляталі ў паветра чыгуначныя саставы, рабіліся налёты на гарнізоны, падкладваліся міны на дарогах, парушалася тэлефонная сувязь. Днём партызаны рабілі засады, нападзілі на абозы з нарабаваным. Быў і зусім нечаканы выпадак: фашысцкі афіцэр быў забіты ў Іллі сярод белага дня прама на вуліцы партызанскім снайперам з лесу, які пачынаўся адразу ж за рэчкай і блізка падыходзіў да вёскі.

Хадзіць варожым салдатам па Іллі было небяспечна і днём, і, тым больш, ноччу, бо не раз партызаны нападзілі на патруль і не раз урываліся ў гарнізон, знішчалі бункеры, а фашысты ратаваліся ў школе, адкуль шалёна адстрэльваліся, чакаючы падмогі.

Спрабавалі, аднак, і фашысты наносіць удары па партызанах, для чаго накіроўвалі ў партызанскую зону карныя атрады. Карнікі знішчалі мірных жыхароў, забіралі хлеб, жывёлу, палілі вёскі. Партызаны ж, робячы скрытыя манеўры, і наносычы удары па ворагу, выходзілі з блокады і зноў білі фашыстаў.

Адказныя заданні выконвалі партызанскія разведчыкі і сувязныя, пранікаючы у варожыя гарнізоны. Гэта былі вельмі небяспечныя заданні, і не ўсе вярталіся назад, бо траплялі ў лапы фашыстаў і гінулі, застаючыся часцей за ўсё невядомымі...

...У той летні дзень група нямецкіх салдат і паліцаяў на чале з афіцэрам вяла назіранні за дарогай Старынікі – Ілля на ўчастку каля вёскі Карытніца. Ужо ў канцы дня яны выйшлі з засады і накіраваліся ў Абадоўцы, куды ім трэба было вяртацца, і па дарозе вырашылі зайсці ў Карытніцу, дзе мелі намер пажывіцца салам і іншымі прысмакамі.

Каб не марудзіць і скараціць шлях, рашылі пайсці не па дарозе, а зрэзаць вугал лесу. І вось на самым ускрайку фашысты заўважылі чалавека. Яны затрымалі яго і прывялі ў веску, каб дапытаться.

Ніякіх дакументаў у затрыманага не было, не знайшлі і зброі. Ён адказваў на ўсе пытанні, яго слухалі і зноў дапытваліся.

Канешне, затрыманы не мог расказаць пра сябе праўду. У лесе ён з'явіўся невыпадкава. Перайшоўшы каля Адамавіч рэчку, яму трэба было дачакацца ў лесе цемнаты, каб пасля незаўважаным прабрацца ў абадоўскі гарнізон і атрымаць там неабходныя звесткі. Трапіўшы ў рукі фашыстаў, працягваў выкручвацца і прасіцца, каб яго адпусцілі, бо ніякі ён не партызан і ў лесе быў па сваёй патрэбе.

На вуліцы пачынала цямнець, толькі немцы працягвалі дапытвацца і не адпускалі затрыманага, ад якога так нічога не і даведзіліся.

Чалавек, якога затрымалі, можа і не думаў, што гэта яго апошнія хвіліны. Ён спадзяваўся, магчыма, што фашысты возьмуць яго з сабой у гарнізон, каб там разабрацца з ім канчаткова і потым адпусцяць.

Афіцэр быў у добрым настроі і шмат курыў, раскінуўшыся за сталом на лаве. Нарэшце ён кінуў салдатам, і тыя ўсё зразумелі.

- Яны праводзяць цябе, – паказваючы ва ўсмешцы зубы, сказаў афіцэр і махнуў рукой.

Чацвёрта салдат павялі затрыманага на вуліцу, і адразу ж у цемені наступіўшай ночы прагучалі спешныя выстралы.

Раніцай вяскоўцы пахавалі невядомага пад маладым дубам, там, куды ён паспеў дабегчы, вырваўшыся з рук салдат, і дзе яго дагнала варожая куля.

Там, пад маладым дубочкам, пад яснымі зорамі...

У другой палове лістапада 1942 года партызаны брыгады імя М. В. Фрунзе, зрабіўшы смелы рэйд, разграмілі варожы гарнізон у Абадоўцах. Яны знішчылі жывую сілу праціўніка, захапілі на складах шмат прадуктаў харчавання і вывезлі ў вёскі Лукавец, Мардасы, Навасёлкі, дзе і раздалі сялянам.

Народ помсціў лютаму ворагу.

Народ адважна змагаўся!

Яшчэ гэтым пакутным мясцінам будуць заўсёды помніцца смелыя паўстанцы-касцюшкаўцы і каліноўцы. Асабліва актыўныя дзеянні паўстанцаў мелі месца на Вялейшчыне ў 1830-31 г.г. і ў 1863-64 г.г.

У 1830-31 г.г. Станіслаў Рыздзішэўскі з Іллі быў галоўнакамандуючым паўстанцкімі сіламі. А ў 1863-64 г.г. годны ўдзел бралі ў барацьбе за волю браты Тукалы з Асцюковічаў: Мечыслаў і Канстанцін, сасланыя ў далёкую Сібір пасля паражэння паўстання.

Тады паўстанцы спешна фармавалі атрады і ўпарта змагаліся з урадавымі войскамі.

Тут, у Абадоўскай пушчы, недалёка ад Карытніцы мужна змагалася і загінула частка ваяроў з атрада Козела-Паклеўскага. Іх пахавалі каля вёскі Уладыкі ў брацкай магіле. Пакланіцца мужным змагарам сюды прыходзяць і прыязджаюць удзячныя нашчадкі.

Значнай падзеяй ў жыцці людзей Заходняй Беларусі сталася 17 верасня 1939 года. Некаторыя людзі старэйшага веку добра памятаюць гэты дзень, яны былі сведкамі многіх падзеяў. Маладзійшыя ведаюць пра вызваленне заходніх тэрыторый толькі з напісанага і пачутага.

Прыходу Чырвонай Арміі тады многія радаваліся і спадзяваліся на добрыя перамены ў жыцці. На жаль, хутка насталі горкія разчараванні, бо пачаліся рэпрэсіі і нябачныя дагэтуль несправядлівасць і жорсткасць з боку новых уладаў празмерна ўзброеных камуністычнай дыктатарскай ідэалогіяй. Было шмат вывезеных, зняволеных, расстраляных.

Пасля вайны з немцамі ў Заходняй Беларусі пачалася маштабная калектывізацыя -- сапраўдная калатнеча-бядка для сялян-уласнікаў.

У Карытніцы стварыць калгас адразу не ўдалося. Але яго стварылі пасля таго, як добра застрашылі людзей пагрозамі, "прынятымі мерамі", іншымі сродкамі ўздзеяння.

І калі ў апошні раз у Карытніцу з'ехалася амаль усё вышэйшае раённае начальства з Іллі, і прысутнасць НКУСаўцаў была абавязковай, людзей усётакі сабралі на сходку, яны не разбегліся ўсе на гэты раз, тады калгас і быў створаны, бо людзі падпісалі адпаведную паперу.

А першаму падпісаць яе тым разам прапанавалі Паўлу Петрыкевічу, мясцоваму кавалю, чалавеку, якога ў вёсцы ўсе паважалі. Улады ведалі, што калі Петрыкевіч падпішыцца першым, то астатніх людзей доўга ўгаворваць не давядзецца.

Губляць уласную гаспадарку Петрыкевічу вельмі не хацелася, але ж і ехаць першым з вёскі ў Сібір таксама было страшна. Ён падыйшоў да стала, звярнуўся да ўсіх прысутных у хаце сялян: “Прабачце, людзі, ідзіце пакуль вы яшчэ ў штанах, а то потым без штаноў пойдзеце”. Апасля перахрысціўся і падпісаў паперу. Калгас быў створаны і на доўгія гады.

Цяпер калгаса няма, на яго месцы – новая структура, у якую ўваходзіць і Карытніца – “Аграфірма Ілля” – уласнасць багатага камерсанта з Мінска Роберта Авер’янава. Толькі прынцыпы калектыўнай гаспадаркі ў аграфірма засталіся ранейшыя, а з імі спакойна існуюць і старыя праблемы.

Савецкая ўлада ў свой час, нібыта, вельмі жадала зрабіць усіх калгаснікаў шчаслівымі, толькі старанні іх не давалі жаданых вынікаў. Відаць, не тое рабілі, непатрэбнае. Людзі ж не сталі багатымі і шчаслівымі, хаця яны шмат працавалі – гэтым іх улады забяспечылі надзейна. Упарта не прыставала да людзей багацце. Каго яны ўвесь час багацілі сваёй працай? Калі краіну, то чаму яна не апынулася ў ліку багатых краін свету?

Пытанннё шмат і адказаў на іх знайшлося б няма. Але мы зараз прыгадаем тое, што ў Карытніцы некалі была свая калгасная цагельня. Ёй тады, нават, назву далі “Ілля-2”. Яна ўяўляла сабой вельмі прымітыўную вытворчасць па вырабу самаробнай цэгла ў пасляваенны перыяд. Усё рабілася ўручную: рыдлёўкамі капалі гліну, яе мясілі, фармавалі ў самаробных формах з дошчачак, сушылі і абпалвалі ў прымітыўных печах-ямах у зямлі. Прадукцыйнасць працы была нізкай, якасць цэгла таксама.

І заробкі былі такія ж мізэрныя. Але ж і альтэрнатывы ў людзей не было. Трэба было працаваць і быць гэтым задаволеным. Выязджаць з калгаса не дазвалялася. Чым не шчасце было?

Пра шчасце да месца будзе сказана наступнае. Савецкая ідэалогія сцвярджала, што савецкі чалавек не можа быць поўнасьцю шчаслівым ніколі. Але ён павінен да гэтага імкнуцца ўвесь час. І толькі ад самога чалавека залежыць, нібыта, ці стане ён больш шчаслівым. Пра гэта агітатары спраўна тлумачылі ўсім, чыталі спецыяльныя лекцыі, друкавалі навуковыя працы. У шчасце верылі ўсе, яго чакалі прывычным чынам. Але шчасце было такое недасягальнае...

Сённяшнія карытнянцы помняць усё і ахвотна дзеляцца сваімі ўспамінамі. Ужо многіх людзей ў вёсцы няма. Адны пазміралі, а другія выехалі, але пра ўсіх і пра сябе раскажваюць цяперашнія жыхары-насельнікі апусцеўшай вёскі. З некаторымі з іх давялося сустрэцца і запісаць успаміны. З іх расказаў і бачыцца нам цяпер іх нядаўняе мінулае. Людзі ў вёсцы жылі, радаваліся і гаравалі, вучыліся, працавалі, жаніліся, гадавалі дзяцей, будаваліся, думалі і спадзяваліся. Хварэлі. Паміралі.

Кожнаму жыхару вёскі тут усё такое знаёмае і роднае: вуліца, хаты, палі і лугі, балота, пушча.

Карытнянская пушча вялікая. Побач з ёй — балота. Але лес сухі і прасціраецца далёка ва ўсе бакі. Самая карацейшая дарога на Мацькаўцы пачыналася ад вёскі і ішла праз балота, праз мост, па грэблі, праз пушчу. Раней гэтым шляхам ахвотна карысталіся, а цяпер не. Можна толькі зрэдку хто праедзе на кані ў той бок.

Балота пасля меліярацыі падсохла. Частку яго, нават аралі і садзілі там калгасную капусту. Капуста радзіла добра, амаль заўсёды. Качаны жанчыны-

калгасніцы зразалі восенню, клалі ў кузавы машын і іх вывозілі па грэблі і масту каля вёскі. Дарога была няроўнай з калдобінамі, качаны звальваліся часам, і іх падбіралі людзі, неслі дадому.

Два выганы каля вёскі забяспечвалі два статкі кароў травой ўсё лета. Кароў людзі пасцілі па-чарзе – адбывалі сваю радоўку. Карова ў гаспадарцы была на першым месцы, яна трымала сям'ю, карміла. Шмат было клопатаў з каровай, а асабліва турбавала людзей нарыхтоўка сена. Кожны гаспадар імкнуўся больш сабраць сена на зіму. Калгас выдзяляў для гэтага сенажаць, але недастаткова. І людзі касілі і жалі ўсё, дзе што можна было і нямажна. Жалі і сушылі бульбоўнік, касілі іржышча і ільнішча на калгасных палях, збіралі кожную саломінку. Мякіну не нішчылі, буракі складалі ў варыўню, ссыпалі туды бульбу. Атаву расцілі, восенню касілі і недасушаную яе аддавалі жывёле ў першую чаргу, як толькі пачыналіся замаразкі і наступаў стойлавы перыяд.

Гаспадарку трымалі ў вёсцы ўсе. Свінні, куры, качкі, гусі – гэта быў дадатковы клопат, але ж затое было і свежае яйка ў хаце, і кавалак мяса ў дадатак да сала, малака, бульбы, хлеба. Хлеба, здаралася, не хапала. Асабліва адразу ў пасляваенныя гады. Тады людзі сушылі траву, малолі яе на жорнах, да атрыманай з травы мукі дабаўлялі крыху сапраўднай і пяклі перапечкі.

Сашу Астроўскаму маці клапатліва клала ў палатняную торбачку такія перапечкі, калі выпраўляла сына касіць. Яны былі звычайна горкія, нясмачныя і ён, адкусіўшы ў час абеду ў полі перапечку, клаў іх адну за адной у траву.

Пазней, калі Аляксандр Пятровіч Астроўскі закончыў палітэхнічны інстытут і ўжо працаваў у Баранавічах начальнікам ПМК, будаваў жывёлагадоўчыя комплексы ў раёне, меў ордэны, быў паважаным чалавекам, прызнаўся маці аднойчы, калі яна прыехала да яго ў госці, што ён помніць тыя горкія бліны і тыя месцы ў Карытніцы, дзе ён пакідаў іх, а яна думала тады, што ён, змораны касьбой, з'ядаў усе яе перапечкі. А яшчэ ж былі і ташноцікі – бліны ці аладкі, спечаныя з бульбы, якую вясной збіралі на калгасным полі. Збіраць мурцы (марожаную бульбу) хадзілі і дзеці, і дарослыя. Гэтыя вільготныя, мяккія, брудныя бульбінкі дома мылі ў вадзе, з іх здымалі лупіны. Ачышчаныя бульбінкі клалі ў міску, разміналі рукамі і пяклі ў печы на патэльні.

Людзям заўсёды было шмат працы дома і зранку, калі яшчэ і сонца не ўставала, і познімі вечарамі. На сон добра калі прыпадала 4-5 гадзін, астатні час забірала праца. Трэба было начысціць, наварыць, спячы, падмесці, залатаць, памыць... і т.д., і т.д. Праца, праца, праца.

Вядома ж, свае гультаі, і п'яніцы, і злодзеі былі ў вёсцы заўсёды, бо яны бываюць у кожнай вёсцы, як сцвярджаюць дасведчаныя людзі.

Пеця Астроўскі, калгасны трактарыст, быў старым халасцяком, жыў пры маці, чамусьці не жаніўся. Манюка ён быў у вёсцы адмысловы, на хаду прыдумляў ўсё: пра тое, дзе ён пабываў і што пабачыў, і які ён выключны. Часта пры гэтым піў гарэлку. І аднойчы спаліў хату, бо быў п'яны.

А вось Косця Тонкавіч, яшчэ адзін стары хлопец-халасцяк, быў добрым майстрам, усё ў яго атрымлівалася ладна: і сталаярнічаў, і цеслярыў, яшчэ і кавальскую справу ўмеў рабіць, адзін час быў калгасным вартаўніком. Ён вельмі любіў казаць вершы, вучыў іх, відаць, з нейкіх кніжак, а можа і сам якія прыдумляў.

Мог доўга чытаць гэтыя вершыкі напамяць. Асабліва хораша расказваў пра гаспадыню і гаспадара. Яго часта прасілі расказаць гэты верш.

Звычайна Касця яшчэ казаў: “На будоўлі адпрацаваў і ніразу не ўпацеў”. Жартаваў. З жартамі і эмоцыямі, пад час асаблівага настрою, расказваў, як вельмі кахаў адну дзяўчыну: “Ідзём, ідзём з ёю па дарозе, а потым раптам зляцімся і цалуемся”. Яна выйшла замуж за другога, а ён так і не ажаніўся.

Многія жанчыны ў вёсцы не ўмелі сварыцца. Але ж былі і майстрыхі гэтай справы. Яны таксама, кажучь, бываюць у кожнай вёсцы свае. Канешне, сварыліся з брыдкай лаянкай, абразліва, галасна, каб усе чулі, і злосна, яшчэ з жэстамі і мімікай, з непрыстойнымі параўнаннямі і праклёнамі. І дзеяннямі: як мінімум раззлаваныя жанчыны нечым кідаліся “у той бок” (адна ў адну) жменняй травы, палкай, камнем, ці яшчэ нечым, што траплялася пад руку. Дакінуць ім не ўдавалася, бо знаходзіліся далекавата, але нічога – гэта быў, відаць, рытуал сваркі. Бывала і спадніцы задзіралі, паказваючы, куды трэба пацалаваць.

А вось цётка Тоня і дзядзька Сцяпан Юшкі вельмі прыгожа спявалі разам на гулянках, на вяселлях, іх прыгожыя песні і галасы слухалі ўсе.

Дзядзька Кастусь (Ярашонак Канстанцін Антонавіч) быў вядомым у вёсцы гарманістам, лоўка іграў на сваім гармоніку і чуліся яго прыгожыя мелодыі на ўсю вёску. Бывала на вечарынкі запрашалі і цымбаліста да яго ў пару, каб было яшчэ весялей. І моладзі на вечарынкі збіралася тады багата, і хлопцаў, і дзяўчат. Музыка і песні падымалі настрой, весялілі, бадзёрылі. А да дзядзькі Кастуся ў вёсцы гарманістам быў Станкевіч Барыс і іграў ён, кажучь, лепш за ўсіх у акрузе.

Зімовымі вечарамі цёткі і бабулькі, ды і мужчыны “хадзілі на сяло” – так яны казалі, або “на сесю”. Гэта значыць, яны збіраліся ў некага ў хаце, ладзілі свае вячоркі, вялі размовы з жартамі, часам з песнямі, дзядзіліся навінамі. Пры гэтым і нешта рабілі, жанчыны, звычайна, пралі.

Школьнікі летам, калі былі вольнымі ад усяго, забаўляліся рознымі гульнямі. Гулялі, напрыклад, у “Пікор” – трэба было кідаць палку і трапляць у калодку, пры гэтым былі правілы, якія нельга было парушаць. У футбол часта гулялі на лузе за вёскай. Гулялі ў вайну заўсёды заўзята, нават з самаробнымі самапаламі, у якія засыпалі серку ад запалак, крычалі “агонь”, стралялі, поўзалі па зямлі, хаваліся.

У пустых таках ранняй вясной, калі яшчэ ляжаў снег на вуліцы, хораша гулялася ў мячык і, нават, у карты – у падкіднога.

Адночы здарыўся сапраўдны цуд: з пушчы ў вёску прыйшоў сапраўдны вялікі зубр, раніцай стаў на масту. Многія бегалі глядзець. Зубр не ўцякаў, паводзіў сябе вельмі стрымана і мірна, дазваляў, нават, карміць сябе хлебам з рук. Яго ўдалося сфатаграфавачы, фатаздымак той друкаваўся ў газеце “Знамя юности”. Зубр прыходзіў толькі адзін раз. Відаць, некуды сышоў ці можа хто несумленны і прыстрэліў, нават.

У Карытніцы была пачатковая школа. Працавалі ў ёй адзін час дзьве настаўніцы: Ярашонак Раіса Іванаўна і Дайняк Марыя Барысаўна. Марыя Барысаўна пасля вайны засталася сіратой, яе бацькоў расстралялі немцы недзе пад Мацькаўцамі. Гэтыя настаўніцы вывучылі ўсіх карытнянскіх дзяцей.

Пасля 4-х класаў дзеці працягвалі вучыцца ў Абадоўскай школе. Хадзілі туды лясной дарогай, зімой па снезе. У дарозе, бывала, дурэлі, рабілі засады, часам

біліся. Вясной пасля школы збягаліся да сажалак, іх было каля вёскі дзьве і невялікія, але там можна было ускочыць з берага на крыгі, паказаць свой спрыт і смеласць і, нават, крыху паплаваць, адпіхнуўшыся ад берага палкай. А летам купаліся ў цагельні ў ямах у цёплай і бруднай вадзе.

Так бавілі свой час карытнянскія дзеці, якіх нехта празваў словам “гамелікі”. Толькі бацькі не заўсёды дазвалялі разгуляцца сваім гамелікам і вадзілі іх з сабой саграбаць сена, складаць снапы, а яшчэ вучылі жаць, касіць, араць – прывучалі працаваць.

Карытнянскія гамелікі хутка раслі, заканчвалі школу, вучыліся далей. Многія паканчалі інстытуты, тэхнікумы, вучылішчы, сталі, нават, вучонымі.

Як, напрыклад, Тонкавіч Віктар Сцяпанавіч, прафесар, доктар эканамічных навук. Ён зараз працуе ў Мінскім дзяржаўным эканамічным універсітэце.

Дуровіч Аляксандр Пятровіч таксама доктар навук, прафесар, працуе ў тым жа Мінскім эканамічным дзяржаўным універсітэце.

Ярашонак Іван Уладзіміравіч, супрацоўнік аднаго навукова-даследчага інстытута.

І вось Ігар Аляксандравіч Юшко зараз працуе ў Іллі дырэктарам нашай сярэдняй школы.

Казімір Гаўрылавіч Чарноўскі нарадзіўся 02.02.1791 г. у сваім радавым маёнтку ў Карытніцы ў дваранскай сям’і. Памёр ён ў г. Сарапуле 27.10.1847 г. Да апошняга часу яго імя заставалася невядомым. І вось у газеце “Шлях перамогі” № 133-135 за 2007 г. надрукаваны матэрыял прафесара В.А. Ярмоленкі. У артыкуле сцвярджаецца, што К.Г. Чарноўскі – вынаходнік падводнай лодкі. Зрабіў ён сваё вынаходніцтва ў 1825 годзе. Чарноўскі быў вельмі адукаваным чалавекам і быў рэвалюцыянерам і, як дзяржаўны злачынец, доўгі час быў вязнем Петрапаўлаўскай крэпасці і Шлісельбургскай.

Цяпер матэрыял аб К.Г. Чарноўскім захоўваецца ў школьным краязнаўчым музеі. Мясцовыя краязнаўцы лічаць, што імя нашага земляка павінна быць годным чынам увекавачана на яго радзіме – Вялейшчыне.

Дзед Янук (Ярашонак Іван Антонавіч) знаўся вельмі добрым будаўніком. Шмат будаваў сам, шмат дапамагаў другім майстрам-будаўнікам слухнымі парадамі. Без яго ніхто нічога не рабіў, калі, напрыклад, трэба было пачаць будаваць хату: зрабіць разметку, пакласці падмуркі, першы вянец і т.д. Ён быў вельмі здольны майстар-самавук і добры чалавек. Нікому ніколі не адказаў, дапамагаў усім. І ўсё любіў расказаць пра даўнейшае жыццё.

Дзед Пятрус (Ярашонак Пётр Антонавіч) меў каля 100 гадоў і ўсё “няньчыў” жарабца Цыгана, бо акрамя яго ніхто не мог нават падыйсці да свавольнага каня, ён біўся, кусаўся, быў магутным і, што яшчэ цікава, з зямлі спрытна ўскокваў у кузаў аўтамашыны і саскокваў адтуль без усялякай дапамогі.

Знаёмы ўжо нам каваль Павел Петрыкевіч ці не адзіны ў вёсцы трымаў пчолак, даглядаў іх, клапаціўся.

Кругаў Фёдар Мікалаевіч быў родам з Удмурціі, пасля вайны застаўся тут, прыстаў у прымы да вясковай жанчыны Марыі, яны разам гадавалі трох дзяцей. Дзядзька Фёдар размаўляў па-руску, але з акцэнтам, напэўна, удмурцкім і чуўся ў вёсцы і наваколлі сапраўдным майстрам, працаваў кавалём, наладзіў у вёсцы

вытворчасць шчапы з асіны. Зрабіў прыстасаванне для гэтага, конны прывад да яго. Асінавыя калодкі білі напалам, мачылі ў сажалках, падсушвалі, клалі ў прыстасаванне і шчапалі дрэва. Атрыманую шчапу збіралі, складалі і выкарыстоўвалі – накрывалі хаты і іншыя пабудовы. Памёр Фёдар Кругаў раптоўна, калі мыўся ў лазні. Адмовіла сэрца.

Яічнікаў Аляксандр Андрэевіч працаваў у калгасе брыгадзірам. Ён таксама прыехаў сюды аднекуль. Яго жонка Антаніна лячыла і людзей, і жывёлу травамі, а яшчэ заговорамі. Людзі часта звярталіся да яе за дапамогай, бо лячэнне яе было дзейным.

Бабуля Надзея Андрыеўская мела ў вёсцы мянушку “Муха”. Жыла адна ў нейкай паўразбуранай старой хаціне. Аграналася ў нейкія лахманы, якія, напэўна, ніколі з сябе не здымала. Нешта ўсё парыла і варыла ў непрыбраным задымленым пакойчыку, поркалася ў агародчыку, гаманіла сама з сабой, а хто прыходзіў да яе, тых сустрэкала ветліва, не скардзілася ні на што, нічога не прасіла.

Ракецкая Агата – сціплая вясковая жанчына. Яе мужа, Ракецкага Уладзіміра, польскага жаўнера, расстралялі ў вайну ва Узбекістане. Аб гэтым ёсць звестка ў кнізе “Забытыя жаўнеры Польскага войска ў часы Другой Сусветнай вайны”. Цётка Агата жыла адна, заўсёды ладзіла з людзьмі. Дзяцей, якія часам ёй у нечым дапамагалі, яна частавала цукеркамі, а то і капейкі дала.

А зараз час пазнаёміцца з тапонімамі – назвамі, якія маюць навакольныя лясы, палі, лугі, асобныя мясціны. Іх шмат, затое кожнае месца тут было абазначана сваёй назвай, і людзям зручна было гэтак: Рудзіна поле, Тонкавічаў хутар, Гуры, Плітніца, Француз, Карчма, Цагельны завод, Кар’еры, Кацюша, Ануфрыева поле, Манькаўскі хутар, пад Шышлам, Пушча, Барсучча гара, Ламы, Пасекі, Падбалоцце, Канавы, Выган, Аселяца, Дзэндра, Канюшня, Карыцянка, Загара, Петрыкевічы, Вінцэсева поле, Кут поля, Юшкаўшчына, Агорскія, Ямы, Паграбы, Наддаткі, Ток, Гарыдаўка, Крыжавая, Гасцінец, каля Яічнікава, каля Дубка, Гумно, каля Студні, пад Лугам, Піскаватка, Пільсуцкія, Юшкавы, на Бруку, Мост, каля Габруса, каля Дашкі, каля Наталлі, каля Гінтопа, каля Бладуса, Бор, Мацькаўскае поле, Мацькаўскія пасекі, пад Крыжам, каля Зосі, Лугавая дарога, Прагон, Сажалка, Сценка, Малатарня, Школа, Магазін, Гараджанка, Бубен, Могілкі, Імжарня.

Гэтыя назвы нядаўна сабраў наш мясцовы паэт Мікола Сымонавіч Кутас. Сабраў і яшчэ прыгожы напісаў верш:

*У назвах, нібыта ў бурштыне,
Хаваецца цень даўніны,
І помняць пра гэта сыны,
І жыць разам з імі Айчыне.*

Наведаўшы Карытніцу, нам захацелася пабыць у Цагельні. Але паход туды мы зробім другім разам, прыхапіўшы з сабой яшчэ “Сіняе лета” – кнігу, якую напісаў Леанід Левановіч.

Кніга цікавая і ўспомнілася адтуль вось гэта лірычная замалёўка. “Свяціла гарачае зыркае сонца. Жоўтая пліска трывожна пінькала на галінцы куста – мабыць дзесьці паблізу збудавала сваё гняздо. На кветках дзяцеліны шчыравалі пчолы, кружылі цёмна-бухматыя чмялі з жаўтаватымі палосамі на брушку, быццам падперазаныя, запыленыя пылком, нібы млынар мукою. Вакол віравала жыццё”...

Павольна плыве над зямлёю сіняе лета.
Мы выходзім на шырокую дарогу.

ЦАГЕЛЬНЯ

Вёску гэнюю трэба шукаць у лесе за Бязводным побач з Карытніцай. І хаця яна невялікая, у шасці хатах жывуць толькі дзевяць чалавек, шырокая гравійная дарога, разраўняяная грэйзерам, пралягае туды. Любы транспарт змога праехаць у вёску. Толькі ездзяць па дарозе машыны і трактары замала, і жвір пагэтаму ляжыць на ёй мяккі, непрыкатаны, і на веласіпедзе ехаць па ім месцамі зусім дрэнна. Веласіпед, які завецца яшчэ роварам, рэч вельмі зручная ў дарозе. Іншамаркі, “Жыгулі”, “Запарожцы” – куды ім да ровара?!

Гэта добра разумееш, калі сядзіш на ім, кіруеш і паціху жмеш на педалі. Свежае паветра лагодна абдзімае твар, лашчыцца, дыханне становіцца глыбокім, роўным і лёгкім, сэрца б’ецца і не стамляецца, бо яму спрытна дапамагае “другое сэрца” – мышцы. Сэрца і мышцы штурхаюць цёплую кроў, багатую кіслародам, да галавы і тады добра думаецца, і настрой выдатны. Сэрца, звязанае з галавой, чалавеку вельмі патрэбная рэч, яно яму ніколі не замінае. Пачуцці і думкі тады кіруюць чалавекам надзейна, ды, на жаль, моцнай выгодай спрыяюць не кожнаму.

Некалі мясцовыя паны Багдановічы, ахопленыя ўласнымі думкамі і пачуццямі, не маглі не заўважаць гэнюю мясціну ў лесе за Бязводным, дзе ў зямлі багата ляжала якаснай гліны. У 1832 годзе тут ўжо існаваў Засценак Ігнація Багдановіча. У 1938 годзе засценак гэны ўваходзіў у склад іллянскай вясковай гміны, і належыў ён абадоўскаму пану Мечыславу Багдановічу. Тут было 5 двароў, і жыло 33 жыхары.

Вядома, што паны Багдановічы былі дбайнымі гаспадарамі, паслядоўнымі прыхільнікамі новага і развівалі прамысловасць, мелі шмат зямлі і клапаціліся аб ёй найперш, паспяхова займаліся сельскай гаспадаркай. Зямля ім давала ўсё, і яны шанавалі яе, добра апрацоўвалі, збіралі нядрэнныя ўраджаі, трымалі жывёлу, у сажалках разводзілі рыбу. Яны пабудавалі ўласную звераферму. Працавалі ў маэнтку млячарня, вінзавод.

Яшчэ Мячыслаў Багдановіч, апошні абадоўскі пан, любіў коней. Коні ў яго былі добрыя, ён купляў іх за мяжой. На польскія дзяржаўныя святы 3 мая, 11 лістапада у Іллі праводзілі мітынгі. У гэтыя дні, мусіць, з 20 вершнікаў на буланых конях, хвасты і грывы ў іх былі чорныя, гарцавалі па цэнтральнай іллянскай вуліцы. Звалі гэтых вершнікаў кракусамі. Багдановіч іх спецыяльна навучаў ездзіць. Вопратку ім зялёнага колеру пахлапаціўся пашыць. Абадоўскія кракусы пакідалі ў людзей заўсёды добрае ўражанне. Пан быў задаволены.

У Раёўцы ў Багдановіча яшчэ мелася і папяровая фабрыка, адтуль пастаўлялі спажывцам картон для розных мэт. Капіталізм усюды набіраў моц і развіваўся па ўсіх напрамках і на ўсёй зямлі. І ўсё новыя і новыя вытворчыя прадпрыемствы ствараў Мечыслаў Багдановіч.

Дайшла справа і да мясцовай гліны. Тады і ўзнік у лесе за Бязводным паблізу ад Абадоўцаў цагельны завод – цагельня. Прадпрыемства было не абы якое там. Сапраўдная печ пад дахам напамінала аб сабе моцнай гарачынёй. У яе

дзвюх камерах па чарзе шугаў моцны агонь – ён гартаваў там прыгатаваную з гліны цэглу-сырэц. Прадукцыя цаглянага завода радала і тых, хто яе вырабляў і тых, хто ёю карыстаўся.

Рымант Браніслава Станіславаўна зараз жыве ў Цагельні. Яна паведаміла, што першым панскім упраўляючым на цагельні быў Ян Круль, потым яго змяніў Францішак Шахрай. Ён быў і апошнім – Саветы зліквідавалі панскую ўласнасць пасля вераснёўскіх падзей 1939 года.

У пасляваенны перыяд цагельны завод запрацаваў ва ўсю. На ім працавалі людзі з суседніх вёсак, а спецыялістаў прысылалі. Часткова іх падрыхтавалі на месцы, некаторых адпраўлялі на вучобу. Напрыклад, Кучка Мікалай Васільевіч з вёскі Каранёва, што за Альковічамі, быў накіраваны на працу ў Цагельню ў 1947 годзе пасля дэмабілізацыі. Удзельнік вайны, вызваліцель Чэхаславакіі, а дагэтуль яшчэ быў і вывезеным у Германію немцамі на прымусовыя работы, ён, дваццаціпяцігадовы юнак, прыехаўшы ў Цагельню, не разгубіўся, хутка прыгледзіў сабе ў Бязводным прыгожую дзяўчыну і ажаніўся.

Неўзабаве яго паслалі вучыцца на курсы ў Астравец. Вучыўся на дзяржаўныя сродкі, жыў на прыватнай кватэры. Сам міністр кантраляваў падрыхтоўку спецыялістаў, і з гэтай мэтай ён прыезджаў тады ў Астравец, цікавіўся, як наладжана была вучоба.

Мікалай Васільевіч пасля вучобы вярнуўся на завод у Цагельню, доўгі час працаваў майстрам пакуль завод не зачынілі. З жонкай яны пабудавалі сабе хату, і ім было вельмі добра. Трымалі ўласную гаспадарку, мелі соткі, на заводзе зараблялі добрыя грошы. А на заводзе ўжо выраблялі кафлю, чарапіцу, збанкі, вазонніцы, дрэнажныя трубка. Немалая была вытворчасць. Вырабы былі звонкія, моцныя і прыгожыя. Яны вельмі былі патрэбныя людзям. Усё ішло ў ход і нарасхват, асабліва, цэгла для мураваных пабудов і чарапіца. Вялікім быў попыт і на гладкую пячуную кафлю. Драўляныя вазонніцы ахвотна замяняліся больш прыгожымі і практычнымі ганчарнымі. Захоўваць малако і нешта яшчэ ў збанках, зробленых з гліны, стала куды зручней. Уваходзілі ў моду і трывалыя ганчарныя трубка – шмат было навокал забалочанай зямлі, патрабаваўся якасны дрэнаж. Драўляныя жалабы, якія выкарыстоўваліся для гэтай мэты, былі недаўгавечнымі і ненадзейнымі.

Толькі ж калі чалавеку недзе становіцца добра, то апасля павінна быць абавязкова дрэнна. Непрыемнасці падсцерагаюць людзей паўсюдна і часта. Няўжо гэта такі закон ёсць на свеце? Калі ёсць, то Цагельню ён сваёй увагай не абмінуў таксама.

Спачатку там здарыўся моцны пажар – гэта пастараліся зрабіць бандыты, якіх яшчэ доўга пасля вайны лавілі па лясак. Адночы ноччу яны наведалься ў Цагельню, падпалілі завод, з лесу вялі страляніну, каб ніхто не змог падыйсці да палаючай печы. Тады згарэў дах над печчу, і сама печ аказалася надта пашкоджанай. Аднаўляць яе не захацелася тагачаснаму начальству, казалі, што не хапае для гэтага сродкаў і часу. Пайшлі тады лягчэйшым шляхам і абпальваць цэглу вырашылі ў зямлі. Пакапалі траншэі, ямы, зрабілі там камеры для абпальвання. У іх і гартавалі цэглу агнём пэўны час.

Адчувальны недахоп цэглы быў заўсёды, нават і тады, калі ўжо працаваў яшчэ

адзін завод ва Уладыках. Трэба было павялічваць вытворчасць цэглы, расшыраць дзеючыя заводы і заводзікі, або будаваць новыя, што і рабілі: шмат дзе ў калгасах і саўгасах тады запрацавалі свае невялікія цагельні.

Якраз тады адказныя таварышы і дадумаліся раптам пакінуць чамусьці толькі адзін завод ці у Цагельні, ці ва Ўладыках там, дзе гліна акажацца больш якаснай, пагэтану з Мінску загадалі кіраўнікам гэтых заводаў хутка даставіць у лабараторыю гліну на аналізы.

“Павезлі гэную гліну ў Мінск, – расказвае Мікалай Васільевіч Кучка. – З нашага завода паехаў наш начальнік, Шалуха Іосіф Гаўрылавіч, а з Уладык – Мардас. Што там у іх здарылася? Казалі, што Мардас падпаў Шалуху і замяніў сваю неякасную гліну на нашу якасную. Гліна з Уладык, такім чынам, дзякуючы падману, у лабараторыі была прызнана лепшай. Лёс завода ў Цагельні быў вырашаны – нядоўга думаючы, яго зачынілі. Пагасілі ў печах нястомны агонь назаўсёды, адразу ж разбурылі прымітыўныя печы і засыпалі іх зямлёй, а разраўняць зямлю не захацелі. І гэтыя бугры там відаць і сёння.

І пачалі разрастацца ў Цагельні на волі, там дзе яшчэ нядаўна былі печы, шэрыя палыны, і на холадзе стынуць яны дагэтуль там, а з імі яшчэ гнуткія і трапяткія, моцна скрыпучыя спадарыні навакольнага леса – асіны. Злосна скрыпяць горкія асіны – яны вельмі не любяць п’яніці і манюкаў, і бандытаў, і шэрых палыноў. І людзі занепакоіліся моцна, задумаліся, радасць пакінула іх раптам. Навошта іх так бессаромна звялі ў зман?

Завод ва Уладыках працягваў працаваць, і на ім выраблялі дрэнную цэглу. Яна пад дзеяннем вільгаці развальвалася на кавалкі і не была прыгодная для будаўніцтва. Гліна, з якой выраблялі гэту цэглу, утрымлівала замнога вапны. Пабудаваныя з такой цэглы будыніны хутка развальваліся. Гэта і цяпер добра бачна на прыкладзе ўнівермага ў Іллі – кожны год тут робяць рамонты, замазваюць сцены цэментным растворам, але дарэмна: ён доўга не трымаецца за растрэснутыя цагліны.

Шмат няякаснай цэглы зрабілі на заводзе ва Уладыках і адправілі на розныя будоўлі. І яго з часам зачынілі таксама.

Але на гэтым цагляная гісторыя не закончылася.

Неўгамоннае начальства прымае чарговае рашэнне: пабудаваць новы сучасны цагельны завод. І нідзе небудзь, а зноў у Цагельні! Таму, што прапанавала так спецыяльная міністэрская камісія, якая нанова пабыла ў Цагельні. Запасы сыравіны там былі дастатковымі, гліну прызналі якаснай.

Начальства рашэнне прымае, яго ж яго тут жа і адмяняе. І прымае новае: будаваць завод ужо не ў Цагельні, а каля Абадоўцаў ва ўрочышчы “Жарок”. Гліны тут няма для прамысловай патрэбы, але праектантаў гэта акалічнасць не спыніла: рашылі вазіць яе на машынах з Цагельні. На першы погляд такое рашэнне было неапраўданым. А там, як кажуць, хто яе ведае, бо начальству заўсёды бачней. Толькі, магчыма, усё было зусім проста: некаму раптам захацелася, каб завод быў іменна ў Абадоўцах.

Работы ў Абадоўцах пачаліся з імпэтам. Пакапалі катлаваны, бетон шпарка клалі ў падмуркі, Металічныя канструкцыі, прывезеныя здалёку, збіраліся і імгненна ставіліся на свае месцы, другія з іх чакалі сваёй чаргі.

Але пабудавачь завод так і не змаглі, бо падаспела перабудова, яна, як сцвярджаюць цяпер, і перашкодзіла. Ад недабудаванага завода цяпер засталіся толькі рэшткі: запоўненыя вадой ямы і катлаваны, у якіх летам купаецца ў цёплай вадзе шустрая дзятва. Жалезабетонныя канструкцыі тырчаць там з зямлі, а што змаглі, тое даўно павывозілі некуды.

Цяперашнія разважлівыя жыхары ў Цагельні ўсё думаюць і не могуць адказаць сабе: чаму развіццё іх вёскі пайшло ўніз, а не ўверх? Які зноў аб'ектыўны закон праявіў сябе ў чарговы раз і паздзекваўся над беднай Цагельняй?

А можа гэта і не закон зусім, і не перабудова перашкодзілі? Можа нехта проста ўзяў і парушыў аб'ектыўны ход развіцця і, магчыма, яшчэ значна раней, напрыклад, у 1917 годзе? Толькі час адкажа на ўсе тыя пытанні, якіх шмат. А калі пытанняў шмат, тады, звычайна ад іх хочацца адмахнуцца і сказаць: “Адзін дурань прыдумае столькі пытанняў, што і сто разумнікаў на іх не адкажуць...”

Ні ў рай, ні ў пекла раней часу ісці не хоча ніхто і нідзе. Спакойна дажыць свой кароткі век жадае кожны. І ў Цагельні таксама.

Браніслава Станіславаўна, гаваркая і ветлівая, мае добрую памяць і шмат можа расказаваць, а яшчэ і параіць добрае. Яна задаволеная, вядома, што ёсць яшчэ крыху здароўя, хаця яно вельмі кволае. Жыве адна, але ёсць надзея, што яе не пакінуць пляменнікі, дагледзяць яе старасць, бо яна іх вельмі любіць і клапаціцца аб іх, дапамагае, раіцца і не спрачаецца з імі. Упэўнена сцвярджае, што раней людзі былі лепшымі і больш справядлівымі, і даверлівымі, з гарэлкай моцна не звязанымі. Пагэтаму і жылі яны лепей і даўжэй. Яна не разумее, чаму гэта не бароняць людзей ад гарэлкі? Яна ж усіх губіць. Шкада гэтых п'яніц, колькасць якіх расце і расце. У кожнай вёсцы ёсць п'яніца і не адзін.

Яшчэ ёй шкада Цагельні. Здаецца, лепш, як у Цагельні, няма нідзе на свеце. Так думае Браніслава Станіславаўна. Узрадавалася, што ў Іллянскай школе ёсць краязнаўчы музей, а настаўнікі і вучні збіраюць экспанаты для яго. Абяцала абавязкова перадаць у музей нешта з хатніх рэчаў, але іх трэба яшчэ сабраць, параіцца на гэты конт з пляменнікамі. Наведаць школыны краязнаўчы музей абяцала ахвотна, бо і яна цяпер зацікавілася краязнаўствам.

Крупскія Анатоль Міхайлавіч і Валянціна Віктараўна – пенсіянеры, жывуць сабе паціху ў Цагельні. Хацелі б зберагчы здароўе і яшчэ пажыць крыху, калі Бог дасць. Адпрацавалі яны шмат на цагельным заводзе і ў саўгасе. Працавалі сумленна, лёгка ім не было ніколі, але начальства не крыўдзіла іх. Цяпер на пенсіі абодвум стала лепей жыць, толькі здароўе бракуе вельмі. Кожнаму дню рады, але каб так было і далей, то і не гора б. Можа і Цагельня яшчэ ачуняе? Можа дачнікі суды прыедуць, ці можа які прадпрымальнік вельмі багаты надумаецца пабудавачь тут катэдры для турыстаў. Мясіцыны ж тут неблагія, іх толькі трэба упарадкаваць. Можна добра адпачываць людзям, надыхацца чыстым паветрам, палюбавацца прыродай, сустрэцца з цішынёй, паслухаць птушак, грыбоў пашукаць і ягад. Незразумела, чаму ўласнік аграфіры “Ілля” Авер'янаў не развівае ў гэтых мясцінах свой турыстычны бізнес. І Цагельня, і Бязводнае, і Будзішча – чым не Рэўера?! Тут усё ёсць: вадасховішча, лес, цікавыя гістарычныя помнікі ўсюды. І пакатацца на белым кані было б шмат ахвотнікаў. Ды конь Казбек ужо пасецца пасярод Цагельні, ён і магутны, і гладкі і сыты. Белы! Жывы сімвал надзеі.

Выходзіць, усё яшчэ з надзеяй жывуць у Цагельні людзі?!

І Коля Сухі таксама. Яго дзед, Мікалай Васільевіч Кучка і баба Ганна яму вельмі ўдзячныя за тое, што ён даглядае іх, старых. Іх любімыя козы дагледжаны таксама. Лячэбнае казінае малачко вельмі любяць баба з дзедам. Яшчэ іх пчолкі, вылятаючы з вулляў, пад вокнамі хаты гудуць працавіта. Яны дзедаў любімы занятак і клопат. Пакуль жыве дзед з бабай, будуць жыць і яны нястомныя працаўніцы. Праўда, цяпер з імі трэба мець грунтоўнае. Але ж яно так бывае – самі ведаеце, што галоўнае для чалавека – не згубіць трэба грунт жыцця. Так лічыць дзед Мікалай. А што датычыцца гліны, то ён упэўнена сцвярджае, што яна, як і ў далёкія старажытныя часы, яшчэ будзе служыць чалавеку надзейна і цяпер. “Невыпадкова ж Бог чалавека стварыў з гліны! І, можа, нават, з нашай Цагельні бралася гліна для гэтай справы”, – смяецца гэтак дзед.

Бяззубая дзедава ўсмешка апошнім часам падбадзёрвае яго самога, і, прыкметна павесялеўшы, ён кожны дзень чакае сваю дарагу Ганну ўладзіміраўну з бальніцы. Рады, што яе ўжо “падправілі ў Бараўлянах”.

Паабяцаны дзедам школьнаму музею калаўрот няхай паляжыць на гарышчы. Можа і яшчэ што адшукаеца за гэты час. Добра б было знайсці для музея, напрыклад, і кафлю, і цаглініну – тое, што некалі выраблялі ў Цагельні. Абвязкова трэба ўзяць адсюль у музей гліну, лічыць дзед, каб бачылі, якая ж яна добрая тут.

Мікалай Васільевіч – дзед Коля з Цагельні – пры развітанні пагадзіўся з тым, што краязнаўства – справа сур’ёзная, адказная і вельмі патрэбная.

P.S. Праз тыдзень пасля сустрэчы з Мікалаем Васільевічам раптоўна памерла ў бараўлянскай бальніцы яго дарагая Ганна Уладзіміраўна. Дзед Коля пахаваў любімую жонку і цяпер вельмі сумуе па ёй у Цагельні.

БЯЗВОДНАЕ

Бязводнае – вёска без вады. І як там, на гэтым месцы без вады, жывуць людзі? І чаму яны там пасяліліся некалі?..

Некалі на ўзвышшы каля балота ўзнікла тут першае старажытнае паселішча. Калі гэта адбылося, дакладна ніхто не ведае. З кнігі “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць, кніга 1” можна даведацца, што за 0,5 км на паўночны захад ад вёскі на паўднёва-усходнім краі ўзвышша ёсць гарадзішча на пляцоўцы памерам 67х50 м. Пляцоўка зарасла кустамі і ялінамі. Адкрыў гэта гарадзішча і даследаваў яго ў 1967 годзе А.Р. Мітрафанаў. Устаноўлена: паселішча адносіцца да 1-4 стагоддзяў.

Божачка, як жа гэта было даўно!

Многія цяперашнія жыхары Бязводнага чулі пра гарадзішча каля вёскі. Вось толькі дакладна паказаць месца яго знаходжання яны не могуць.

Мікалай Іосіфавіч Шалуха, былы дырэктар Абадоўскай школы, а цяпер пенсіянер, ведае, дзе знаходзіцца гарадзішча. І Андрэшкевіч Віктар Міхайлавіч таксама можа яго паказаць. Яшчэ ён можа звадзіць жадаючых на Янкаву Гару ў лесе сярод балота, дзе знаходзіўся вельмі старажытны жалезаробчы цэнтр. Вучоныя Я.Г. Звяруга і М.М. Чарняўскі адкрылі і даследавалі ў 1985 г гэты помнік археалогіі. Тут, на Янкавай Гары і каля яе, і цяпер можна знайсці і дзындру (шлак),

і кавалкі выплаўленага жалеза, абпаленую гліну, драўлянае вуголле.

Адкуль жа старажытныя металургі бралі жалезную руду?

Бралі яны яе з балота. Балота гэта вялікае, яно раздзяляецца месцамі невысокімі ўзвышшамі і цянецца на некалькі кіламетраў ад вёскі Кавалі да Карытніцы, Старынак і далей. У гэтым балоце, аказваецца, ёсць шмат руды. Каб яе дастаць, трэба пракапаць неглыбокія яміны. З балотнай руды выплаўлялася добрае жалеза, мяркуючы па тых знойдзеных кавалках, якія ёсць у калекцыі Вялейскага краязнаўчага музея і ў краязнаўчым музеі Іллянскай агульнаадукацыйнай сярэдняй школы з краязнаўчым ўхілам імя А.А. Грымаца. Нашы старажытныя металургі былі добрымі майстрамі. Можна меркаваць яшчэ, што здабывалі руду і выплаўлялі з яе жалеза не толькі ў Бязводным, а і ў іншых месцах, напрыклад, у Карытніцы, у Пажарышчы, дзе, па словах мясцовых жыхароў, на агародах і цяпер месцамі сустракаецца металічны шлак.

Жалезны век на тэрыторыі сучаснай Беларусі пачаўся ў 7-6 ст. да н.э. Жалеза выплаўлялі з балотнай руды ў спецыяльных печах-домніцах. У гэту печ разам з рудой засыпалі ўперамежку драўляны вугаль і вапну ў якасці флюсу. Мяхамі, зробленымі са скуры, у печ падавалі паветра для раздування агню і атрымання высокай тэмпературы. З руды выдзялялася расплаўленае жалеза, якое сцякала на дно печы і застывала там у выглядзе рыхлых кавалкаў крыцы. Пасля заканчэння працэса выплаўкі крыцу даставалі з печы, якую разламлівалі. З крычнага жалеза выраблялі самыя разнастайныя рэчы. У тым ліку прылады працы, узбраенне, прадметы хатняга ўжытку, упрыгожванні і г.д. Так сцвярджаюць вучоныя і аб гэтым можна прачытаць у многіх кнігах.

Генадзь Пятровіч Юшко, якому 77 гадоў, і які зараз жыве ў Бязводным, лічыць, як і я, дарэчы, што настала пара паставіць памятны знак, а можа і сапраўдны велічны помнік нашым старажытным металургам, а, значыць, жалезу і ўсяму Жалезнаму Веку.

Кавалкі жалеза, якія ляжаць у зямлі каля Бязводнага, маглі б стаць часткай гэтага мемарыяла. І пабудоваць яго, магчыма, можна было б там, дзе побач з асфальтавай дарогай на Вялейку ў лесе ляжаць пад слоем зямлі і моху ў даволі вялікай кучы кавалкі выплаўленага тут у старажытнасці метала. Пэўна ж яго перавязлі сюды з Янковай Гары, якая блізка адсюль. Прывезлі, каб адправіць некуды далей. Але па нейкай прычыне кавалкі крычнага жалеза засталіся ляжаць на гэтым месцы на многія вякі.

Помнік Жалезнаму Веку, пэўна ж, мог бы спраектаваць наш зямляк, які жыве ў Вілейцы, архітэктар, Анатоль Капцюг разам з мастаком Барысам Цітовічам з Забор'я. І пры падтрымцы мясцовых краязнаўцаў, мясцовай улады, усіх зацікаўленых людзей яго трэба паставіць каля Бязводнага.

У кнізе “Памяць. Вілейскі раён” чытаем: “Бязводнае. У 1726 г. фальварак, у маёнтку Ілья, былая ўласнасць ільскага касцёла, па новым фундушы ўласніка Міхала Алаізія Савіцкага, пісара земскага віленскага, вернуты ў маёнтак. У 1800 г. вёска, уласнасць Людвігі Багдановіч і яе дзяцей, 13 двароў, 85 жыхароў. У 1845 г., 1853 г. вёска, у маёнтку Абадоўцы, уласнасць Ігнація Багдановіча. 1938 г. вёска, у Вязынскай вясковай гміне, 29 двароў, 172 жыхары. У 2003 г. вёска, 32 двары, 43 жыхары”.

На 01.01.2007 г. у вёсцы налічвалася 34 жыхары, з іх дапрацаздольнага ўзросту – 2, працаздольнага – 13, пенсіянераў – 19.

Хутка губляе вёска сваіх жыхароў, а, значыць, хутка Бязводнае стане яшчэ і бязлюднай вёскай. А тут жа знаходзіцца старажытны жалезаробчы цэнтр! Іменна па гэтай прычыне трэба зрабіць усё, каб і вёску захаваць і пакінуць нашчадкам помнік археалогіі. Час ідзе. Трэба думаць сябры!

У Бязводным у хаце Генадзя Пятровіча Юшкі цёпла – паліцца ў печы. Гаспадар сядзіць за сталом каля вакна. Закрыўшы тоўстую кнігу, якую дагэтуль чытаў, ён прызнаецца, што любіць чытаць газеты, слухаць радыё, глядзець тэлевізар і, асабліва, любіць чытаць кнігі. Нядаўна прачытаў творы Васіля Быкава. Напісанае пісьменнікам хвалюе. Асабліва ўразіла “Аблава” і вельмі запала ў душу. І не забываецца жудасны сюжэт.

Генадзю Пятровічу часта ўспамінаецца тое, што было раней, думаецца пра цяперашняе. Ён сам сведка многіх падзей, пражыў не адзін дзесятак гадоў. Помніць расказы бацькі і дзеда. А тое, як цяжка жылося і живеца людзям, яго вельмі хвалюе. Здаецца, ужо даўно пара б жыць людзям лепей, але ж увесь час нешта замінае. І дзед, і бацька з вёдрамі і віламі соўваліся па двару, капаліся ў зямлі, і тое ж засталася цяпер яму. І ўсё таму, што няма на свеце справядлівасці, няма парадку. Шмат непатрэбнага робяць людзі. Шмат развялося навокал маны, згублена божая вера. Усе гавораць вельмі добра, калі іх паслухаць. Але ж на самай справе ўсё далёка не так робіцца. Падман яшчэ нікога ніколі не зрабіў шчаслівейшым і ў першую чаргу тых, хто маніць.

“Абманам свет пройдзеш, а назад не вернешся”, – і бацька яго так казаў, і дзед, і, напэўна, прадзед. Цяпер вось і ён сам, успомніўшы іх, паўтарае гэту даўнейшую мудрасць.

Генадзь Пятровіч нарадзіўся ў 1929 годзе на хутары Пажарышча побач са Старынкамі. У Пажарышчы тады было, мабыць, з дзесяць хат, можна сказаць, была невялічкая вёсачка. Цяпер яе няма. З часам людзі адтуль паступова пераехалі хто куды: у Старынку, у Кавалі, у другія мясціны. А ў 1940 годзе, як прыйшлі Саветы, з Пажарышча прымусова вывезлі толькі адну сям’ю некуды ў Расію. У тыя часы адсюль вывозілі многіх і з гарадоў, і з вёсак па спецыяльных спісах. Улады баяліся людзей багатых, адукаваных, разумных, працавітых, іх заносілі ў спісы і спешна вывозілі ў аддалёныя раёны пад нагляд спецорганаў.

У 1939 годзе Генусю было 10 гадоў. Ён дапамагаў бацькам па гаспадарцы, вучыўся ў Старынках у польскай школе і цяпер добра помніць той час. Успамінае і свайго настаўніка Тадэўша Рымара. Пан настаўнік любіў гутарыць з вясковымі старынкаўскімі мужыкамі па-беларуску, што ў тыя часы настаўнікі-палякі звычайна не рабілі, бо ўлады патрабавалі ад іх наадварот прапагандаваць польскую мову сярод мясцовага насельніцтва. Яшчэ пан настаўнік меў радыё. Многія тады ў Старынках хадзілі да настаўніка паслухаць яго і, звычайна, прасілі ўключыць ім Расію. Надта ж цікава было пачуць адтуль голас і пачуць прыгожыя прыпеўкі, песні, якія часцей за ўсё і перадавалі. Настаўнік гэтыя просьбы звычайна выконваў. Пасля праслухоўвання ён тлумачыў людзям, што пачутае імі з Масквы – хлусня. Яму, вядома, не ўсе верылі. Лічылі, што па той бок мяжы, якая праходзіла каля Мацькаўцаў, у краіне рабочых і сялян ёсць другое жыццё: і багацейшае, і

весьляейшае, і вальнейшае. Людзі заўсёды жадалі і тады, і цяпер быць багатымі і вольнымі.

Восенню 1939 года вызваліцеляў з усходу дачакаліся і волі таксама.

17 верасня была нядзеля. Хлопчык Гена Юшко ў той дзень быў дома. Сусед прыйшоў да бацькі, і яны сядзелі ў хаце і размаўлялі. Раптам недзе далёка на усходзе моцна бабахнула. Відаць бомба ўзарвалася, а можа з гарматы пальнулі. Усе пачулі выбух і гадалі, што гэта можа быць. Занепакоіліся – што рабіць? Але стала ціха, больш ніхто не страляў.

Толькі польскі паліцыянт, які знаходзіўся на службе ў Старынках, гэта быў Высоцкі з Іллі, адабраў у хлопчыка на вуліцы ровар і адразу ж паехаў на ім па дарозе ў Вялейку са сваім карабінам за спіной. Назад ён не вярнуўся, бо назаўтра ў Старынке па дарозе рухалася войска. Чырвонаармейцы ехалі вярхом на коніках, ішла пяхота, былі і машыны, танкі, гарматы, трактары “з клыкамі на колах”. Нідзе не было польскіх салдат, яны паўцякалі, відаць.

Людзі высыпалі з хат на вуліцу глядзець. Выносілі яду, хацелі пачаставаць сваіх салдат-вызваліцеляў. Але тыя, адказваліся браць пачастункі. Значыць, ім быў дадзены загад нічога не браць.

Нашы людзі, вядома ж, адразу звярнулі ўвагу на вопратку салдат. Чорныя брудныя абмоткі на нагах і панашанае адзенне кінуліся ў вочы. Станкевіч Ігнась, стары ўжо чалавек, яго Трасуном у вёсцы празвалі, бо ў яго траслася галава, казаў, пабачыўшы салдат: “Што ж яны ідуць, вінтоўкі вісяць доўгія на трапашных рамянях, усе ў абмотках. Коні някутыя, без сёдлаў, малыя, і толькі ў некаторых салдат быў мяшок з саломай замест сёдлаў”.

Для мясцовых людзей убачанае было дзівам, польскія салдаты і афіцэры былі куды лепш апранутымі. Яны насілі бліскучыя боты, адзенне было з якаснага сукна.

Курава чырвонаармейцы мужыкам давалі не шкадуючы, “карашкі” свае сыпалі жменьамі. Газеты давалі людзям чытаць таксама – далучалі іх да сваёй бальшавіцкай ідэалогіі. Людзі чыталі газеты. Расказвалі, што адзін мужчына чытаў на вуліцы газету, а чырвонаармеец, нейкі смелы, відаць, хлопец быў, падыйшоў і перавярнуў газету, сказаўшы: “яе вось так трэба чытаць”. Што ён меў на ўвазе? Няўжо ён такім чынам даваў зразумець, што ў газеце напісана няпраўда?

У старынкаўскім кааператыўным магазіне людзі хутка прывыкалі да новых парадкаў: каб што купіць, трэба было пастаяць у чарзе – усім тавараў не хапала. Пры паляках у прыватных магазінах чэргаў не было ніколі.

Заканчвалася зіма. Пад вясну паступіла каманда ад новых улад: везці сена ў Крайск. Крайск знаходзіўся пад саветамі заўсёды, і там быў калгас. Павезлі туды сена на санях цэлым абозам. І бацька Гены павёз сваё сена таксама. Пазней ён, як прыехаў адтуль, расказаў, што калгасная ферма ў Крайску яму вельмі не спадабалася, бо была накрыта не саломай, нават, а бульбоўнікам, а коні калгасныя былі худыя і галодныя.

У вясковы клуб прыехаўшых завялі пагрэцца і перакусіць. Усе яны бралі яду з сабой з дому: хлеб, сала, каўбасы і, калі гэта ўсё падаставалі і сталі есці, то мясцовыя людзі, хто там быў, здзівіліся, убачыўшы такія прысмакі. Адзін хітрэц з іх ліку пачаў паддзяваць прыехаўшых: “Ну, раскажвайце, як вас там паны бізунамі лупцавалі?”

– А вось так, – жартаўліва адказалі яму, узяўшы ў рукі ладныя кавалкі каўбасы, – вось такімі бізунамі білі нас паны.

І ўсе здагадаліся, як жылі там, пры бальшавіках, і як было тут, пры паляках.

А палітрук іхні ў Крайску казаў прыехаўшым, што ферма ў іхнім калгасе старая, але недзе там яны ўжо будуць новую, вельмі добрую. Не паверылі яму, палічылі, што палітрук маніць.

У Іллі пры паляках рэгулярна праводзіліся на базары выстаўкі коней, кароў, прывозілі і свіней, усё тут прадавалі і дэманстравалі: і сатканыя сваімі рукамі поцілкі, і вышытыя рушнікі, прыгожыя карункі, адзенне. Са ўсёй гміны збіраліся людзі. Кіраўнікі гміны ўзнагароджвалі тады лепшых гаспадароў. Давалі грашовыя прэміі – 50 злотых пераможцам. Пётр Юшко, бацька Гены, ездзіў на такія выставы з Пажарышча, атрымліваў там ўзнагароды. Радаваўся, вядома, бацька.

– Ай, цётка ў мяне была, – успомніў пра сваю родную цётку Анэлю Генадзь Пятровіч. – От, майстрыха была каля кроснаў! Вельмі складаныя ўзоры ткала ўсю зіму і вясной. Ніхто лепш за яе не ўмеў ткаць. Памерла ў 1943 годзе.

У апошнюю вайну з немцамі найгорай было усім. Усялякія былі выпадкі. Прыходзілі са зброяй людзі ў хаты, забіралі, што жадалі, пагражалі, нават білі. І немцы прымушалі людзей таксама і забівалі ні за што. Аднойчы паліцай ледзьве не забіў бацьку Гены. Мужчын з вёсак тады часта пасылалі на дарогу Старынкi – Ілля з конямі – трэба было баранаваць дарогу, шукаць міны. Рабілі гэта заўсёды, калі па гэтай дарозе павінны былі праехаць немцы ці паліцаі. Адзін раз бацька, і дзед быў з ім разам таксама, прайшоў з бараной па дарозе. Мін не было знойдзена. Паліцаі з Альковіч праехалі ў Іллю на конях спакойна. Але пасля на чатырох машынах па дарозе паехалі ўжо немцы з Іллі ў бок Старынак. І ў Валоках, месца так называецца каля дарогі, узарвалася міна. Немцы выскачылі з машын, ратаваліся. Ніхто не загінуў. А калі ачухаліся, то схпілі бацьку і дзеда Іпаліта. Паліцай са злосці разбіў бацьку галаву і хацеў яго застрэліць. Але бацька ўмеў гаварыць па-нямецку, бо ён яшчэ ў 1914 годзе быў у палоне ў немцаў і крыху навучыўся там нямецкай мове. І ён расказаў нямецкаму афіцэру, што не вінаватыя яны. Афіцэр паверыў бацьку, не даў яго паліцаям на згубу.

Успомніў Генадзь Пятровіч яшчэ пра Федзю Карашкіна, маладога хлопца, акружэнца, ён быў родам з Горкаўскай вобласці. Бацька ўзяў яго да сябе па яго просьбе і зьбіраг ад палону і лагера. На пачатку вайны ў вёсках акружэнцаў шмат назбіралася. Многія з іх потым сталі партызанамі. І Федзя таксама. Але пакуль апынуўся ў лесе, ён захварэў тыфам. Ляжаў без прытомнасці некалькі сутак. Распранаўся, ірваў на сабе адзенне і ўсё камандаваў, крычаў “страліі”. Доктарка з Іллі, якую прывёз бацька, была добрай жанчынай, параіла нікому не казаць, пра Федзю не заяўляць немцам, бо немцы, калі б дазналіся, што ў хаце такі хворы, то і яго забілі б і хату спалілі б можа, нават, з людзьмі. Пагэтану Федзю бацька ціхенька адвёз у вялейскую бальніцу. Доктарка з Іллі сама зрабіла ў бацькавай хаце дэзінфекцыю, усіх агледзела, папярэдзіла. Ніхто не заразіўся ад Федзі. А ён паўтара месяца прабыў у бальніцы і вярнуўся здаровы. Дзякаваў бацьку вельмі, а пасля пайшоў у лес і стаў партызанам. Даведаліся пра яго ўжо зімой у 1942 годзе, калі ноччу пастукаліся ў хату пяць чалавек у белых халатах. Гэта былі партызаны. Пераканаўшыся, што тут жыве Юшка Пётр, яны перадалі бацьку

прывітанне ад Федзі і дзве бутэлькі гарэлкі, яшчэ шэсць пачак папірос. Але папярэдзілі пры гэтым, каб бацька, калі раптам сустрэнецца дзе з Федзям, сказаў, што падарункі ад яго ён атрымаў. Аказваецца, Фёдар Карашкін тады ўжо быў у партызанскім атрадзе начальнікам асобнага аддзела. Яго, пэўна ж, баяліся, пагэтану гарэлку і папіросы бацьку аддалі так, як ім было строга загадана.

А пасля вайны галадалі і шмат працавалі людзі. Вельмі гаравалі. Жабракоў хадзіла па вёсках нямала, нават смаленскія былі, былі і з Украіны. Хадзілі сем'ямі і з малымі дзецьмі. Прасілі яны ўсё. Давалі ім бульбы, мукі бывала місачку, калі была. І свае жабравалі людцы таксама. З Каранёва, напрыклад, чалавек, яго звалі Крэнь. Стары ён быў ужо мужчына. Да бацькі часта прасіўся на начлег. Бацька пускаў, і Крэнь гэны заўсёды на печы спаў, нават летам грэўся, бядняга.

Чатыры гады давялося Генадзю Пятровічу быць у вайсковым страі. Бабруйск, Урэчча, Слуцк, Старыя Дарогі, Брэст – мясціны, дзе прыйшлося служыць у артылерыі, у асноўным ездзіць за рулём аўтамабіля.

“Артылерыя – бог вайны”, – гэтым ганарыліся артылерысты, яны гартаваліся, у страі бераглі ваенную тайну, слухаліся камандзіраў, вывучалі статуты, зрэдку бывалі на вучэннях. Нават стралялі з гармат. Паміж вучэннямі салдаты іх увесь час чысцілі, абслугоўвалі, падстаўлялі пад гарматы падстаўкі. Артылерыйскія гаўбіцы ўражвалі асабліва. Стрэлы з іх былі падзейяй. Вельмі цяжкія снарады выляталі з іх ствалоў. Але гук у момант стральбы, чамусьці, быў не вельмі ўжо і моцны. Снарад доўгі і тоўсты хутка набіраў вышыню, ляцеў і хутка знікаў з вачэй. Цікава было назіраць за яго палётам. Камандзір-генерал заўсёды прысутнічаў на гэтых вучэннях. Гаварыў пасля кожнага стрэла: “Карова паляцела”. Такі кошт, на думку генерала, меў выпушчаны з гаўбіцы снарад. З гармат меншых калібраў стралялі хромавымі ботамі, лапцямі і чым хацелі. Артылерыя жартавала не горш, чым тая пяхота – “мать войны”.

- Цяпер, вядома ж, лепей стала жыць, – сцвярджае Генадзь Пятровіч. – Але ўсё роўна няпроста і гэта даецца жыццё. У вёсцы ж цяпер засталіся амаль адны старыя. Маладыя ў гарады паз'язджалі, бо не хочучь у вёсцы жыць, бачыць як яна гіне.

(Працяг будзе)

КУФЭРАК ВІЛЕНШЧЫНЫ

гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс

Макет **Сяргей ЛЕСКЕЦЬ**
Вокладка **Яўген МІЦКЕВІЧ**

Адрас для ліставання: а/с 35, Маладэчна-4, 222310

Рэдакцыя e-mail: kuferak.wil@gmail.com

*Выданне выйшла пры падтрымцы
Мікалая Апяцёнка*

На першай старонцы вокладкі фотакалаж Яўгена Міцкевіча “Чыгуначны
вакзал у Маладэчне”